T. C.
BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İSLAM TARİHİ VE SANATLARI ANABİLİM DALI
İSLAM TARİHİ BİLİM DALI

BİR İNGİLİZ MİSYONERİ WILLIAM JOWETT'İN OSMANLI TOPRAKLARINDA MİSYONERLİK FAALİYETLERİ (1815-1820)

(DOKTORA TEZİ)

Berna ÇAÇAN ONGUN

BURSA-2024

T. C.
BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İSLAM TARİHİ VE SANATLARI ANABİLİM DALI
İSLAM TARİHİ BİLİM DALI

BİR İNGİLİZ MİSYONERİ WILLIAM JOWETT'İN OSMANLI TOPRAKLARINDA MİSYONERLİK FAALİYETLERİ (1815-1820)

(DOKTORA TEZİ)

Berna ÇAÇAN ONGUN

Danışman:

Prof. Dr. M. Asım YEDİYILDIZ

BURSA-2024

TEZ ONAY SAYFASI

T. C.

BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı İslam Tarihi Bilim Dalı'nda 711822008 numaralı Berna ÇAÇAN ONGUN'un hazırladığı "Bir İngiliz Misyoneri William Jowett'in Osmanlı Topraklarında Misyonerlik Faaliyetleri (1815-1820)" konulu Doktora Çalışması ile ilgili tez savunma sınavı, ……. 2024 günü …… - ……..saatleri arasında yapılmış, sorulan sorulara alınan cevaplar sonunda adayın tezinin/çalışmasının ……..….. (başarılı/başarısız) olduğuna …… (oybirliği/oy çokluğu) ile karar verilmiştir.

Üye
Prof. Dr. M. Asım YEDİYILDIZ
Bursa Uludağ Üniversitesi
İlahiyat Fakültesi
(Tez Danışmanı ve Sınav Komisyonu Başkanı)

Üye
Prof. Dr. Ali İhsan KARATAŞ
Bursa Uludağ Üniversitesi
İlahiyat Fakültesi

Üye
Prof. Dr. Vejdi BİLGİN
Bursa Uludağ Üniversitesi
İlahiyat Fakültesi

Üye
Doç. Dr. Harun TUNCER
İstanbul Üniversitesi
Türkiyat Enstitüsü

Üye
Doç. Dr. Furkan KAYA
Yeditepe Üniversitesi
Edebiyat Fakültesi

….. /…./2024

DOKTORA İNTİHAL YAZILIM RAPORU

BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

İSLAM TARİHİ VE SANATLARI ANABİLİM DALI BAŞKANLIĞI'NA

Tarih: 18/11/2024

1- Tez Başlığı / Konusu: BİR İNGİLİZ MİSYONERİ WILLIAM JOWETT'İN OSMANLI TOPRAKLARINDA MİSYONERLİK FAALİYETLERİ (1815-1820)
Yukarıda başlığı gösterilen tez çalışmamın a) Kapak sayfası, b) Giriş, c) Ana bölümler ve d) Sonuç kısımlarından oluşan toplam XI+193 sayfalık kısmına ilişkin, 18/11/2024 tarihinde şahsım tarafından Turnitin adlı intihal tespit programından (Turnitin)* aşağıda belirtilen filtrelemeler uygulanarak alınmış olan özgünlük raporuna göre, tezimin benzerlik oranı %4'tür.

2- Uygulanan filtrelemeler:
3- Kaynakça hariç
4- 5 kelimeden daha az örtüşme içeren metin kısımları hariç
Bursa Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Çalışması Özgünlük Raporu Alınması ve Kullanılması Uygulama Esaslarını inceledim ve bu Uygulama Esaslarında belirtilen azami benzerlik oranlarına göre tez çalışmamın herhangi bir intihal içermediğini; aksinin tespit edileceği muhtemel durumda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi ve yukarıda vermiş olduğum bilgilerin doğru olduğunu beyan ederim.
Gereğini saygılarımla arz ederim.

Tarih ve İmza
18/11/2024

Adı Soyadı: Berna ÇAÇAN ONGUN
Öğrenci No: 711822008
Anabilim Dalı: İslam Tarihi ve Sanatları
Programı: İslam Tarihi Bilim Dalı
Statüsü: Doktora

Danışman

Prof. Dr. M. Asım YEDİYILDIZ

YEMİN METNİ

Doktora tezi olarak sunduğum **"Bir İngiliz Misyoneri William Jowett'in Osmanlı Topraklarında Misyonerlik Faaliyetleri (1815-1820)"** başlıklı çalışmanın bilimsel araştırma, yazma ve etik kurallarına uygun olarak tarafımdan yazıldığına ve tezde yapılan bütün alıntıların kaynaklarının usulüne uygun olarak gösterildiğine, tezimde intihal ürünü cümle veya paragraflar bulunmadığına şerefim üzerine yemin ederim.

Tarih ve İmza

03/07/2024

Adı Soyadı	**:** Berna ÇAÇAN ONGUN
Öğrenci No	: 711822008
Anabilim Dalı	**:** İslam Tarihi ve Sanatları
Programı	**:** İslam Tarihi Bilim Dalı
Statüsü	**:** Doktora

ÖZET

Yazar	: Berna ÇAÇAN ONGUN
Üniversite	: Bursa Uludağ Üniversitesi
Enstitü	: Sosyal Bilimler Enstitüsü
Anabilim Dalı	: İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı
Bilim Dalı	: İslam Tarihi Bilim Dalı
Tezin Niteliği	: Doktora
Tez Danışmanı	: Prof. Dr. M. Asım YEDİYILDIZ

Bir İngiliz Misyoneri William Jowett'in Osmanlı Topraklarında Misyonerlik Faaliyetleri (1815-1820)

Misyonerlik, Hıristiyanlığın diğer din mensupları arasında yayılması, azınlık gruplarının bulundukları ülkelere bağlılıklarını zayıflatarak kendi adlarına hareket eder hale getirilmesi ve ülkeleri aleyhine siyasi ve kültürel faaliyetlerde bulunmaları için teşvik ve tahrik etmek amacıyla gerçekleştirilen faaliyetlerdir. Bu açıdan misyonerlik yalnız dini bir tebliğ hareketi olmayıp aynı zamanda ticari, siyasi ve kültürel amaçları olan bir faaliyettir. Hatta misyonerliğin hedef ülkede istihbarat sağlayıcı bir yönü de vardır. Mensup olduğu devletin çıkarları için misyoner, faaliyet gösterdiği toplum ve ülkeyle ilgili istihbarat toplama işini de görür. Misyonerliğin son dönemlerde Batı'nın sömürge ve emperyal amaçlarına hizmet ettiği de bir hakikattir. Nitekim XIX. yüzyılda İngiltere başta olmak üzere bütün Batılı ülkeler adına misyonerlik faaliyetleri artmış, özellikle Osmanlı topraklarında çok sayıda misyoner mensup olduğu ülkeler lehine misyonerlik yapmışlardır. Osmanlı-İngiliz ilişkileri açısından bu faaliyetler önemli bir işlev görmüşlerdir. İngilizlerin Osmanlı coğrafyasındaki menfaatlerinin ve etkinliğinin artışında önemli bir rol oynamışlardır. Osmanlılarla ticari ve siyasi ilişkileri yoğun olan İngiltere bu bakımdan ayrı bir yere sahiptir. İngiliz Kilise Misyoner Cemiyeti (Church Missionary Society) Doğu Akdeniz ve Orta Doğu bölgesinde Osmanlı aleyhine ciddi bir misyonerlik faaliyeti sürdürmüş, diğer misyonerleri yanında bu çalışmada ele alınacak olan misyoner William Jowett de etkin faaliyetler gerçekleştirmiştir. Onun en mühim faaliyeti şüphesiz Malta matbaasını kurup burada bastığı eserleri hedef noktalara dağıtmasıdır. Bu yayınların dağıtımı sayesinde yalnızca Akdeniz'de değil Balkan ve Afrika coğrafyasında da etkili misyonerlik faaliyetleri yürütülmüştür. Bölgede yürüttüğü kültürel, diplomatik ve dini faaliyetler de en az bu kadar önemlidir. Ayrıca Afrika'nın Amharca ve Tigrece gibi yerel dillerindeki İncil basımlarının dağıtımındaki başat aktördür. Jowett, Kilise Misyoner Cemiyeti'nin Akdeniz'e gönderdiği ilk misyonerdir. O yürüttüğü faaliyetler sayesinde Yunan, Mısır ve Habeş misyonlarının temelini atmıştır. Seyahat ettiği bölgelerle ilgili raporlar hazırlayarak bunların Kilise Misyoner Cemiyeti'ne ulaşmasını sağlamıştır. Bu raporlar buraya gelecek misyonerlere bir nevi el kılavuzu olmuştur. Amerikalı misyonerlere rehberlik ederek onlara yardımcı olmuştur. Yaptığı faaliyetler ve ortaya koyduğu usuller Amerika misyonerleri için bir model teşkil etmiş ve bir köprü vazifesi görmüştür. Kısaca William Jowett İngiltere'nin Osmanlı coğrafyasında misyoner faaliyetleri yürüten en önemli isimlerden birisi olmuştur.

Bu çalışmanın ortaya koyduğu en önemli sonuçlardan birisi de üzerinde derin araştırma yapılması gereken Osmanlının son dönemde siyasi, sosyal ve kültürel alanlarda yaşadığı değişim ve dönüşümlerle bu misyonerlik faaliyetler arasında sıkı bir bağlantı olduğu hususudur.

Anahtar Kelimler: Misyoner, XIX. Yüzyıl, Doğu Akdeniz, İngiliz, William Jowett

ABSTRACT

Name /Surmane	: Berna ÇAÇAN ONGUN
University	: Bursa Uludağ University
Institution	: Social Science Institution
Field	: History of Islam and Islamic Arts
Branch	: History of Islam
Degree Awarded	: PhD
Supervisor	: Prof. Dr. M. Asım YEDİYILDIZ

Missionary Activities of An English Missionary William Jowett in Ottoman Lands (1815-1820)

Missionary works are activities carried out with the aim of spreading Christianity among members of other religions, weakening the loyalty of minority groups to the countries they are in and making them act on their own behalf and encouraging and provoking them to engage in political and cultural activities against their countries. In this regard missionary works are not only a religious movement but also an activity having with commercial, political and cultural aims. Moreover missionary works have an aspect of providing intelligence in the target country. A missionary also holds intelligence about the society and country in which he operates. It is also a fact missionary work have recently served the colonial and imperial purposes of the West. Indeeed, in the 19th century missionary works increased on behalf of Western countries, especially England, in Ottoman lands. Many missionaries carried out missionary work in favor of the countries. These played an important role in terms of Ottoman-England relations and for increasing of the interests and influence of England in the Ottomn geography. Therefore England, had intense commercial and political relations with the Ottoman, has a special place. The Church Missionary Society (CMS) carried out serious activities against the Ottomans in the Eastern Mediterranean and the Middle East. Missionary William Jowett from CMS, will be discussed in this study, had operatins in these places. His most important work was undoubtedly the establishment of Malta printing house and the distribution of the works. Through these publications, effective missionary activities were carried out not only in the Mediterranean but also in the Balkan and African geography. The cultural, diplomatic and religious activities he carried out in the region were at least as important. He is the leading actor for the distribution of Bible editions in African local languages in Amharic and Tigre. He is the first missionary CMS sent to Eastern Mediterranean. With the help of his works Greek, Egyptian and Abyssinian missions were opened and CMS had informations, were a guide for the other missionaries, about the places. He helped Amrican missionaries. In brief W. Jowett was one of the most important names carrying out missionary works in the Ottoman land of England. One of the most important results of this study there is a close connection between the changes and transformations Ottoman Empire had experienced in the political, social and cultural fields in the recent period.

Keywords: Missionary, 19th Century, Eastern Mediterranean, English, William Jowett

ÖNSÖZ

Bu tezde XIX. yüzyılda Osmanlı topraklarında son derece aktif olan Kilise Misyoner Cemiyeti'nin (KMC) faaliyetleri misyoneri olan William Jowett'in *Akdeniz Raporları* (Christian Researches in The Mediterranean) ışığında değerlendirilecektir.

1815 yılında Malta'yı merkez yapıp Akdeniz havalisinde üstlendiği misyonu yerine getirmekle görevli W. Jowett bir taraftan Malta'da bir matbaa tesis edip yayınlar basarken diğer yandan da bölgeyi gezerek görevini yerine getirmeye çalışmıştır. Faaliyetlerini raporlayarak KMC'ye göndermiştir. Bu çalışmada söz konusu raporlar bağlamında W. Jowett'in faaliyetleri ayrıntılı olarak anlatılacaktır.

Tez giriş kısmı ile başlamıştır. Giriş kısmında misyonerliğin terimsel anlamı ve amacı anlatıldıktan sonra Batı literatüründeki karşılığı irdelenmiştir. Misyonerliğin Batı'daki gelişimi kısa bir şekilde açıklanmaya çalışılmıştır. XIX. yüzyılda Osmanlı-İngiliz ilişkileri çerçevesinde misyonerlik faaliyetleri KMC ve W. Jowett perspektifinde ele alınmıştır. Sırasıyla çalışmanın konusu, amaç ve önemi ile kullanılan yöntem ve kaynaklar belirtilmiş değerlendirilmiştir.

Tez üç bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde misyonerliğin tarihçesi havari olarak kabul edilen Pavlus merkeze alınarak değerlendirilmiştir. Bu bölümde ayrıca Osmanlı-İngiliz ilişkileri siyasi, ticari, dini ve kültürel yönleriyle ele alınmıştır. Bu bağlamda Coğrafi keşifler, Sanayi İnkılabı ve Şark Meselesi gibi konular incelenmiştir.

İkinci bölümde ise İngiliz misyoner faaliyetlerinin tarihçesine yer verilmiştir. Özelde KMC'nin tarihçesine değinildikten sonra W. Jowett'in hayatı tahlil edilmiştir. Üçüncü bölümde ise Jowett'in raporları doğrultusunda misyonerlik faaliyet alanı, faaliyetleri, insan ve mekân algısı ile stratejisi gibi konular üzerinde durulmuştur.

Çalışmam boyunca emeğini ve değerli vaktini benden esirgemeyen saygıdeğer tez hocam Prof. Dr. M. Asım YEDİYILDIZ'a sonsuz şükranlarımı sunarım. Tezim süresince fikri altyapımı oluşturmamda desteklerini gördüğüm değerli hocalarım Prof. Dr. Ali İhsan KARATAŞ ve Prof. Dr. Vejdi BİLGİN'e teşekkür ederim. Tarih çalışmalarımda her daim yardımlarını benden esirgemeyen Osmanlı Başbakanlık Arşivi uzmanlarından sayın hocam Orhan SAKİN'e, verdiği katkıdan ötürü Dr. Muhammed UĞURLU hocama, gerekli kaynaklara ulaşmamada katkı sunan Cambridge Üniversitesinden Dr. Gareth ATKINS'e ve tezimin gözden geçirilme sürecinde desteğini gördüğüm sayın Doç. Dr. Furkan KAYA, Doç. Dr. Harun Tuncer ve Dr. Ayşe AKSU hocalarıma teşekkürü bir borç bilirim. Bu süreç boyunca yanımda olarak beni maddi ve manevi her yönden destekleyen sevgili eşim ve biricik oğluma teşekkürlerimi sunarım.

Berna ÇAÇAN ONGUN

Bursa-2024

İÇİNDEKİLER

TEZ ONAY SAYFASI ..... **iii**

DOKTORA İNTİHAL YAZILIM RAPORU ..... **iv**

YEMİN METNİ ..... **v**

ÖZET ..... **vi**

ABSTRACT ..... **vii**

ÖNSÖZ ..... **viii**

İÇİNDEKİLER ..... **ix**

KISALTMALAR ..... **xi**

GİRİŞ **1**

A. ÇALIŞMANIN KONUSU VE AMACI 1
B. YÖNTEM VE KAYNAKLAR 6

BİRİNCİ BÖLÜM

MİSYONERLİĞİN TARİHÇESİ VE İNGİLİZ-OSMANLI İLİŞKİLERİ

A. MİSYONERLİĞİN TARİHÇESİ 10
1. Anglikan Kilisesi ve Protestan Faaliyetler 14
2. Misyonerliğin Yöntemleri 16
B. İNGİLTERE- OSMANLI İLİŞKİLERİ 19
1. Balta Limanı Antlaşması 24
2. Tanzimat ve Islahat Fermanları 26
3. Şark Meselesi 29

İKİNCİ BÖLÜM

İNGİLİZ MİSYONER FAALİYETLERİ VE WILLIAM JOWETT

A. İNGİLİZ MİSYONERLİĞİ 35
B. OSMANLI TOPRAKLARINDA İNGİLİZ MİSYONERLİĞİ 42
C. İNGİLİZ MİSYONER CEMİYETİ (KMC) 47
1. Amaç ve İlkeleri 48
2. Faaliyet Gösterdiği Coğrafya 50
D. WILLIAM JOWETT VE MİSYONERLİK 55

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

WILLIAM JOWETT'İN MİSYONERLİK FAALİYETLERİ

A. FAALİYET ALANI VE SOSYAL DURUM 64
1. Malta 65
2. İzmir 67
3. Ayvalık 73
4. Sakız Adası 76
5. Atina 78
6. Ege Adaları (Hydra, Milos, Avlites, Perilades, Korfu) 79
7. Mısır 80
B. FAALİYETLERİ 90
1. Kültürel Faaliyetler 90
a. Malta Matbaası 90
b. Yayınlar 92
c. Dağıtım 95
2. Eğitim Faaliyetleri 103
3. Diplomatik Faaliyetler 104
a. Okullar 105
b. Kiliseler (Piskoposlar ve Rahipler) 108
c. Konsoloslar 112
C. FAALİYET BÖLGELERİNDEKİ HALKLAR 115
1. Rumlar (Yunanlılar) 116
2. Habeşliler 122
3. Yahudiler 124
4. Müslümanlar 126
D. JOWETT'İN İZLEDİĞİ STRATEJİ 135
1. Basılan Eserlerin Dağıtımı ve Yeni Bir Müslüman İmajı Oluşturma 139
2. Kültürel Uyarlama ve Yerel Dilde Basım 141
3. Vaazlar ve Sosyal Kurumlar 144
4. Jowett'in Kurulmasını İstediği Misyoner İstasyonları 148

SONUÇ 152

KAYNAKÇA 155

EKLER 173

ÖZGEÇMİŞ 192

KISALTMALAR

ABCFM	: American Board
bk.	: Bakınız
BFBS	: British and Foreign Bible Society
C.	: Cilt
CMS	: Church Missionary Society (Kilise Misyoner Cemiyeti)
çev.	: Çeviren
der.	: Derleyen
ed.	: Editör
FES	: Female Education Society
H.	: Hicri
Hz.	: Hazreti
KMC	: Kilise Misyoner Cemiyeti
LMS	: London Missionary Society
LJS	: London Jewish Society
M	: Miladi
MÖ	: Milattan Önce
MS	: Milattan Sonra
s.	: Sayfa
SPCK	: Society for Promoting Christian Knowledge
SPG	: Society for The Propagation of The Gospel in New England
SPC	: Society for Promoting Christian Knowledge
ss	: Sayfa sayısı
TDV	: Türkiye Diyanet Vakfı
USPG	: United Society Partners in the Gospel
vd.	: Ve diğerleri

GİRİŞ

A. ÇALIŞMANIN KONUSU VE AMACI

Bu çalışmada bir İngiliz misyoner teşkilatı olan Kilise Misyoner Cemiyeti'nin-KMC (Church Missionary Society-CMS) Osmanlı topraklarına misyonerlik yapmak üzere gönderdiği William Jowett'in Akdeniz bölgesinde gerçekleştirdiği misyon incelenecektir. XIX. yüzyıl dünya çapında Protestan misyonerlik faaliyetlerinin en etkili olduğu çağ olmuştur. Bu yarışta İngiltere açık ara öndeydi ve Osmanlı üzerindeki nüfuzu dikkate alınırsa bu devlet üzerindeki etkisi de diğer misyoner yapılanmalardan daha çoktu.

Amerika'da Anglikan birliğine bağlı bir Protestan kilisesi olan Episkopal Kilisesi Mission (misyon) kelimesinin göndermek anlamında olduğunu belirtmiştir. Hıristiyan misyonunun amacı ise İsa Mesih'in müjdesini duyurmaktır. Bu misyonun temeli Mesih inancına ve Kutsal Ruha dayanır. Hıristiyan misyonu İsa'nın öğrencilerine 'Gidin bütün ulusları öğrencim yapın'[1] ilkesine ve Pavlus'un 'gönderilmedikçe insanlar İsa'yı nasıl bilecekler?'[2] sorusuna dayanır. Kilisenin misyonu da bu doğrultudadır. Bu görev kilisenin tüm üyeleri tarafından yerine getirilmektedir. 1835'te Piskoposluk Kilisesi Genel Sözleşmesi kilisenin bütün üyelerinin misyoner olarak adlandırıldığını kabul etmiştir.".[3]

Papa XVI. Benedictus tarafından tüm zamanların en büyük misyoneri olarak ifade edilen[4] Pavlus dönemiyle beraber misyonerliğin günümüzdeki anlamını kazanmaya başladığı söylenebilir. Misyonerlik faaliyetleri en eski zamanlardan itibaren Hıristiyan topluluklarında vardı. Öyle ki Hıristiyanlık, Britanyalılardan, Sarmatyalılara, Almanlara ve İskitlere; Pers krallığına ve Hindistan'a kadar yayılmıştır. Roma İmparatorluğu'nun Hıristiyanlığı kabulünden sonra kilisenin önderliğinde misyoner faaliyetlerle Hıristiyanlık geniş bir yayılım göstermiş, MS 250'den önce Hıristiyanlık, Roma İmparatorluğu'nun sınırında bulunan Tunus ve Trablus'taki Afrika kabileleri arasında

---

1 Matta 28:19.

2 Romalılara Mektup 10:14-15.

3 https://www.episcopalchurch.org/glossary/mission/. (08.03.2023)

4 A. Powell Davies, *The first Christian a Study of St. Paul and Christian Origins* (New York: The New American Library,1959), 1. Papa XVI. Benedictus'un Pavlus ile ilgili ifadeleri için bk. https://www.vatican.va/content/benedict-xvi/en/messages/vocations/documents/hf_ben-xvi_mes_20071203_xlv-vocations.html (03.05.2023) Pavlus, Hıristiyanlığı bilinçli olarak yayanların ilki ve Hıristiyan teolojisinin de büyük bir kısmının mimarı olarak tanımlanmıştır. John M. Roberts, *Avrupa Tarihi*, çev. Fethi Aytuna (İstanbul: İnkılap Kitabevi, 2015), 91; Norman Davies, *Avrupa Tarihi,* çev. Mehmet Ali Kılıçbay (İstanbul: İmge Kitabevi, 2011), 220.

kabul görmüştür. VI. yüzyılda ise Justinianus döneminde ve imparatoriçe Theodora'nın da etkisiyle Hıristiyanlık, Nübyeliler'e (Güney Mısır ve kuzey Sudan bölgesinde Nil vadisi boyunca uzanan tarihî bir bölge ve yerleşim yeri olan Nübye'de yaşayan, Nil-Sahra dillerini konuşan yerli bir etnik grup) ve 505 yıllarında ise Çin'e, Nesturî biçiminde ulaşmıştır. 597'de Papa I. Gregory tarafından İngiltere'ye Roma misyonu gönderilmiştir. Rusya'nın tam olarak Hıristiyanlaştırılması ise 955'te Konstantinopolis'i ziyaret eden ve Rum kilisesinde vaftiz edilen büyük prens İgor'un dul eşi Olga'nın din değiştirmesiyle başlamıştır. XI. yüzyılın sonlarına doğru neredeyse tüm Avrupa, Roma Hıristiyanlığına kazandırılmıştır. Dolayısıyla Hıristiyan âlemi eski imparatorluğun sınırlarının çok ötesine Kuzey ve doğuya kadar genişletilmiştir.[5]

Coğrafi keşiflerle beraber farklı ülkeler ve milletler misyonerlerin faaliyet sahasına girmiştir. Özellikle XV. yüzyılda misyonerlik faaliyetlerinde Portekiz ve İspanya öne çıkan iki ülke olmuştur. Bu dönem aslında din-ekonomi ittifakı diyebileceğimiz bir yüzyıldır. Misyonerlik faaliyetleri ticari organizasyonlarla beraber yürütülmüştür. Nitekim 1451'de Papa V. Nicholas Afrika ve Doğu Hindistan hattındaki misyoner faaliyetlerini yürütme görevini Portekiz'e, 1493'te ise dönemin Papası IV. Alexander bu imtiyazın bir kısmını İspanya'ya vermiştir. Dolayısıyla bu ülkeler bir taraftan gittikleri yerlerin yeraltı ve yerüstü zenginliklerini ele geçirirken bir taraftan da Katolik Roma Kilisesi adına misyoner faaliyetlerde bulunmuşlardır.[6]

XVII. yüzyılda başlangıçta sadece Katolik misyonerlere verilen hak ve görevler yeni ortaya çıkan misyonerlere de verilmiş, kurumsal misyonerlik anlamında ilk sırayı İngiltere almıştır.[7] XVIII. yüzyıl Anglikan kilisesinin[8] yayılmaya başladığı ve misyonerliğe ağırlık verdiği bir yüzyıldır. Bu yayılma XVIII. yüzyılda kurulan misyoner cemiyetleri ile daha sistematik hale geldi ve ivme kazandı. Bunlar arasında özellikle İngiltere'deki Evanjelist Anglikanlar tarafından kurulan *Kilise Misyoner Cemiyeti (KMC)*

---

5 Bu bilgiler *Encyclopaedia of Religion* için İngiliz tarihçi Charles Raymond Beazley (1868-1955) tarafından hazırlanmıştır. Geniş bilgi için bk. Charles Beazley, "Missions", *Encyclopaedia of Religion and Ethics*, ed. James Hastings 3 (Edinburgh: Morrison&Gibb Limited, 1915), 705-712.

6 "Misyon", *Yeni Türkiye Ansiklopedisi*, 7/2432. The Concise Oxford Dictionary of World Religious, ed. John Bowker (United Kingdom: Oxford University Press, 2000), 646.

7 Özellikle 1790'lardan sonrası misyonerliğin modern çağı olarak nitelenir. Bu dönem misyonerlik Protestan Kilisesi ve diğer kiliselerin gözetiminde yürütülür. Uygur Kocabaşoğlu, "Türkiye'de Misyonerlik", *İslami Araştırmalar* 4/1 (Ocak 1990), 72.

8 Geniş bilgi için bk. Charles J. Abbey - John H. Overton, *The English Church In the Eighteenth Century* (London: Longmans, 1902).

son derece önemli bir yere sahipti. [9] Özellikle XIX. ve XX. yüzyıllarla beraber Protestan misyonerliğinde bir yükseliş olmuştur.[10]

İngiltere 1750-1900 yılları arasında toprak ve ekonomi bakımından dünyadaki en büyük güçtür.[11] Ancak 1815'te Viyana Kongresiyle Avrupalı devletler anlaşma yoluna varmaya çalışmış ve her bir devlet yerli sanayilerinin gelişmesi için tarife ve gümrük rejimlerinde himâye sistemine geçmiştir. Bu gelişmeler ve 1815'te İngiltere'de meydana gelen ekonomik buhran ve işsizlik neticesinde İngiltere için Avrupa pazarları kapanmıştır. Dolayısıyla İngiltere yeni pazarlar bulmak için atılımlar başlatmıştır.[12]

Diğer yandan ise Osmanlı Devleti 1400-1922 yılları arasında Orta Doğudan Balkanlara sahip olduğu topraklarıyla Asya ve Avrupa kıtalarını birleştiren bir devlet olarak Avrupa ile siyasi, iktisadi ve kültürel yönden iletişim içindeydi.[13] Bu bağlamda İngiltere ile Osmanlı ilişkilerinin temeli İngilizlerin öncelikle ticari olmak üzere kolonyal, siyasi ve kültürel çıkarları çerçevesinde dizayn edilmeye çalışılmıştır.[14] Zira Avrupa, Asya ve Afrika'daki en önemli yerler Türklere aitti ve bu doğu iskeleleri Avrupa'nın ticaret filolarıyla doluydu.[15] İngiltere açısından Hindistan'a giden yolların güvenliğini korumak, Rusya'nın güneye inmesini engellemek ve Osmanlıyla ticari ilişkilerini devam ettirmek için Osmanlı'nın varlığını sürdürmesi son derece önemliydi.[16] Bu bakımdan Şark Meselesi çerçevesinde İngiltere Osmanlı'nın toprak bütünlüğünü savunmuşsa da sonraları bu politikası Osmanlı aleyhine değişecektir.

---

9 Resul Çatalbaş, *Anglikan Kilisesinin Ortaya Çıkışı ve Özelikleri* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2006), 64. www.fco.gov.uk. www.informationfrombritain.com.(12.06.2023)

10 A. Mehmet Kocaoğlu, "Misyonerlik Faaliyetlerinden Pontus Rum Devletine Uzanan Süreç", *Giresun Tarihi Sempozyumu* (Giresun: Giresun Belediyesi Yayınları, 1996), 237.

11 Jeremy Black, *Kısa İngiltere Tarihi,* çev. Ekin Duru (İstanbul: Say Yayınları, 2015), 128-131,141; Ratip Ayaz, *İngiliz Misyonerliğinin Kurumsal Yapısı ve Osmanlı Coğrafyasındaki Faaliyetleri (1838-1918)* (Kırşehir: Ahi Evran Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2017), 5.

12 Mübahat Kütükoğlu, *Baltalimanı'na Giden Yol Osmanlı-İngiliz İktisadi Münasebetleri (1580-1850)* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2022), 98-99.

13 Halil İnalcık, *Osmanlı ve Avrupa* (İstanbul: Kronik Yayınları, 2022), 12.

14 Hasan Şahin, "Şark Meselesi Çerçevesinde Osmanlı-İngiliz İlişkilerine Genel Bir Bakış", *A. Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi* (Erzurum: 2006), 2, 213. Şark Meselesi çerçevesinde XIX. yüzyıldan itibaren Osmanlı-İngiliz ilişkilerinin ayrıntıları için bk. Rıfat Uçarol, *Siyasi Tarih (1789-2010)* (İstanbul: DER Yayınları, 2010), 423-431; Frank Edgar Bailey, "Palmerston ve Osmanlı Reformu (1834-1839)", *Tanzimat Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu,* çev. Yasemin Avcı, ed. Halil İnalcık-vd. (Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2012), 305-351.

15 Voltaire, *Türkler, Müslümanlar ve Ötekiler*, der. Cengiz Orhan (İstanbul: İgüs Yayınları, 2008), 78.

16 Bailey, "Palmerston ve Osmanlı Reformu (1834-1839)", 351.

XIX. yüzyıl içerisinde Osmanlı Devleti harici ve dâhili bir dizi sorunla uğraşmış ve bu sorunlar Batılı güçlerin müdahalesiyle onların menfaatleri doğrultusunda çözülmeye çalışılmıştır. Bu bakımdan XIX. yüzyıl Osmanlı Devleti'nin siyasi yönden İngiltere'nin yardımına ihtiyaç duyacağı hadiselere şahitlik etmiştir.[17] İngiltere de hiçbir fırsatı kaçırmamış, gelişmeleri kendi lehine çevirmeyi bilmiştir. Mesela 1740'ta Fransa Osmanlı'dan aldığı kapitülasyonlar ile Katoliklerin (Marunîler ve Katolik Ermeniler) ve 1774'teki Küçük Kaynarca Antlaşmasıyla da Rusya Osmanlıdaki Ortodoksların hamiliğini elde ettikten sonra İngiltere ve Prusya da Protestan milletinin temellerini atmıştır.[18] Aslında 1830'lardan önce Osmanlı topraklarında neredeyse hiç yok denecek kadar Protestan bir nüfus mevcuttu. Ancak Osmanlı topraklarına gelen Amerikalı ve İngiliz misyonerler sayesinde bu sayı hızla artmış ve 1850'de İngiltere'nin baskılarıyla Osmanlı, Protestanları bir millet olarak tanımıştır. İngiltere sadece Protestanları korumakla kalmamış, Osmanlı Yahudilerinin bir kısmını da korumasına almıştır.[19]

XIX. yüzyılda Osmanlı'ya bu derece nüfuz etmiş olan İngiltere siyasi, ticari, kültürel ve dini menfaatleri çerçevesinde hegemonyasını kurmak için yoğun bir misyonerlik faaliyeti düzenlemiştir. Özellikle Orta Doğu ve Akdeniz bölgesine yönelmiştir. Bu bölgedeki en faal teşkilatı da Kilise Misyoner Cemiyeti olmuştur. KMC Akdeniz'deki faaliyet alanı için W. Jowetti görevlendirmiştir. İşte W. Jowett'in bu bölgede icra ettiği etkinlikleri raporlar haline getirmesi sonucu elimizdeki analize konu olan eseri ortaya çıkmıştır.

Bu konunun çalışmamızda ele alınmasının en önemli nedenlerinin başında şu ana kadar, Osmanlı topraklarında faaliyette bulunan W. Jowett'in hazırladığı raporların bir araştırmaya ciddi anlamda konu olmamasıdır. Genel anlamda bu çalışmada da ilgili bölümlerde gösterildiği üzere misyonerlik ve İngiliz misyonerliği üzerinde makale veya monografik çalışmalar yapılmışsa da hala W. Jowett örneğinde görüleceği üzere araştırmayı hak eden misyonerler bulunmaktadır. Bu sebeple XIX. yüzyılda genel olarak

---

17 Kütükoğlu, *Baltalimanı'na Giden Yol,* 138.

18 Celal Öney, *19.Yüzyılın İkinci Yarısından Günümüze Suriye, Lübnan ve Filistin Üçgeninde Protestan Misyonların Nüfuz Mücadelesi* (Şanlıurfa: Harran Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2016). XV. İngiltere'nin yapay bir Protestan cemaati kurarak Osmanlı üzerinde söz sahibi olmak istemesini sağlayan süreç hakkından geniş bilgi için bk. Eduard Philippe Engelhardt, *Tanzimat ve Türkiye*, çev. Ali Reşad (İstanbul: Kaknüs Yayınları, 1999), 65. Daha sonra İngiltere ve Prusya arasındaki bir antlaşmayla Alman Protestanlar da bu kiliseye gitmeye başlar. Ümit Akça, "Protestan Misyonerler ve Milli Devletlerin Doğuşu: Robert Kolej ve Bulgar Milli Devlet Örneği", *Sosyoloji Konferansları* 153/1 (2016), 275-301.

19 Öney, *19.Yüzyılın İkinci Yarısından Günümüze*, 6.

misyonerliğin durumunu daha iyi anlayabilmek için W. Jowett'in raporlarının tahlil edilmesi bize önemli katkılar sunacaktır.

W. Jowett Osmanlı topraklarındaki Anglikan misyoner faaliyetleri içerisinde özel bir önemi haizdir. Zira kendisi bu amaçla Osmanlı topraklarına gelen ilk isimdir. Osmanlıdaki Akdeniz misyonunu başlatan ve bu babda da matbaayı kuran kişidir. Habeşistan'ın yerel dili olan Amharca İncil'in kitlelere ulaşmasını ve dolayısıyla kıtanın Hıristiyanlaştırılmasının baş aktörüdür. Bu bakımdan kendisinden sonra gelecek olan misyonerlere de bir zemin hazırlamıştır. Diğer yandan Osmanlı topraklarında çalışacak Amerikalı misyonerler için de bir nevi atlama taşı olmuştur. Zira yetişmelerine katkıda bulunarak onları verdiği bilgilerle yetiştirerek Levi Persons ve Pliny Fisk gibi Amerikalı misyonerlerin yollarını açmıştır. Ayrıca O, Mısır, Habeş ve Yunan misyonlarının temelini atmıştır.[20]

W. Jowett'in raporlarının tez konusu olarak seçilmesinin bir başka nedeni de XIX. yüzyılda İngiltere'nin Batılı devletler arasında en güçlüsü olması ve Osmanlı Devleti üzerinde kurmuş olduğu nüfuzudur. Nitekim diğer bütün Batılı devletlere göre üstün olan konumudur. W. Jowett'in faaliyetlerini anlamak İngiltere'nin bölgeye hâkim olabilmek için nasıl bir strateji izlediğini de bize gösterecektir. Nihayet bu çalışma sayesinde özellikle Doğu Akdeniz bölgesinin, Malta dâhil İyonya adalarının ve Ege sahillerinin misyonerlik bölgesi olarak seçilmesinin İngiltere ve Osmanlı açısından önemi de kavranacaktır.

Tez alanında ilk olması bakımından önemlidir. Bu tezden elde edilen verilerin Osmanlı-Türk tarihinin bugünü ve dününde meydana gelen olayları anlamlandırma ve anlama noktasında son derece önemli veriler sunduğu düşünülmektedir. Tarihimizde geçmişte ve halihazırda devam eden olayların idrak edilmesinde önemli bir mihenk taşı olması amaçlanmaktadır. İngiliz misyonerlerinin İngiliz Hükümetiyle angajmanı sonucu icra ettikleri faaliyetler Osmanlı-Türk toplumuna tarih boyunca hangi siyasi, ticari, dini ve kültürel bedeller ödetmiştir bu çalışmada bu ve benzeri sorular misyoner W. Jowett'in raporları ışığında cevaplandırılmaya çalışılacaktır.

[20] *The Missionary Register for 1841 of the Church Missionary Society* (London: L. &G. Seeley,1841), 326.

B. YÖNTEM VE KAYNAKLAR

Bu çalışmayı yaparken öncelikle genel olarak misyonerliğin ne olduğu ve kısaca gelişimi mevcut çalışmalara dayanılarak ortaya konulmaya çalışılmıştır. Ardından İngiliz misyonerliği ile İngiliz-Osmanlı ilişkilerini kavramak üzere alanla ilgili literatür okunmuş ve bu genel bağlam içinde W. Jowett'in raporlarına ulaşılarak incelenmiştir. Bu şekilde W. Jowett ve onun faaliyetlerinin anlaşılması amaçlanmıştır. Belirtildiği üzere çalışmamızın ana kaynağını W. Jowett'in görev sırasında tutup KMC'ye gönderdiği raporlar teşkil etmektedir. İngilizce tutulan bu raporlar 1822'de Kilise Misyoner Cemiyeti tarafından "Christian Researches in The Mediterranean" ismiyle ekinde misyoner James Connor'un raporlarının da bulunduğu bir cilt halinde yayınlanmıştır. İngilizce olan bu raporlar öncelikle tercüme edilmiş ve daha sonra belli açılardan ele aldığı konular tasnif edilerek W. Jowett'in misyonerlik faaliyetleri incelenmiştir. Bu tezin ana aksını oluşturan bu faaliyetler daha önce de belirtildiği üzere çalışmamızın üçüncü bölümünde incelenmiştir.

Araştırmaya konu olan bu eser Harvard Üniversitesi Kütüphanesinden dijital olarak temin edilmiştir. Eserin tespit edilen baskıları arasındaki birinci ve ikinci basımlar 1822'de; üçüncü basımı ise 1824'te yapılmıştır. Güncel basımları da mevcuttur ve bunlara amazon sitesinden ulaşılabilir. W. Jowett'in bu eseri şimdiye kadar tam bir metin halinde Türkçeye çevrilmemiştir. Ayrıca kendi adına yapılmış Türkçe müstakil bir çalışma yoktur, fakat bazı tez ve makalelerde atıflar görülmektedir. Mesela Arzu Meryem Nurdoğan'ın "The Landing of CMS Missionaries To An Ottoman Dominion: Missionary Education in Egypt (1825-1862)" isimli makalesi, Harun Tuncer'in "Osmanlı Devleti'nde İngiliz Misyoner Faaliyetleri (1839-61)" isimli doktora tezi, Çiğdem Kılıçoğlu Cihangir'in "Ayvalık Akademisi ya da Batı Anadolu'da Yunan Ulusçuluğunun Kökenleri Üzerine" isimli makalesi ve Ayşe Aksu'nun "Malta, İzmir ve İstanbul'daki Protestan Matbaalarında Basılan İnciller" isimli makalesi bunlar arasında sayılabilir.

Yabancı literatürde adına yapılmış müstakil bir çalışma bir adet olarak tespit edilmiş olup Cambridge Üniversitesi'nden Gareth Atkins'e ait bir makaledir. Makalenin tam ismi "William Jowett's Christian Researches: British Protestans and Religious Plurality in the Mediterranean, Syria and the Holy Land, 1815-30" şeklindedir. Gareth Atkins ile iletişime geçilmiş ve kendisinin yardımları doğrultusunda W. Jowett ile ilgili farklı

kaynaklara ulaşılmıştır. Bu kaynaklar arasında 1873-1906 yılları arasında KMC'nin yazı işleri editörlüğünü yapmış olan Eugene Stock'un dört ciltlik eseri son derece önemlidir. Bu eser KMC'nin tarihçesini, misyonerlerini, çalışma bölgelerini ve faaliyetlerini ayrıntılı bir şekilde ele almış olup "The History of The Church Missionary Society Its Environment, Its Men and Its Work I-II-III-IV" ismiyle yayınlanmıştır. Ayrıca yine Geoffrey Roper'ın "Arabic Printing in Malta 1825-1845" isimli doktora tezi de konuyla ilgili aydınlatıcı bilgiler vermektedir.

W. Jowett ile ilgili kaynaklar şüphesiz bu kadarla sınırlı değildir. Onunla ilgili bilgilere KMC arşivlerinde de rastlıyoruz. KMC arşiv kataloğunu online ortamda görmek mümkündür. KMC'ye ait *Missionary Register* ve *Proceedings'lere* online ortamdan ulaşılarak bu iki arşiv kataloğunun özellikle 1815-1820 aralığındaki kayıtları incelenerek ihtiyaç duyulan kısımları tezde kullanılmıştır. Ayrıca yine W. Jowett'in Akdeniz bölgesi ile ilgili yaptığı yazışmalar ve mektuplardan da yararlanılmıştır. Yine konu ile ilgili misyoner gazeteler taranarak gerekli görülen bilgilere çalışmada yer verilmiştir.

Osmanlı Başbakanlık Arşivi'nde yaptığımız araştırmada incelediğimiz döneme ait W. Jowett üzerine maalesef konuyla ilgili bilgi edinilememiştir. Bu durum arşiv kayıtlarının tasnifinin henüz tamamlanmamış olmasından kaynaklanmış olabilir. Ya da Jowett'in seyahatleri boyunca ismini değiştirmiş olma ihtimali de vardır. Bir diğer ihtimal ise Jowett'in isminin yanlış bir şekilde kayıtlara geçmiş olabilmesidir. Çünkü bizzat kendisi Sakız Adası'nda iken gözaltına alındığı bilgisini vermektedir. O halde Osmanlı Devlet'i Jowett'en haberdardı ve belgelere de bunu geçirmiş olma ihtimalinin yüksek olduğu kanaatindeyiz. W. Jowett'in verdiği bilgileri tahlil ve tenkit noktasında Osmanlı Salnâmeleri ve önemli arşiv belgeleri Osmanlıcadan günümüz Türkçesine çevrilerek çalışmaya eklenmiştir. Yine bu amaçla Jowett ile aynı coğrafya üzerinde seyahat eden dönemin önemli seyyahlarının bir kısmının eserleri incelenerek tercüme edilmiştir. Gerekli görülen noktalara çalışmada yer verilmiştir. Alanla ilgili yerli ve yabancı yapılan çalışmalar büyük ölçüde kullanılmış, önemli bilgilere ve değerlendirmelere ulaşılmıştır.

Ana kaynağı teşkil eden W. Jowett'in yayınlanan raporlarının Müslümanlar ve Hz. Muhammed ile ilgili değerlendirmelerinin büyük oranda objektif olmadığı ve hakikati yansıtmadığı görülmektedir. Dolayısıyla bu tür bilgiler kritik edilmeksizin yansıtılmaya çalışılmıştır. Konunun bu açıdan ele alınması çalışmamızın dışında tutulmuştur. Yansız

olmayan bu bilgiler dışında Jowett'in raporları büyük oranda doğru bilgiler ihtiva etmektedir. Bu bilgiler diğer kaynakların verdiği malumat ile birlikte değerlendirildiğinde konu çok daha açık hale gelmiştir.

W. Jowett'in, raporlarında bilinçli bir şekilde kullandığı kelimeler Osmanlı aleyhine bir Batı kamuoyu oluşturmaya çalıştığını açıkça göstermektedir. Dolayısıyla tez içerisinde W. Jowett'in kullanmış olduğu Türkler kelimesi yerine Osmanlı; Türk'e dönüşmek yerine Müslüman olmak, Konstantinopolis yerine İstanbul; temsilci yerine misyoner, müjde yerine Hıristiyanlık; müjdeleme yerine misyoner faaliyetler, Muhammedî yerine Müslüman, istasyon yerine de misyon bölgesi kelimelerinin kullanımı çoğunlukla tercih edilmiştir.

BİRİNCİ BÖLÜM

MİSYONERLİĞİN TARİHÇESİ VE İNGİLİZ-OSMANLI İLİŞKİLERİ

A. MİSYONERLİĞİN TARİHÇESİ

Misyonerlik; görev ve yetki anlamına[21] gelen Fransızcadan Türkçeye geçen misyon kelimesinden türetilmiş bir isimdir. Misyoner ise Hıristiyanlığı diğer din mensupları arasında yaymak için özel olarak yetiştirilerek görevlendirilmiş kişiye denir.[22]

Tarihte ilk misyonerlerin Havariler olduğu kabul edilir.[23] Ancak onu sistematik olarak yerine getiren ilk isim bir havari ve aziz olarak kabul edilen Pavlus'tur.[24] O Hıristiyanlığı yayabilmek için her fırsatı değerlendirmiş, Sinagoglara kadar girebilmiş, Tevrat'ı yorumlamış, Yunan halkıyla bütünleşebilmek için onlar gibi yaşamaya çalışmıştır.[25] Pavlus'un izlediği bu usul misyonerliğin yayılmasında önemli etkenlerden birisi olmuştur.[26] Misyonerliğin temel ilkelerini oluşturan da yine Pavlus'tur.[27]

Ondan sonra süratle gelişen misyonerlik faaliyetleri Hıristiyanlığın Helen-Roma dünyasının ötesinde Avrupa ve Asya topraklarında yayılmasında önemli rol oynamıştır.[28]

---

[21] Şinasi Gündüz, "Misyonerlik ve Hıristiyan Misyonerler", *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 2/1 (2002), 1; Şinasi Gündüz, "Misyonerlik", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2005), 30/193–199. https://sozluk.gov.tr/ (02.03.2023)

[22] Gündüz, "Misyonerlik ve Hıristiyan Misyonerler", 1-5; Ahmet Hikmet Eroğlu, "Türkiye'de Ortodoks Misyonerliği", *Tartışmalı İlmi Toplantılar Dizisi Türkiye'de Misyonerlik Faaliyetleri*, ed. Ömer Faruk Harman 43 (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2004), 135.

[23] Münir Yıldırım-Süleyman Dönmez, "Elçilerin İşleri Kitabı ve İlk Dönem Hıristiyan Misyon Faaliyetleri", *II. Uluslararası Multidisipliner Çalışmaları* (Adana: Mayıs 2018), 94-102.

[24] Norman Davies, *Avrupa Tarihi*, çev. Mehmet Ali Kılıçbay (İstanbul: İmge Kitabevi, 2011), 220; John M. Roberts, *Avrupa Tarihi,* çev. Fethi Aytuna (İstanbul: İnkılap Kitabevi, 2015), 91; Pavlus ve misyonerlik anlayışı ile ilgili geniş bilgi için bk. A. Powell Davies, *The first Christian a Study of St. Paul and Christian Origins* (New York: The New American Library,1959); Stephen C. Barton, *Paul as Missionary and Pastor*, ed. James D. G. Dunn (United Kingdom: Cambridge University Press, 2003), 34-48; Eduart Caka, *Pavlus'un Mektupları* (Bursa: Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2009), 24-38; Eduart Caka, *Bir Mistik Olarak Pavlus* (Bursa: Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2014); Şinasi Gündüz, *Pavlus Hristiyanlığın Mimarı* (İstanbul: Milel Nihal Yayınları, 2019), 5-6; Elçilerin İşleri, 9: 1-2-3-4-5-6.

[25] Korintliler, 9:19-22; Elçilerin İşleri 13:4-12; Chrsitian W. Troll, "Tarihi Bir Olay Olarak Hıristiyanlık", çev. Talip Özdeş, *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 3 (Aralık 1999), 260; Michael Peppard, *Son of God in Gentile Contexts (That is Almost Everywhere)* (Pennsylvania: Penn State Universty Press, 2019), 138.

[26] Kültürel uyarlama metodu bu tezin 3. kısmında ayrıntılarıyla izah edilmiştir.

[27] Şinasi Gündüz, "Misyonerlerin Çalışma Yöntemleri*"*, *Tartışmalı İlmi Toplantılar Dizisi Türkiye'de Misyonerlik Faaliyetleri,* ed. Ömer Faruk Harman 43 (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2004), 353-354; Fuat Aydın, *Pavlus Hıristiyanlığına Giriş (*Ankara: Eski Yeni Yayınları, 2017); Mahmut Aydın, "Yahudi Bir Peygamberden Gentile Tanrı'ya: İsa'nın Tanrısallaştırılması Süreci", *İslamiyat Dergisi* 3/4 (Ekim-Aralık 2000), 47-74. Geniş bilgi için bk. Süleyman Turan, *Misyonerliğin Kurucusu Pavlus* (İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayınları, 2006); Süleyman Turan, *Pavlus'un Misyon Anlayışı* (Trabzon: Karadeniz Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2004).

[28] Charles Raymond Beazley, *Encyclopaedia of Religion and Ethics,* ed. James Hastings 3 (Edinburgh: Morrison & Gibb Limited, 1915), 705-712; Voltaire, *Felsefe Sözlüğü I*, çev. Lütfi Ay (İstanbul: MEB

Nitekim misyonerlik faaliyetleri başlangıcından itibaren[29] zaman içinde biçim değiştirerek devam etmiştir.[30]

İmparator I. Konstantin[31] zamanında hem Hıristiyanlık hem de misyonerlik faaliyetleri açısından yeni bir dönem başlamıştır.[32] Hıristiyanlık kısa sürede İran ve Arabistan'a kadar yayılmış ve Avrupa'nın birçok yerinde kiliseler kurulmuştur.[33] Hıristiyan inancının farklı yorumları dolayısıyla farklı mezhepler ortaya çıkmış ve özellikle Katolik düşüncesi daha fazla kişi tarafından kabul edilmiştir. IX. yüzyıla gelindiğinde ise Avrupa'nın kuzey ve batı kısımlarında İngiliz misyonerler aktifken doğu Avrupa ve Rusya'da İstanbul Rum kilisesine bağlı misyonerler faaliyet göstermiştir. Nitekim bu faaliyetler sonucunda 950-1350 yılları arasında Avrupa ve Rusya tamamen Hıristiyanlaştırılmıştır.[34]

V. yüzyılda Roma İmparatorluğu'nun çöküşüyle papalık kurulmuş ve misyon faaliyetlerinin de merkezi olmuştur. Roma İmparatorluğu'nun doğu ve batı olarak ayrılmasıyla beraber misyonu temsil eden kilise de ikiye ayrılmıştır. Doğudaki misyonu Doğu Kilisesi (Slav kavimlerinden, Anadolu üzerinden Kafkaslara, Ermenilerden,

Yayınları, 1995), 194-195; Abdurrahman Küçük - Günay Tümer, *Dinler Tarihi* (Ankara: Ocak Yayınları, 1993), 235-236; Albert Houton, "Hıristiyanlığın Kısa Tarihi", çev. Abdurrahman Küçük, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 25 (Ankara: 1981), 443-444; Kılıç, "Misyonerlik ve Türkiye'ye Yönelik Misyoner Faaliyetler", 330; Süleyman Kocabaş, *Misyonerlik ve Misyonerler* (İstanbul: Vatan Yayınları, 2002), 22; Akdes Nimet Kurat, *Rusya Tarihi* (Ankara: TTK, 2014), 31; Şaban Kuzgun, "Misyonerlik ve Hıristiyan Misyonerliğinin Doğuşu", *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1/1 (1983), 73; Elçilerin işleri, 11:25-26.

29 Stephen Charles Neill, *A History of Christian Missions* (England: Penguin Books, 1990), 24,179, 222, 473; Abdurrahman Küçük, "Misyonerlik ve Türkiye" *Sempozyumlar-Paneller Serisi Türkiye'de Misyonerlik Faaliyetleri* 13 (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2006), 37; Kılıç, "Misyonerlik ve Türkiye'ye Yönelik Misyoner Faaliyetler", 330; Peter Croxton, *A History of Christian Mission* http://library.mibckerala.org/lms_frame/eBook/history-christian-mission.pdf (16.06.2023)

30 Bu dönemlerle ilgili geniş bilgi için bk. A. Mehmet Kocaoğlu, "Misyonerlik Faaliyetlerinden Pontus Rum Devletine", 236; İlyas Topsakal, *Rus Misyoner Kaynaklarına Göre; İdil-Ural Bölgesinde Ortodoks Misyoner Faaliyetleri ve Türkler (1552-1917)* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2007), 9; Mehmet Aydın, "Türkiye'ye Yönelik Katolik Misyonerliğinin Dünü ve Bugünü", *Tartışmalı İlimi Toplantılar Dizisi Türkiye'de Misyonerlik Faaliyetleri*, ed. Ömer Faruk Harman 43 (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2004), 98-99; Osman Cilacı, *Hıristiyanlık Propagandası ve Misyonerlik Faaliyetleri* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1992), 7; Küçük, "Misyonerlik ve Türkiye", 42.

31 İmparator Konstantin dönemiyle ilgili geniş bilgi için bk. Canan Seyfeli, *İstanbul Ermeni Patrikliği* (İstanbul: Aziz Andaç Yayınları, 2005), 9.

32 Houton, "Hıristiyanlığın Kısa Tarihi", 448-452. Roma dönemi ve Hıristiyanlık ile ilgili geniş bilgi için bk. Umberto Eco, *Orta çağ,* çev. Leyla Tonguç Basmacı (İstanbul: Alfa Yayınları, 2014), 158-164.

33 Ahmet Hikmet Eroğlu, "Hıristiyanlığın Bölünme Sürecine Genel Bir Bakış", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 41/1 (2000), 311-312.

34 Kocaoğlu, "Misyonerlik Faaliyetlerinden Pontus Rum Devletine", 236.

Asya'ya ve Çin'e kadar uzanır) ve Batı'yı da Batı Roma kilisesi (İskandinavya'dan Batı İrlanda'ya çok geniş bir coğrafyaya kadar misyon faaliyetlerini kapsar) temsil etmiştir. [35]

Orta Çağ boyunca Avrupa'da Katolikler ve misyonerleri etkili olmuş ve misyonerlik faaliyetleri özellikle Katolik, Cizvit, Frensizken ve Dominiken rahipleri tarafından yapılmıştır.[36] 1252'de *Societias Peregrinantium Propter Christum* ismiyle Vatikan'dan destek alan ilk resmi misyoner teşkilatı kurulmuştur.[37]

XIV. yüzyılda Hıristiyanlığın etkin şekilde yayılabilmesi için misyonerlerin daha eğitimli olmalarına özel önem verilmiştir. Bu amaçla misyonerler gittikleri ülkenin dilini, kültürünü ve dini durumunu öğrenmek için hususi gayretler göstermişlerdir. Bu dillerin yetkin bir şekilde öğretilebilmesi için enstitüler açılmıştır. Her misyoner genellikle çok iyi düzeyde Arapçayı yazıp, kullanabiliyordu. Yerel dili bilmenin misyonerlik ve ülkenin siyasi hedefleri bakımından önemini belirtenlerden birisi misyoner ve ilahiyatçı Raymond Lulle'dir.[38] Lulle Fransız kralına bir ülkeyi fethedebilmenin yolunun onun dilini bilmekten geçtiğini ifade etmiştir.[39] 1331'de Papa XXII. John tarafından Şark Dilleri Enstitüsü kurulmuştur.[40]

Coğrafi keşiflerle birlikte misyonerliğin faaliyet sahası genişlemiş ve bu alandaki insanların Hıristiyanlaştırılması sağlanmaya çalışılmıştır. Giriş kısmında belirtildiği üzere XV. yüzyılda Portekiz ve İspanya'daki faaliyetler buna örnek olarak verilebilir.[41] XVI. yüzyılda Fransa'nın sömürgesi olan ülkelerde Katolik misyonerler yoğun bir faaliyet içinde olmuştur. Misyonerliğin etkin olduğu alanlar arasında orta ve güney Amerika ile Antiller, Filipinler, Japonya, Çin ve Hindistan da yer almaktadır.[42]

---

35 Topsakal, *Rus Misyoner Kaynaklarına Göre*, 9.

36 Frensizken ve Dominiken tarikatları ile ilgili geniş bilgi için bk. Aydın, "Türkiye'ye Yönelik Katolik Misyonerliğinin", 98-99; Cilacı, *Hıristiyanlık Propagandası*, 7; Küçük, "Misyonerlik ve Türkiye", 42.

37 *Encylopedia of Religion &Ethics*, ed. James Hastings & John A. Selb, 713.

38 Raymond Lulle ile ilgili geniş bilgi için bk. Samuel M. Zwemer, *Raymund Lull, First Missionary to The Moslems* (New York: Funk Wagnalls Company, 1902); Uğur Yıldırım, *Dünü Bugünü İç yüzü ve Perde Arkasıyla Türkiye'de Misyonerlik* (İstanbul: Otopsi Yayınları, 2005), 13.

39 Trandafir G. Djuvara, *Türkiye'nin Paylaşılması Hakkında Yüz Proje*, çev. Pulat Tacar (İstanbul: Gündoğan Yayınları, 2000), 30-37.

40 Yıldırım, *Dünü Bugünü,* 13.

41 Misyon, *Yeni Türkiye Ansiklopedisi*, C. 7, 2432; *The Concise Oxford Dictionary of World Religious*, ed. John Bowker (United Kingdom: Oxford University Press, 2000), 646.

42 Kılıç, "Misyonerlik ve Türkiye'ye Yönelik Misyoner Faaliyetleri", 331.

Çeşitli Hıristiyan mezheplerinin ortaya çıktığı Reformasyon[43] döneminde Roma Kilisesi nezaretinde 1622'de *Sacred Congregation de Propaganda Fide*[44] ismiyle bir Misyonerlik Bakanlığı kurulmuştur. Bu bakanlık kurulduktan sonra misyoner ifadesi ilk defa telaffuz edilmiş ve başlangıçta papazlar ile rahipler için kullanılmıştır. Nitekim XVII. yüzyılda misyoner faaliyetler papaz ve rahipler tarafından icra edilmiştir. Zamanla bu organizasyon geniş bir meslek alanını kapsamıştır.[45] Avrupa'da sosyal, ekonomik ve dini hayat yeniden şekillenmiş, Papalığın saltanatı sarsılmış ve İncil farklı dillere çevrilmiştir.

Misyonerlik ilk defa İngiltere tarafından kurumsallaştırılmıştır. Bu amaçla 1646'da Londra'da *Hıristiyanlığı Yayma Cemiyeti* ve 1701'de İngiltere'de *İncili Yayma Derneği* tesis edilmiştir. Bu iki kurum misyonerlik açısından önemli faaliyetler gerçekleştirmiştir. 1779'da ise *Kilise Misyoner Cemiyeti* hayata geçirilmiştir.[46] Özellikle 1790'lardan sonra misyonerliğin modern çağı başlamış ve bu dönem Protestan Kilisesi ve diğer kiliselerin gözetiminde yürütülmüştür. Bu kurumlar tarafından organize edilen misyonerlik faaliyetleri 1789 Fransız İhtilali'nden sonra giderek daha da güçlenmiştir.[47]

Silahsız Haçlı Seferleri olarak nitelenen misyonerliğin en belirgin taktiği kutsal mesajın dünyaya sevgiyle iletilmesi ve İncil'e inananların çoğaltılmasıdır. Misyonerlik adına faaliyet icra eden kurumlar yalnız İngiltere tarafından kurulmadı. 1810'da Amerikalı Protestanlar adına American Board (ABCFM) misyonerlik cemiyeti tesis edildi.[48] XIX. yüzyıl başından itibaren Fransa, İngiltere, Almanya ve Amerika merkezli misyonerlik

---

43 Reform ile kastedilen Avrupa'nın büyük bir bölümünü papalığın ve kilisenin egemenliğinden çıkaran ve Protestan mezhebinin kurulmasına yol açan dinsel harekettir. Roger Mehl, *Protestanlık Mezhebi" Din Fenomeni"*, çev. Mehmet Aydın (Konya: Din Bilimleri Yayınları, 2000), 245-246.

44 Avrupa'da Protestanlığın ortaya çıkmasıyla bu mezhep geniş bir taraftar kitlesi bulmuştur. Nitekim papalık, nüfuzunun sarsılması üzerine bir teşkilatlanmaya ihtiyaç duydu. Gerek Katolikler gerekse Protestan misyonerler, Hıristiyan olmayanların yanı sıra Hıristiyan olup da aynı mezhepten olmayanlar arasında da faaliyet göstermişlerdir. Bu dönemdeki ilk teşkilatlanma olan Misyon Bakanlığı gibi yapıların hepsinin giderleri Papalık Propaganda Dairesi tarafından karşılandı. Aydın, "Türkiye'ye Yönelik Katolik Misyonerliğinin", 99; Hidayet Vahapoğlu, *Osmanlı'dan Günümüze Azınlık ve Yabancı Okulları* (İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 1992), 25.

45 Geniş bilgi için bk. Peter Guilday, *The Sacred Congregation de Propaganda Fide (1622-1992)* (United States: Catholic University of America Press, 2022), 478-494; Aydın, "Türkiye'ye Yönelik Katolik Misyonerliğinin", 99; Vahapoğlu, *Osmanlı'dan Günümüze*, 25; Ömer Faruk Harman, "Genel Olarak Misyonerlik", *Tartışmalı İlmi Toplantılar Dizisi Türkiye'de Misyonerlik Faaliyetleri, ed. Ömer Faruk Harman* 43 (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2004), 28-29.

46 Uygur Kocabaşoğlu, "Türkiye'de Misyonerlik", *İslami Araştırmalar* 4/1 (Ocak 1990), 72.

47 Hayati Hökelekli, "Misyonerlik Faaliyetleri ve Gençlerimiz", *Tartışmalı İlmi Toplantılar Dizis*i *Türkiye'de Misyonerlik Faaliyetleri,* ed. Ömer Faruk Harman 43 (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2004), 444.

48 Ahmet Uçar, "Kazım Karabekir ve Hıristiyanlaştırılan Türk Çocukları", *Tarih ve Medeniyet Dergisi* 29 (1997), 39.

faaliyetleri yoğunlaştı.[49] 1965'ten itibaren II. Vatikan Konsili tarafından 'diyalog' adı altında misyonerlik faaliyetleri yeni bir biçim kazandı.[50]

1. Anglikan Kilisesi ve Protestan Faaliyetler

İngiltere merkezli kurulan Anglikan[51] kilisesi misyonerlik faaliyetlerinde büyük bir rol oynamıştır. XI. yüzyıldan itibaren mevcut Katolik[52] ve Ortodoks[53] mezheplerinin ardından tesis edilmiş olan Anglikan kilisesi Hıristiyan inanç ve ibadet biçimlerinde önemli yenilemeler yapmış ve bu sayede misyonerliğin etkinleşmesini sağlamıştır.[54] Özellikle Martin Luther tarafından gerçekleştirilen reformların etkisi büyük olmuştur. Zira O Katolik kilisenin otoritesine dini özgürlükler lehine karşı durarak Protestanlığı oluşturmuştur.[55]

Katolik ve Ortodoks ayrışmasından sonra böylece bin yıllık Hıristiyan birliği bölünmüş iki ayrı ülkede iki ayrı Hıristiyan toplumu ortaya çıkmıştır. Dolayısıyla misyonerlik faaliyetleri açısından da tarihin seyri değişmiştir. Roma Katolik kilisesi, İstanbul Rum Ortodoks Kilisesiyle yollarını ayırdıktan sonra bu bölgede bulunan Hıristiyanları kendi tarafına çekebilmek için bir dizi misyoner faaliyeti düzenlemiştir. Öyle ki Katolik Hıristiyanlığı altın çağını XII. ve XIII. yüzyıllarda yaşamış ve kilise, misyoner yetiştiren birçok Avrupa üniversitesini de yönetmiştir. Frensizken ve Dominiken Katolik tarikatları

---

49 Kocaoğlu, "Misyonerlik Faaliyetlerinden Pontus Rum Devletine", 237.

50 Küçük, "Misyonerlik ve Türkiye", 38-39.

51 Türkçeye Anglikan olarak geçen Anglican kelimesi anlam itibariyle İngiltere'nin demektir. Kelime köken olarak Latince İngiliz anlamına gelen Anglicanus kelimesinden gelmektedir. Anglikan terimi İngiltere'yi ve tarihsel süreçte onun kilisesini tanımlayıcı bir sıfat olarak kullanılmıştır. Bu bağlamda İngiliz Kilisesi'ne de Ecclesia Anglicana denmiştir. Dolayısıyla Anglikan Kilisesi, İngiltere Kilisesi ile aynı anlama gelmektedir. Mark Chapman, *Anglicanism A Very Short Introduction* (New York: Oxford University Press, 2006), 4; Tümer-Küçük, *Dinler Tarihi,* 311-316.

52 Katolik kelimesi Latince *universalis, communis* anlamlarına gelen Grekçe Katholikos (genel, evrensel) kelimesinden gelmektedir. Yahudiliğin milli yapısına ve mahalli kiliselere karşılık kilisenin evrenselliğini ifade etmek ve aynı zamanda ortaya çıkan farklı akımlara karşı yine kilisenin her şeyi kapsayan genelliğini ifade etmek için kullanılmıştır. Ömer Faruk Harman, "Katoliklik", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2022), 25/55-58.

53 Ortodoks kelimesi doğru yol anlamına gelmektedir. Hıristiyan dünyasında Katoliklik ve Protestanlıktan sonra üçüncü büyük mezheptir. Kürşat Demirci, "Ortodoksluk", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), 33,409-414. Ortodoksluğun inanç sistemi şöyle özetlenebilir: Patrik ruhani başkandır, yanılabilir. Roma Kilisesi evrensel değildir, papa gibi o da yanılabilir. Ruh'ul Kudüs sadece Baba'dan çıkmıştır. Hz. İsa hem insan hem tanrı tabiatına sahiptir. Sadece Hz. Meryem ve Aziz ikonalarına saygı gösterilir. Topsakal, *Rus Misyoner Kaynaklarına Göre,* 22-24.

54 Bizans Kilisesi Rum Ortodoks (*Gerçek İmanı Muhafaza Eden*) Kilisesi adını alırken Roma Kilisesi ise Latin Katolik (*Birlik İçinde Evrensellik*) Kilisesi adını alır. Mehmet Aydın, "Batı ve Doğu Hıristiyanlığına Tarihi Bir Bakış", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 27* (Ankara: 1985), 128.

55 Topsakal, *Rus Misyoner Kaynaklarına Göre,* 9-11.

bu yüzyılın en önemli misyoner faaliyetleri yürüten organizasyonları olmuş, Mezopotamya, Suriye, Mısır, İran ve Anadolu topraklarında Katolik Hıristiyanlığının yayılmasına hizmet etmişlerdir.[56] Katolik misyonerliği Osmanlı döneminde de planlı ve yoğun bir şekilde devam etmiştir. XVI. yüzyılda Habsburglara karşı Fransızlar ve Türkler ittifak yapmıştır. Dolayısıyla Osmanlı topraklarında yaşayan Katoliklerin hakları güvence altına alınmıştır. İstanbul'da Fransız elçiliği kurulmuş ve bu elçilik Osmanlı topraklarına gelen Batılı misyonerler için koruyucu bir görev yapmıştır.[57]

Anglikan Kilisesinin bağlı olduğu Roma Kilisesi'nden ayrılmasında Reformasyona müteakip meydana gelen gelişmeler son derece önemlidir. İngiltere Kralı VIII. Henry (1491–1547) karısı Aragonlu Catherine'den boşanmak istemiş ancak papa, Katolikliklerdeki boşanma yasağı sebebiyle bu ayrılığa karşı çıkmıştır. En nihayetinde Kral VIII. Henry 11 Temmuz 1533'te Anne Boleyn ile evlenince papa tarafından aforoz edilmiştir. Dolayısıyla Anglikan Kilisesi Roma ile bağlarını kesmiş ve Katoliklik ile Protestanlık arasında bir çizgi izlemiştir.[58] Bu kilise İngiltere'nin Canterbury başpiskoposluğunun görüşlerini kabul eden St. Augustin tarafından kurulduğuna inanılan İngiliz Ulusal Kilisesi'dir.[59]

VIII. Henry'den sonra büyük kızı Mary Tudor'un tahta çıkışı, halkı son derece sevindirmişti. Zira Mary Tudor döneminde İngiltere papalık ile anlaşmaya vararak 1554'te İngiltere'nin yeninden Katolik kilisesine döndüğü ilan edildi. Ancak kraliçenin ölümüyle beraber tüm dengeler yeniden değişmiştir. Bu sefer tahta geçecek kişi VIII. Henry ile Anne Boleyn'in kızı Elizabeth'ti. Katolik kilisesinden nefret eden Elizabeth için din, hükümet aracından başka bir şey değildi.[60] Onun döneminde tahtın kilise üzerindeki hâkimiyeti yeniden tesis edilmiş ve Anglikan Kilisesi bağımsızlığını

---

56 Aydın, "Türkiye'ye Yönelik Katolik Misyonerliğin", 99.

57 Gündüz, "Misyonerlik", 63. XVI. Yüzyıldan itibaren başta Cizvitler olmak üzere Katolik Kilisesi bünyesindeki Hıristiyan gruplara bağlı misyonerlerin Afrika ülkeleri, Hindistan, Uzakdoğu ve Ortadoğu'da yoğun bir çalışma yürüttükleri görülür. Cizvit Tarikatı ile ilgili geniş bilgi için bk. Orhan Sakin, *Cizvit Cemaati ve Gizli Talimatları* (İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2017); Aydın, "Türkiye'ye Yönelik Katolik Misyonerlerin Dünü ve Bugünü", 108; Mehmet Aydın, *Osmanlı Devleti'nde Katolik Misyonerliğin Karakteristik Çizgileri* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2010), 1495.

58 Çatalbaş, *Anglikan Kilisesinin Ortaya Çıkışı*, 37-38.

59 Andre Maourois, *İngiltere Tarihi,* çev. H. Cahit Yalçın (İstanbul: Kanaat Kitabevi, 1938), 51-52. Anglikan (İngiliz) Kilisesi dünyada en fazla yayılan kiliselerden biridir. Günümüzde 80 milyonu aşkın müntesibi bulunmaktadır. Bunu misyoner teşkilatlarına ve koordineli faaliyetlerine borçludur. Resul Çatalbaş, "Anglikan (İngiliz) Misyoner Teşkilatlar", *Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2/2 (2012/2), 121,138,121.

60 Çatalbaş, *Anglikan Kilisesinin Ortaya Çıkışı,* 35-36.

sağlayarak kurumsallaşmıştır. Anglikan Kilisesi bundan sonra papanın otoritesindeki Katolik kiliseler ile Protestan kiliseler arasındaki *Köprü-Kilise* konumuna kavuşmuştur.[61]

XVIII. yüzyılda Anglikan Kilisesi güçlenirken bir yandan da misyonerlik faaliyetlerini arttırdı. İngiltere'nin tüm kolonilerinde İngiliz misyonerler yoğun faaliyetler icra ettiler ve bu sayede Hıristiyanlık Kuzey Amerika, Kanada ve Hindistan'da yayıldı. Bu kilise tarafından yürütülen misyonerliğin etkin olmasında XVIII. yüzyılda kurulan farklı misyoner cemiyetlerinin de önemli katkıları oldu. Özellikle de evanjelist Anglikanlar tarafından kurulan *Kilise Misyoner Cemiyeti* son derece etkili çalışmalar yaptı.[62]

2. Misyonerliğin Yöntemleri

Misyonerlik ile ilgili yapılan çalışmalar dikkatle incelendiğinde onun takip ettiği yöntemin temellerinin Pavlus tarafından atıldığı görülecektir.[63] Misyonerlik zaman içinde gelişip çeşitlenen usullerle etkinliğini arttırmıştır. Misyonerler bir ülkede faaliyet göstermek için yola çıktıklarında o ülkenin dili başta olmak üzere, tarihini, toplumsal yapısını, kültürel ve dini durumunu öğreniyor, gittikleri ülkede yaşayan gayrimüslim unsurlarla temas kurmaya çalışıyor, kendilerine yardımcı olabileceğini düşündükleri kurum ve kuruluşlarla iş birliği yapıyorlardı. Hedef ülkedeki insanları Hıristiyanlaştırmak için eğitim dâhil, ticari ve siyasi ilişkilerde bulunmayı da ihmal etmiyorlardı. Hedef ülkenin insanlarına nüfuz edebilmek için onların güvenini sağlayabilecek her fırsatı ve her vasıtayı kullanmaya özen gösteriyorlardı. Bulundukları ülkede rahatça hareket edebilmek için o ülkenin kurallarına, örf ve âdetlerine dikkat ederek hareket ediyorlardı. Yetkilileri kuşkulandırabilecek davranışlardan ve provokasyonlardan azami şekilde kaçmaya çalışıyorlardı. Bulundukları ülkede kendi ülkelerinin menfaatine olan bilgileri toplayarak bağlı bulundukları merkezlere ulaştırıyorlardı. Kendi adlarına hareket edecek kişilerin etkin misyon icra edebilmeleri amacıyla onların yetişmesi için büyük çaba sarf ediyorlardı. Hıristiyanlığı telkin ederken özellikle İslam ile uyuşan noktaları ön plana çıkararak anlatmaya çalışıyorlardı. Faaliyette bulundukları ülkenin insanları gibi giyinip onlar gibi hareket ediyorlardı.[64]

---

61 Server Tanilli, *Yüzyılların Gerçeği ve Mirası- III* (İstanbul: Adam Yayınevi, 2004), 9,118-119; Çatalbaş, *Anglikan Kilisesinin Ortaya Çıkışı*, 62-63.

62 Çatalbaş, *Anglikan Kilisesinin Ortaya Çıkışı*, 63-64.

63 Charles Henry Robinson, *History of Christian Missions* (Edinburgh: T&T Clark, 1915), 8-9.

64 Küçük, "Misyonerlik ve Türkiye", 43; Ali Köse, "Din Değiştirmenin Psikososyolojik Nedenleri", *Tartışmalı İlmi Toplantılar Dizisi Türkiye'de Misyonerlik Faaliyetleri,* ed. Ömer Faruk Harman 43

Daha etkin olabilmek için bilhassa stratejik bölgelere yoğunlaşıyorlar,[65] burada özellikle kendilerine yardımcı olarak yöneticilerle bağlantı kurmaya, onların desteklerini ve gerek gördükleri durumlarda iznini almaya özen gösteriyorlardı. Hıristiyanlığı sevdirmek ve insanlara maddi imkânlar sağlamak da onların başvurduğu usuller arasında yer alıyordu. Mesela Lutheryan ve Anglikan misyonerleri kuzey-doğu Hindistan'daki Chotan Agpur bölgesindeki insanlara maddi destek vermişti.[66]

Gerektiğinde misyonerler siyasi baskı ve şantajla da sonuç almaktan çekinmiyorlardı.[67] Mesela Osmanlı topraklarında daha rahat hareket etmelerine imkân sağlayacak olan Tanzimat ve Islahat Fermanlarının çıkarılması İngiliz elçiler ile Amerikalı misyonerlerin iş birliği sayesinde başarılmıştı.[68] Misyonerler temsil ettikleri devletlere ve onların diplomatlarına bir nevi siyasi danışmanlık yapmıştır. Örneğin Araplar tarafından *Çölün Kızı* ve *Irak'ın Taçsız Kraliçesi* olarak anılan misyoner Gertrude Bell, İngiltere'nin Ortadoğu'daki politik hedeflerine ulaşabilmesi için Arap aşiretleri hakkında hükümetine raporlar sunmuştu.[69]

Misyonerler faaliyetlerini bağlı bulundukları merkezlerden aldıkları talimatlar ve kararlar doğrultusunda yerine getiriyorlardı. Gidecekleri ülkeye hareket etmeden önce kendilerine bu merkezlerde özel bir eğitim verilirdi. Misyonerler genellikle çocuk iken eğitime başlarlar, ahlaki ve ilmi açıdan yetiştirilirlerdi.[70]

Misyonerlerin faaliyet bölgelerinde yaptıkları işlerden birisi öncelikle kendilerini dinleyeceklerini düşündükleri kimselerden bir mühibban grubu oluşturup onlara Hıristiyan propagandası yapmaktı.[71] Telkinleriyle grup üyelerinin mensup oldukları ülkeye, dini ve kültürel değerlerine karşı nefret etmelerini sağlıyor, ardından Hıristiyan

(İstanbul: Ensar Neşriyat, 2004), 407-408; Cyrus Hamlin, *My Life and Times* (Boston: Congregational Sunday-School, 1893), 217; Erol Güngör, *Türkiye'de Misyoner Faaliyetler* (İstanbul: Ötüken Yayınları, 2007), 75. http://www.leaderu.com/isot/docs/minmuslim.html. (12.06.2023).

65 Robinson, *History of Christian Missions*, 13-14.

66 Robinson, *History of Christian Missions*, 19-21.

67 Ö. Ferruh- M. Halidi, *Misyonerler, Eğitim ve Siyaset* (İstanbul: Araştırma Yayınları, 1991), 90-93.

68 Uygur Kocabaşoğlu, *Anadolu'daki Amerika* (Ankara: İmge Yayınları, 2000), 71-72.

69 Semavi Eyice, "BELL, Gertrude Lowthian", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 5/422-423. Geniş bilgi için bk. Muhammet Nurullah Parlakoğlu, *Gertrude Bell'in Türkiye Mezopotamya'sındaki Seyahatleri ve Faaliyetleri* (Batman: Batman Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2018).

70 Ahmet Hamdi Bey, *Bir Misyoner Nasıl Yetiştiriliyor? İslam Âlemi ve İngiliz Misyonerler* (İstanbul: Yeditepe Yayınları, 2010), 30; Süleyman Turan- Mahmut Aydın, '10/40 Penceresi' Misyonerlik Faaliyetlerinin Çağdaş Hedef Bölgesi", *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 12/3 (2012), 47.

71 Uygur Kocabaşoğlu, "Türkiye'de Misyonerlik", *İslami Araştırmalar* 4/1 (Ocak 1990), 73.

olmalarına gayret ediyorlardı.[72] Ayrıca meslek grupları arasında benimsenebilmek için doktor, öğretmen, mühendis ve papaz gibi farklı meslek kıyafetleriyle dolaşmak başvurulan bir yöntemdi.[73] Misyonerliğin kullandığı önemli araçlar arasında pozitif bilimler, medya ve yayınlar önemli bir yere sahipti.[74] Modern dünyada bütün iletişim araçları ve sinema sanayi de etkin olarak kullanılmıştır. [75]

Misyonerler amaçlarına ulaşmak için eğitim ve sağlık kurumlarını faal bir şekilde kullanmıştır. Keza Osmanlı Devleti'nin mali durumunun giderek bozulması, eğitimin yetersiz ve denetimin yeterli düzeyde olamayışı, halkın sağlık hizmetlerinden mahrum olması ve en nihayetinde kapitülasyonlar dolayısıyla Avrupalı devletlerin Osmanlı'nın içişlerine varacak derecede müdahalede bulunması misyoner faaliyetleri açısından Osmanlı topraklarında onlara eşsiz nimetler sunmuştur.[76]

Misyonerlik etkin olabilmek için toplumların iktisadi ve kültürel zaaflarını da kullanıyordu. Nitekim misyoner faaliyetleri daha ziyade fakir toplumlar arasında yaygınlaşmıştır.[77] Misyonerler toplumun sağlıkla ilgili ihtiyaçlarını da manipüle ederek amaçlarına ulaşmaya gayret etmişlerdir. Pek çok misyonerin sağlık kuruluşları ile ilişkiler geliştirerek hastaların sevgi ve güvenlerini kazandıkları konu ile ilgili yapılan çalışmalarda yer almıştır. Aynı durum spor, yaşam ve bakım merkezleri için de geçerlidir.[78] Kadınlar arasında Hıristiyanlığı yaymaları konusunda kadın misyonerlerin görevlendirilmesine dikkat edildiği de bir hakikattir.[79]

---

[72] Cilacı, *Hıristiyanlık Propagandası ve Misyonerlik Faaliyetleri*, 33-34; Küçük, "Misyonerlik ve Türkiye", 43.

[73] Geniş bilgi için bk. Hamdi Bey, *Bir Misyoner Nasıl Yetiştiriliyor?* 17,22-23. Bir diğer örnekte ise Fransız bir bilim adamı ve misyoner Paul Emile Botta Yemen'e gitmiş ve yörenin şeyhi olan Şeyh Yasin'in bölgesine girmek için kendisini doktor olarak tanıtmıştır. İhsan Süreyya Sırma, *Sömürü Ajanı İngiliz Misyonerler* (İstanbul: Beyan Yayınları, 2011), 12.

[74] Kürşat Demirci, "Misyonerlik Metotlarındaki Değişimler", *Tartışmalı İlmi Toplantılar Dizisi Türkiye'de Misyonerlik Faaliyetleri,* ed. Ömer Faruk Harman 43 (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2004), 85; Ömer Faruk Harman, *"*Genel Olarak Misyonerlik", *Tartışmalı İlmi Toplantılar Dizisi Türkiye'de Misyonerlik Faaliyetleri,* ed. Ömer Faruk Harman 43 (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2004), 35.

[75] Şinasi Gündüz, "Misyonerlerin Çalışma Yöntemleri", *Tartışmalı İlmi Toplantılar Dizisi Türkiye'de Misyonerlik Faaliyetleri*, ed. Ömer Faruk Harman 43 (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2004), 376.

[76] M. Halidi - Ö.Ferruh, *Misyonerler, Eğitim ve Siyaset* (İstanbul: Araştırma Yayınları,1991), 19.

[77] Şinasi Gündüz, "Misyon ve Misyonerlik Kavramları", *Din Bilimleri Akademik Araştırmalar Dergisi* 2/1 (2002), 13-14; Hayati Hökelekli, "Misyonerlik Faaliyetleri ve Gençlerimiz", *Tartışmalı İlmi Toplantılar Dizisi Türkiye'de Misyonerlik Faaliyetleri,* ed. Ömer Faruk Harman 43 (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2004), 434.

[78] Robinson, *History of Christian Missions*, 28; Halidi - Ferruh, *Misyonerler, Eğitim ve Siyaset*, 19.

[79] Robinson, *History of Christian Missions,* 38.

B. İNGİLTERE- OSMANLI İLİŞKİLERİ

İngiltere XIX. yüzyılda dünya siyaseti üzerindeki etkisi bakımından en önemli devletlerden birisiydi. 927-1707 yılları arasında krallık olarak varlığını sürdüren İngiltere 1707'de İskoçya ile birleşerek Büyük Britanya krallığını oluşturmuştur. Dolayısıyla egemen bir devlet olmaktan çıkarak Büyük Britanya'nın (Birleşik Krallık) bir parçası haline gelmiştir.[80] Ancak ileriki yıllarda bu krallığın en önemli ülkesi olmuştur.[81]

İngiltere'nin bir yerleşim olarak kullanılması MÖ 4000'lere dayanmaktadır.[82] Buraya gelen göçmenler adanın güney kısmına ve İrlanda'ya yerleşmiştir. MÖ 1000 dolaylarında ise Keltler[83] (Britonlar) adaya gelmiştir. MÖ 50'li yıllarda Romalılar adaya seferler düzenlemeye başlamış ve ertesinde burayı ele geçirmişlerdir. Buradaki Keltler ise batıya doğru yönelerek Galler ve İrlanda'ya göç ettiler.[84]

Roma imparatoru Claudius zamanında (MS 41-54) Roma idari yapısı İngiltere'de tam olarak kurulmuş ve burada önemli Roma şehirleri inşa edilmiştir. Ancak Roma İmparatorluğunun zayıflamasıyla beraber (450-500) bu durum adaya da yansımış, ekonomik, ticari ve tarımsal faaliyetler sekteye uğramıştır. Romalı askerlerin adayı terk etmeye başlamasıyla ülkede otorite boşluğu ortaya çıkmıştır. Keltler yerleşimlerinin yeni saldırılara açık bir hale gelmesinden ötürü bugünkü Danimarka-Almanya bölgesinde bulunan Germen kabilelerinden Angleler ve Saksonlardan yardım istemişlerdir. Anglo Saksonlar her ne kadar Keltleri saldırılardan korumuşsalar da bu sefer de kendileri adayı istila etmişlerdir. Anglosaksonların yerleşiminden sonra adaya Angle ve Land (Anglo ve

---

80 Jeremy Black, *Kısa İngiltere Tarihi,* çev. Ekin Duru (İstanbul: Say Yayınları, 2015), 30.

81 İngiltere ile ilgili geniş bilgi için bk. Azmi Özcan, "İngiltere", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 22/296-297; Black, *Kısa İngiltere Tarihi,* 32; Leopold Von Ranke, *A History of England in The Seventeenth Century* I (UK: Cambridge Library Collection, 2010), 6; Albert Frederick Pollard, *The History of England* (ABD: Kessinger Publishing, 2010); Norman Davies, *Avrupa Tarihi*, çev. Mehmet Ali Kılıçbay (İstanbul: İmge Kitabevi, 2011), 180; Roberts, *Avrupa Tarihi,* 114-115.

82 Özcan, "İngiltere", 296-297.

83 Bu millet, Roma egemenliğine girmeden önce, Akdeniz dünyası hariç, en yüksek kültür düzeyine ulaşmış Avrupalılar olarak tanımlanır. Keltler'in arkeolojik bulgulara göre ilk yerleşimleri MÖ VII ile V. yüzyıllarda Alplerin batısı ile yukarı Tuna havzasının güneyidir. Cesur bir savaşçı ve hünerli bir zanaatkâr olan Keltler MÖ 600 ile 400 yılları arasında Britanya Adaları, İspanya ve günümüz Fransa'sının hemen hemen tümüne yerleştiler. Roberts, *Avrupa Tarihi,* 81-82; Mehmet Ali Kaya, "Keltlerin Anadolu'ya Göçü: Göç Nedenleri Yolları ve İlk On Yıl", *Çanakkale Araştırmaları Türk Yıllığı* 13 (2012), 1,16; Emine Kapka, "Kelt Göçleri: Avrupa'ya Yayılış ve Faaliyetler", *Geçmişten Günümüze Göç Sempozyumu* (Samsun: Canik Belediyesi Kültür Yayınları, 2017), 56.

84 Özcan, "İngiltere"; Black, *Kısa İngiltere Tarihi,* 32; Leopold Von Ranke, *A History of England In The Seventeenth Century I,* 6.

toprak) kelimelerinin birleşimi olan England (İngiltere: Angloların toprağı) adı verilmiştir.[85]

İngiltere tarihine yön veren iki önemli hadise bulunmaktadır. Bunlardan ilki okyanus ötesi ticaret ile sömürgeciliğin gelişmesi ve bir diğeri de Protestan Reformudur.[86] İngiltere 597 yılında Roma idaresi döneminde Hıristiyanlığı kabul etmiştir. Din birlikteliği burayı Avrupa[87] ile kültürel ve kurumsal yönden yakınlaştırmıştır.[88] XVI. yüzyılda Roma'dan gelen misyonerler Hıristiyanlığın Britanya'da yayılmasını sağlamışlardır.[89]

İngiltere tarihsel süreç içerisinde dini yönden çeşitli anlaşmazlıklar yaşamış bu nedenle de halk farklı Hıristiyan mezheplere ve tarikatlara mensup olmuştur. Avrupa'da yaşanan Reform döneminde İngilizler resmi mezhep olarak Anglikanizm'i seçmişler ve akabinde de Anglikan Kilisesi kurulmuştur.[90] *İngiliz* anlamına gelen Anglikan kelimesi Latince *Anglicanus* kökünden gelmektedir. *Anglikanizm* ise Protestanlığın İngiltere'ye has şeklidir ve Anglikan Kilisesi İngiltere'nin resmi kilisesidir.[91]

Roma idaresi döneminde İngiltere ekonomik yönden kurduğu ticari bağlantılar sayesinde zenginleşmiş ve Londra deniz aşırı ticaretin merkezi olmuştur.[92] VIII. yüzyılda özellikle yün ihracatına dayalı tarımsal faaliyetlerin artmasıyla ticari yönden gelişmeye devam etmiştir.[93] Bu bakımdan İngiltere ekonomik açıdan kalkınmış ve siyasi olarak da güçlenmiştir.[94]

XV. yüzyılda Avrupalı devletler için özellikle Hindistan'dan gelen baharat ve diğer mamuller son derece önemliydi. Bu mamullerin Avrupa'ya ulaşması Venedikli aracılar

---

85 Özcan, "İngiltere"; Roberts, *Avrupa Tarihi*,114-115.

86 Black, *Kısa İngiltere Tarihi,* 76-77.

87 X. Yüzyıldan itibaren İber Yarımadası'nın bir kısmından başlayıp Fransa, Almanya, Bohemya, Avusturya, İtalya ve İngiltere topraklarının büyük bir kısmına Avrupa denmeye başlanmıştı. Bu coğrafyada kilisenin rolü çok büyüktü. Nitekim Avrupa'nın ortaya çıkması, kilise kurumunun coğrafi alanı ve örgütsel yapısının belirlenmesi ile başlamıştır. Roberts, *Avrupa Tarihi,* 157-158.

88 Black, *Kısa İngiltere Tarihi,* 20.

89 Black, *Kısa İngiltere Tarihi,* 38-41; Vedat Şafak Yani, "Anglikan Kilisesinin Oluşum Süreci ve Bugünü Üzerine Bir İnceleme", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 3 (Spring 2010), 578- 585.

90 Ratip Ayaz, *İngiliz Misyonerliğinin Kurumsal Yapısı ve Osmanlı Coğrafyasındaki Faaliyetleri (1838-1918)* (Kırşehir: Ahi Evran Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2017), 42; Black, *Kısa İngiltere Tarihi,* 71.

91 Resul Çatalbaş, *Anglikan Kilisesi ve Günümüz İngiltere'sindeki Yeri* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2011), 11-12; F. L. Cross, "Anglicanism", *The Oxford Dictionary of The Christian Church* (England: Oxford University Press, 1957), 57–58.

92 Black, *Kısa İngiltere Tarihi,* 34.

93 Black, *Kısa İngiltere Tarihi,* 40.

94 Black, *Kısa İngiltere Tarihi,* 83.

vasıtasıyla sağlanmıştır.[95] Bu gelişmeler yaşanırken 1517'de Osmanlılar Mısır'ı ele geçirerek Kızıldeniz'e hâkim olmuş ve İngilizler de XVI. yüzyılla beraber ihtiyaç duydukları malları Osmanlılarla iletişime geçerek buradan temin etmişlerdi.[96]

XV. yüzyılı önemli kılan bir diğer gelişme ise sömürgecilik[97] kavramını ortaya çıkartan tarihsel vakalardır. 1488'de Avrupalıların denizlere açılarak Ümit Burnu'nu ve 1492'de de Amerika'yı keşfetmeleri ile başlayan süreç tarihin seyrini değiştirmiştir.[98] Büyük Ticaret İnkılabı olarak belirtilen coğrafi keşifler ve dolayısıyla ticaret yollarının değişmesi sömürgeciliğin hızla gelişmesini sağladı.[99] Coğrafi keşifler ve sömürgecilik terimleri birbiri ile bağlantılı olmasının yansıra her ikisi de beraberinde misyoner faaliyetleri getirmiştir.[100] XVI. ve XVIII. yüzyıllar arasındaki dönemde sömürgecilikten sonra emperyalizm dönemi başlamıştır. Kapitalizmin gelişmesinde ise sömürgeciliğin çok büyük bir etkisi vardır. Aslında emperyalizm yeni bir sömürgeleştirme çağı olmuştur.[101]

XIX. yüzyıl İngiltere'nin dünyaya damgasını vurduğu bir dönemdir. Zira İngiltere sahip olduğu sömürgeleri sayesinde Kraliçe Viktorya zamanında (1837-1901) üzerinde güneş batmayan İmparatorluk haline gelmiştir.[102] Sömürgecilik aslında Birleşik Krallığın bir

---

95 Kütükoğlu, *Baltalimanı'na Giden Yol*, 1-2. Geniş bilgi için bk. Halil İnalcık, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi 1 (1300-1600*) (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2018), 442.

96 Kütükoğlu, *Baltalimanı'na Giden Yol*, 6.

97 Sömürgecilik bir devletin maddi ve manevi çıkarları doğrultusunda başka bir ülkenin yeraltı ve yerüstü zenginliklerini kullanarak o ülke yapısını kendi çıkarları doğrultusunda dizayn etmesidir. Ahmet Gündüz, "Sömürgecilik Kavramı ve Sömürgeci Devletlerin Uyguladıkları Taktikler", *Tarih Okulu Dergisi* 9/25 (Mart 2016), 763-764,784.

98 Azmi Özcan, "İngiliz Sömürgeciliği", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 22/299-302.

99 Rifat Uçarol, *Siyasi Tarih (1789-2010)* (İstanbul: Der Yayınları, 2010), 319.

100 Marc Ferro, *Fetihlerden Bağımsızlık Hareketlerine Sömürgecilik Tarihi (13. Yüzyıl- 20. Yüzyıl)*, çev. Muna Cedden (İstanbul: İmge Kitabevi, 2002), 97. Venedik ve Cenevizlilerin deniz ticaretindeki etkinlikleri için bk. Eco, *Orta çağ*, 42-45. Coğrafi keşifler tarihin akışını değiştirecek gelişmelere sahne olmuştur. Vasco de Gama'nın 1498'de Hindistan'a ulaşmasıyla Avrupa ve Asya arasında ilk deniz ulaşımı sağlandı. Ayrıca Kristof Kolomb'un Amerika'yı keşfetmesiyle Avrupalı Devletler burada koloniler kurmaya başladı. Roberts, *Avrupa Tarihi*, 280. Kolomb'un Amerika keşfinin temel nedenleri arasında altın bulmak ve Hıristiyanlığı yaymak vardı. Haçlı zihniyetinde olan Kolomb 26 Aralık 1492 tarihli günlüğünde kralların Kutsal toprakları fethetmek için ihtiyaç duyduğu altını bulmayı hedeflediğinden bahsetmiştir. Ferro, *Fetihlerden Bağımsızlık Hareketlerine*, 27.

101 Ferro, *Avrupa Tarihi*, 41-42.

102 Uçarol, *Siyasi Tarih (1789-2010)*, 329.

nevi dış politika tutumu olmuştur. Zira savaş olmadan en az zararla toprak elde etme yöntemiydi. [103]

Sömürgeleştirme işinin başat taşıyıcıları misyonerlerdi.[104] XIX. yüzyıl, Havariler döneminden bu yana Hıristiyanlığın yayılmasının en büyük çağı olarak nitelenmiştir. Bunun en önemli nedeni sömürge ve emperyalist politikalara sahip Avrupa'nın özellikle Katolik ve Protestanların kurdukları tarikatlar ve cemiyetler yoluyla sömürgelerinde ve deniz aşırı topraklarda yapmış oldukları misyoner faaliyetleridir.[105]

Avrupa yayılmacılığının taşıyıcıları olan misyonerler İngiliz sömürgeciliğinin de aktif çalışanlarıydı. Bu misyonerler bir yandan İngiliz sömürge yönetimini ve varlığını kalıcı hale getirmek için çalışırken diğer yandan da Hıristiyanlığı yaymaya çalışmıştır.[106] İngiltere sömürgelere yerleşmesini, fiziki ve manevi yayılmacılığını misyonerler ve kurduğu şirketler marifetiyle yapmıştır. Bunu da özellikle eğitim ve sağlık hizmetleri yoluyla halkın inanç ve yeni bir hayat tarzı benimsemesini sağlayarak, tüketim alışkanlıklarını değiştirerek ve kendileri için bu toprakları bir pazara dönüştürerek gerçekleştirmiştir.[107] Nitekim misyonerler sömürgelerin, İngiliz malları için bir pazara dönüştürülmesinde aktif olarak görev yapmışlardır.[108]

Serbest ticaret emperyalizmi olarak nitelenen Sanayi Devrimiyle beraber Avrupa sömürgeciliği yeni bir evreye girmiştir. Sanayi Devrimi ilk kez 1756 yılında İngiltere'de başlamıştır.[109] Bu bağlamda özellikle İngiltere, dünya çapında, sömürgeleriyle üstünlük

---

[103] Özkan Dizlek, *Sömürgecilik ve 1763-1947 Dönemi Pax-Britannica: Hindistan Örneği* (Trabzon: Karadeniz Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2018), 33-34.

[104] İbrahim Berk, "Sömürgeciliğin Üçlü Sacayağı: Misyonerlik, Oryantalizm ve Reformizm", *II. Din Şûrası Tebliğ ve Müzakereleri* 2 (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2003), 311-318.

[105] Roberts, Avrupa Tarihi, 503; Ferro, *Avrupa Tarihi*, 75.

[106] Ahmet Kayıntu, "İngiliz Edebiyatının Toplumsal Misyonu ve Sömürgecilik", *Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 7/7/13 (Bahar 2017), 54; Özcan, "İngiliz Sömürgeciliği"; Ferro, *Avrupa Tarihi*, 50- 52.

[107] Bu duruma örnek olması bakımından Hindistan Eğitim Konseyi başkanı Lord Macaulay'in 1835 yılında beyan ettiği şu ifadeler dikkat çekicidir: "Biz sınırlı imkânlarımızla bu kadar halkı eğitemeyiz. Yapmamız gereken şey yönettiğimiz insanlarla bizim aramızda iletişim kurabilecek bir sınıf ortaya çıkarmaktır. Renkleri ve tenleri Hindu ancak zevki, fikri, zihni ve ahlakı İngiliz olan bir sınıf". Kayıntı, "İngiliz Edebiyatının Toplumsal Misyonu ve Sömürgecilik", 59-60. Lord Macaulay'in bu konu ile ilgili düşünceleri için bk. Lord Macaulay, *Speeches by Lord Macaulay with His Minute on Indian Eduction*, By G.M. Young (London: Oxford University Press, 1979).

[108] Özcan, "İngiliz Sömürgeciliği".

[109] İngiltere'deki Sanayi Devrimi ile ilgili geniş bilgi için bk. Heaton Herbert, *Avrupa İktisat Tarihi II*, çev. Mehmet Ali Kılıçbay-vd. (Ankara: Teori Yayınları, 1985), 99; https://www.researchgate.net/publication/301477341 (03.06.2023)

elde etmiş ve büyük bir sömürge imparatorluğuna dönüşmüştür.[110] XIX. yüzyıl İngiltere Yüzyılı olarak tanımlanmış, İngiltere dünyanın atölyesi, kapitalizmin beşiği olarak nitelenmiştir.[111] Sanayi Devrimi döneminde sömürge toprakları İngiliz mallarının satıldığı bir pazara dönüşmüş; talep bağımlılık seviyesinde olmuştur. İngiltere Batı'daki bazı kolonilerini kaybedince de Doğu'ya yönelmiştir.[112]

İngiliz-Osmanlı ilişkilerinin kökenlerini Haçlı Seferlerine kadar götürmek mümkündür.[113] İngiliz orduları Avrupa ordularıyla beraber Kudüs başta olmak üzere kutsal toprakları Müslümanların elinden almak için seferlere katılmışlardı. Buna dair ilk belgeler ise 1396'da Niğbolu Savaşı'nda Macar kralı Sgismund'un önderliğindeki Haçlı ordusunda bulunan İngiliz birliği hakkındadır.[114]

İngiliz-Osmanlı münasebetlerinin temelleri ise Tudorlar döneminde (1485-1603) atılmıştır ve özellikle Kraliçe Elizabeth (1558-1603) bu bakımdan önemli bir yere sahiptir.[115] XV. ve XVII. yüzyıllar arasında gerek İngiltere'nin gerekse diğer Batı Avrupa ülkelerinin temel ekonomileri ticarete dayanmıştır. Dolayısıyla onlar için ihtiyaç duydukları malları almak ve kendi mallarını da yabancı pazarlarda satmak temel gayeleri olmuştur. Karadan daha güvenli olduğu için de deniz ticareti tercih edilmiştir. Deniz ticareti hattının ise çoğu Akdeniz'den geçmekteydi. Bu bakımdan Uzak Doğu ve Hindistan ile ticari münasebetleri bulunan İngiltere için Akdeniz havzasının önemli bir kısmını elinde bulunduran Osmanlı Devleti ile ticari ilişkilere başlamak son derece önemliydi.[116]

1580-1600 yılları arasında İngiltere Osmanlı'dan çeşitli ticari imtiyazlar[117] elde etmiş ve bu imtiyazlar sayesinde Osmanlı toprakları İngilizlerin en önemli ticaret bölgeleri haline

---

[110] Özcan, "İngiliz Sömürgeciliği".

[111] Cart Polonyi, *Büyük Dönüşüm,* çev. Ayşe Buğra (İstanbul: Alan Yayıncılık, 1986), 53; Alan Macfarlane, *Kapitalizm Kültürü*, çev. Remzi Hakan Kır (İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 1993), 202.

[112] Özcan, "İngiliz sömürgeciliği".

[113] Batı ile Türkiye toprakları arasındaki kültürel ve iktisadî ilişkiler de Haçlı Seferleri'yle başlamıştır. İlber Ortaylı, *Avrupa ve Biz* (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2019), 175.

[114] M. Sait Türkhan, *18. Yüzyılda Doğu Akdeniz'de Ticaret ve Halep* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2014), 7-8.

[115] Orhan Burian, "Türk-İngiliz Münasebetinin İlk Yılları", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi* 9/1-2 *(Mart-Haziran 1951), 1-41/* 1.

[116] Burian, "Türk-İngiliz Münasebetinin İlk Yılları", 2-3.

[117] Ticari imtiyazlarla ilgili geniş bilgi için bk. Kütükoğlu, *Baltalimanı'na Giden Yol,* 13; Burian, "Türk-İngiliz Münasebetlerinin İlk Yılları", 6; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, "On Dokuzuncu Asır Başlarına Kadar Türk- İngiliz Münasebatına Dair Vesikalar", *Belleten* 12/51 (Temmuz 1949), 615-616.

gelmiştir.[118] Dolayısıyla XVI. yüzyıldaki İngiliz-Osmanlı ilişkileri İngiliz tüccarları tarafından başlatılmıştır.[119] Bu tüccarlar faaliyetlerini İngiliz ticari yayılmacılığının ve sömürgeciliğinin taşıyıcısı olan İngiliz ticaret kumpanyaları sayesinde gerçekleştirmiştir. Bu kumpanyalardan birisi olan *Levant Company*[120] doğu ticaretinde tekel kurmuş[121] ve 240 yıl boyunca Osmanlı topraklarında faaliyet göstermiştir.[122]

Osmanlı tarafından İngiltere'ye 1601'de yeni hükümler içeren bir ahitname daha verilmiş ve bunu başka ahitnameler de takip etmiştir. Bir başka ifadeyle taht değiştikçe ahitnameler yenilenmiştir. XIX. yüzyıldan itibaren ise tek taraflı imtiyazlar bir yana bırakılarak 1809'daki Kal'a-i Sultaniye ve 1838'deki Balta Limanı muahedeleriyle antlaşmalar devri başlamıştır. [123]

1. Balta Limanı Antlaşması

İngiltere'de serbest ticaret döneminde dünyadan gelen mallar az bir gümrük karşılığı İngiltere'ye giriyordu. Ham maddeler ucuza elde edildiği için İngiliz sanayi ürünleri dünyadaki en ucuz pazarlarda dahi rekabet edebilecek seviyedeydi. Bu derece gelişen İngiliz ekonomisi karşısında Fransa, Almanya ve Avusturya gibi diğer ülkeler kendilerini koruyabilmek adına koruma tedbirleri almışlar ve bu doğrultuda sanayi mallarını tehdit edecek İngiliz sanayi mamullerine yüksek gümrükler koymuşlardı. Bu gelişmeler neticesinde üretim fazlası oluşan İngiltere dış pazarlar bulmak amacıyla gözünü Avrupa'dan Yakın Doğuya çevirmişti. İngiltere ticaretinin XIX. yüzyıldaki dış politikasının temel ilkeleri yeraltı ve yerüstü zenginliklerini kullanamayacak kadar sanayileşmemiş ülkeleri ele geçirmek, ucuz ham madde temin edilecek ülkeler üzerinde yoğunlaşmak, ucuza alınan ham maddeleri işleyerek bunları alınan ülkeye tekrar satmak,

---

118 İnalcık, *Osmanlı İmparatorluğunun Ekonomik ve Sosyal Tarihi I (1300-1600),* 452.

119 Zeki Arıkan, "Sir Paul Rycaut: Osmanlı İmparatorluğu ve İzmir", *Osmanlı Araştırmaları* 22 (İstanbul, 2003), 109-110,139; Burian, "Türk-İngiliz Münasebetinin İlk Yılları", 4-5. Osmanlı'daki İngiliz tüccarları ile ilgili geniş bilgi için bk. Arıkan, "Sir Paul Rycaut: Osmanlı İmparatorluğu ve İzmir", 110; V. Necla Geyikdağı, *Doğu Sorunu ve Osmanlı-İngiliz İlişkileri* (İstanbul: Kaynak Yayınları, 2020), 40; Afife Veysioğlu, *William Harborne ve İlk İngiliz-Osmanlı İlişkilerinin Tesisi* (İstanbul: 29 Mayıs Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Lisans Bitirme Tezi, 2020), 14-15; Uzunçarşılı, "On Dokuzuncu Asır Başlarına Kadar", 615-616; Kütükoğlu, *Baltalimanı'na Giden Yol,* 15; Burian, "Türk-İngiliz Münasebetlerinin İlk Yılları", 6.

120 Levant Company ile ilgili geniş bilgi için bk. Alfred C. Wood, *A History of The Levant Company* (England: Frank Cass& Co. Ltd, 1964).

121 Arıkan, "Sir Paul Rycaut: Osmanlı İmparatorluğu ve İzmir", 112.

122 Veysioğlu, *William Harborne ve İlk İngiliz-Osmanlı İlişkilerinin Tesisi*, 5; Türkhan, *18. Yüzyılda Doğu Akdeniz'de,* 24-28.

123 Kütükoğlu, *Baltalimanı'na Giden Yol,* 35-40.

İngiltere'den ihraç edilen malları üreten sanayileri çökertmek ve İngiliz tüccarları lehine İngiliz devlet otoritesini kullanmak üzerine kurulmuştu.[124]

Diğer yandan Osmanlı Devleti'nin toprakları ise Yakınçağ başlarında Anadolu, Trakya, Bulgaristan, Sırbistan, Eflak-Boğdan (Romanya), Arnavutluk, Karadağ, Yunanistan, Kafkasya, Yemen, Arap Yarımadası, Kuzey Afrika, Kıbrıs, Girit ve Ege Denizindeki bütün adaları kapsıyordu. Karadeniz, Marmara, Ege ve Kızıldeniz Osmanlının iç deniziydi. Ayrıca Adriyatik denizi ile Basra körfezini kontrolünde tutuyordu. Dolayısıyla Hint Okyanusunda da güç sahibiydi.[125]

Bu nedenle İngiltere dışişleri bakanı Lord Palmerston Osmanlının ekonomik ve stratejik kaynaklarını araştırmak için David Urquhart'ı İstanbul'a göndermişti. Urquhart yaptığı araştırmalar sonucu kaleme aldığı raporlarıyla o dönem Osmanlı toprakları üzerinde İngiltere'nin politikasının belirlenmesinde doğrudan rol oynamıştır. Zira ham madde ve pazar imkânları yönünden Osmanlı Devleti topraklarının İngiliz sanayisi için en iyi ülke olduğunu belirtmiştir.[126]

Bu gelişmeler neticesinde Osmanlı Devleti ve İngiltere arasında 16 Ağustos 1838'de Balta Limanında Osmanlı- İngiliz Ticaret Antlaşması imzalanmış, zirai ürünler ve diğer mallar üzerine konan tekel manasındaki yed-i vahit usulü kaldırılmıştır.[127] Balta Limanı Antlaşması, Osmanlı sanayisine ağır bir darbe indirmiş dolayısıyla Osmanlı ekonomisinin çöküşündeki en önemli tetikleyiciler arasında olmuştur. İngiltere'nin Osmanlı'ya ihracatı yedi kat artmıştır.[128] Bu antlaşmayla Londra ve İngiliz elçiliği devletin harici ve dâhili sorunlarının çözülmesinde söz sahibi olmuştur.[129]

Bu durum, Osmanlı topraklarını açık bir pazar haline getirerek devletin sömürgeleştirme sürecine sokulmasına sebebiyet vermiştir. Nitekim Balta Limanı Antlaşması Osmanlının yıkılış sürecine de damga vurmuştur. Aynı zamanda bu antlaşmayla Osmanlı, ekonomik ve ticari alanda liberal sisteme bir başka ifadeyle piyasa ekonomisine dâhil edilmiştir.

---

[124] Ahmet Naci Yücekök, "Emperyalizm Yörüngesinde Osmanlı İmparatorluğu 1838 Ticaret Sözleşmesi", *Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 23/1 (1968), 389-390; Kütükoğlu, *Baltalimanı'na Giden Yol*, 274.

[125] Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1988), 5,1.

[126] David Urquhart, *Turkey and Its Resources* (London: Saunders and Otley, 1833), 123-217.

[127] Kütükoğlu, *Baltalimanı'na Giden Yol,* 138-139.

[128] Geyikdağı, *Doğu Sorunu ve Osmanlı-İngiliz İlişkileri,* 53.

[129] Müjdat Engin, *1838 Osmanlı-İngiliz Ticaret Antlaşmasının Tanzimat Fermanı'na Etkileri* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2010), III.

Ancak Osmanlının geleneksel, içtimai ve idari yapısı serbest ticarete uymamaktaydı. Bu durum Avrupalı devletler için engel teşkil ettiğinden Osmanlı idaresi ve toplumunun liberalleşmesi gerekmekteydi. Bu da ancak bir ıslahat projesiyle gerçekleştirilebilirdi. Nitekim bu engelleri kaldırmak için Avrupalı devletlerin destek ve telkinleriyle Tanzimat ve Islahat Fermanları ilan edilmiştir.[130]

2. Tanzimat ve Islahat Fermanları

Batı medeniyetinin zaferi olarak nitelenen[131] Tanzimat 3 Kasım 1839'da Batılı kaynaklarda İngiliz büyükelçiliğinin gözdesi ve İngiliz yanlısı olarak tanımlanan[132] Mustafa Reşit Paşa tarafından Sultan Abdülmecid'in fermanı olarak halka duyurulmuştu.[133] Tanzimat Fermanı sürecinde büyük devletler Osmanlı'ya sürekli baskı yapmış, bu topraklarda yaşayan Hıristiyanlar adına reform istemişlerdir. Aslında buradaki nihai hedef Osmanlı topraklarında yaşayan gayrimüslimlerin milliyetçilik duyguları zorla kabartılarak isyan etmelerini sağlamak ve onlara birer devlet kurdurtarak Osmanlının sonunu getirmekti. Bu fermanla padişahın hükümet işlerine müdahalesinin önüne geçmek amaçlanmıştır. Bir diğer önemli husus ise Osmanlı toplumunun temel dinamiklerinden biri olan millet sisteminden vatandaşlık sistemine geçiştir. Dolayısıyla bu fermanla, geleneksel Osmanlı toplumunun temeli hasar almıştı.[134]

Zira Osmanlı millet sistemi etnik yapı ve dil aidiyetini esas almamıştır. Burada önemli olan din ve mezheptir. Bu durum Osmanlı Devleti'nin kendine has yapısından gelmekte olup emperyalist ülkelerin azınlık ve federatif yapısından son derece farklıydı. Dolayısıyla Osmanlı toplumu içerinde her bir millet kendi içinde yaşadığı cemaatin ruhani, mali ve idari otoritesi içerinde yaşamış böylece çatışmaların da önü kesilmişti. Osmanlı Devleti'ndeki milletler Müslümanlar, Ermeniler, Rumlar ve Yahudilerdi.[135] Bu millet sistemi ilk olarak Yunan isyanı sırasında zedelenmiş ve Batı'nın etkisiyle kopuşlar meydana gelmişti.[136]

---

[130] Bayram Kodaman, "Osmanlı Devleti'nin Yükseliş ve Çöküş Sebeplerine Genel Bakış", *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi* 16 (Aralık 2007), 21.
[131] Enver Ziya Karal, "Gülhane Hattı-ı Hümayununda Batının Etkisi*", Belleten* 28/112 (Ekim 1964), 582.
[132] Cyrus Hamlin, *Among The Turks* (New York: American Tract Society, 1877), 46.
[133] Ayaz, *İngiliz Misyonerliğinin Kurumsal Yapısı,* 98.
[134] Zeki Salih Zengin, "II. Abdülhamit Döneminde Yabancı ve Azınlık Mekteplerinin Faaliyetleri", *Belleten* 71/261 (2007), 616.
[135] İlber Ortaylı, "Osmanlı İmparatorluğunda Millet Sistemi", *Türkler* 10 (2002), 217-219; İlber Ortaylı, *Avrupa ve Biz*, 87-99
[136] Ayaz, *İngiliz Misyonerliğinin Kurumsal Yapısı,* 101.

Başta İngiltere olmak üzere büyük devletler Tanzimat Fermanı'nın uygulanması konusunda kendilerini görevli saymışlardır.[137] Mesela İngiltere'nin İstanbul büyükelçisi Stratford Canning Osmanlıyı ilgilendiren nerdeyse her konuya müdahale etmiştir. İngiliz elçileri o derece nüfuz sahibi olmuşlardır ki 1853 yılına kadar Sultan Abdülmecit, İngiliz elçileri haricindeki diğer yabancı ülke elçileri ile doğrudan görüşmemiştir. Nitekim İngiliz elçilerine *Sultanın Sultanı* ve Taçsız *Sultan* denilmiştir.[138]

Tanzimat Fermanı ile bütün tebaanın can, mal ve ırz emniyetinin sağlanması, vergilendirme ve askere alma, iltizamın kaldırılması ve her bir vatandaşın imkânları ölçüsünde vergilendirilmesi ile Müslim ve gayrimüslim herkesin kanun önünde eşitliği maddeleri yer almıştır.[139] Eğitim alanında birçok değişim yaşanmış, geleneksel ve modern okulların yanında Batılı devletler kendi kültür ve dillerini yayabilmek ve hedeflerini gerçekleştirebilmek için Osmanlı topraklarının birçok yerinde yabancı ve azınlık okulları açmışlardır.[140] Bu yeni eğitim kurumlarının her birisi farklı Batılı devletlerin siyasi istekleri yönünde desteklenmiş ve azınlıklara hizmet etmiştir.[141]

Islahat Fermanı (Hattı Hümayun) bu sürecin bir devamı olarak ortaya çıkmıştır. Tanzimat döneminde İstanbul'da İngiliz elçiliği kâtibi olarak görev yapan David Urquhart, İngiltere, Fransa ve Avusturya başta olmak üzere[142] Avrupalı devletlerin baskıları sonucu Osmanlı Sultanına yayınlatılan Islahat Fermanı'nın Hıristiyanları Müslümanlardan daha ayrıcalıklı hale getirdiğini belirtmiştir.[143] Zira Avrupalı tüccarlarla iş birliği içinde olan Rum ve Ermenilerden oluşan yeni bir ticari burjuva sınıfı ortaya çıkmıştır.[144] 1856 Hattı Hümayunun ortaya çıkma sürecinde de İngiliz hükümetinin etkisi son derece büyüktü. Öyle ki Lord Stratford de Redcliff'in becerisi ve kararlılığı sonucundaki uzun görüşmelerin ardından 18 Şubat 1856'da padişah Hattı Hümayun adlı fermanını

---

137 Cevdet Küçük, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Millet Sistemi ve Tanzimat", *Tanzimat Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, ed. Halil İnalcık- vd. (Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2012), 549.

138 Müjdat Engin, *1838 Osmanlı-İngiliz Ticaret Antlaşmasının Tanzimat Fermanı'na Etkileri* (İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2010), 68- 71.

139 Halil İnalcık, *Osmanlı ve Avrupa,* (İstanbul: Kronik Yayınları, 2022),51.

140 Engelhardt, *Tanzimat ve Türkiye*, 31.

141 Zengin, "II. Abdülhamit Döneminde Yabancı", 615-616.

142 Kemal *Beydilli*, "1839 Tanzimat ve 1856 Islahat Fermanları Hakkında", *150. Yılında Tanzimat* (İstanbul: Aydınlar Ocağı Yayınları, 1990), 27.

143 Hüseyin Çelik, "David Urquhart", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 42/180-181.

144 İnalcık, *Osmanlı ve Avrupa,* 96.

yayınlamıştır.[145] İngiltere'nin bu müdahaledeki ana amacı Rusya'nın Osmanlı'daki Ortodoks tebaa üzerinde etkili olmasını engelleyerek Osmanlı toprak bütünlüğünü korumaktı.[146] Zira Rusların Osmanlı üzerinde söz sahibi olması İngiliz çıkarlarına aykırıydı.

Gerek Tanzimat ve gerekse Islahat Fermanının ağırlık noktası Müslim ve gayrimüslim tebaa arasında eşitliği sağlamaya yönelik hükümler olmuştur.[147] Dolayısıyla bu iki ferman Osmanlının çöküşünü engellemek için bir fayda sağlaması bir tarafa çöküşü ve parçalanmayı hızlandırmıştır.[148] Tanzimat ve Islahat Fermanları ile misyonerlik faaliyetleri açısından da dönüm noktası denecek gelişmeler yaşanmıştır. Fermanların sağladığı hakların bir yansıması olarak halka açık yerlerde İncil lehinde ve İslam aleyhinde eserler rahatlıkla dağıtılmıştır. İngiliz sefiri olan Hanry Bolver bu dönemi İncil'in rahatça basıldığı ve dağıtıldığı bir dönem olarak ifade etmiştir.[149]

Osmanlı topraklarında açılan misyoner okullarında başta Ermenilere olmak üzere Osmanlılar aleyhinde fikirler aşılanmıştır. Bu okullar emperyalist emeller için Osmanlının milli kültürüne vurulan bir darbe ve sömürge tipi insan yetiştiren kurumlar olmuştur.[150] Ayrıca bu okullarda yetiştirilen bir seçkinler zümresi oluşturmak suretiyle Osmanlı toplumunu ve Türk devlet politikasını etkilemek hedeflenmiştir.

İngilizler siyasi, ekonomik ve kültürel çıkarları gereği ıslahatları özellikle desteklemişlerdir.[151] Öyle ki 1834'te İstanbul'daki İngiliz elçisi Lord Ponsonby'e gönderilen talimatta Türk hükümetini ıslahat yapma yönünde teşvik etmesi istenmiştir.[152] Hatta İngiliz hükümeti ve basını Tanzimat Fermanından duydukları memnuniyeti sık sık dile getirmiştir.[153] Dolayısıyla XIX. yüzyıldaki İngiliz siyaseti Rusya'nın Orta ve Yakındoğu'ya inerek İngiltere'nin siyasi ve ticari üstünlüğüne zarar vermesini önlemek amacıyla Osmanlı toprak bütünlüğünü korumak ve Osmanlı topraklarında yaşayan Hıristiyanların özgürlüğünü sağlamak dolayısıyla reformları teşvik etmek üzerine

---

145 Engin, 1838 *Osmanlı-İngiliz Ticaret Antlaşmasının,* 72.
146 Önen - Reyhan, *Mülkten Ülkeye,* 145,148.
147 İlber Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı (İstanbul: Timaş Yayınları, 2013),* 106.
148 Kodaman, "Osmanlı Devleti'nin Yükseliş ve Çöküş", 19-21.
149 Engelhardt, *Tanzimat ve Türkiye*, 309; Çatalbaş, *Anglikan Kilisesi,* 173.
150 Kodaman, "Osmanlı Devleti'nin Yükseliş ve Çöküş", 34.
151 Yücekök, "Emperyalizm Yörüngesinde", 420.
152 Fatih Gencer, "Hünkâr İskelesi Antlaşmasının Osmanlı-İngiliz İlişkilerine Yansımaları", *Tarih Araştırmaları Dergisi* 34/58 (2015), 649.
153 Engin, *1838 Osmanlı-İngiliz Ticaret Antlaşmasının*, 107-109.

kurulmuştur.[154] İngiltere Dış İşleri Bakanı Lord Palmerstone 1833 ve 1839 yılları arasında *Rejuvenation of Turkey* başlığıyla yayınladığı raporda reformları, *Türkiye'yi yeniden dizayn etme* politikası olarak tanımlamıştır.[155]

Aslında İngiltere hükümeti Osmanlı'da gerçek reform olacak nitelikteki anayasal bir sistemi her daim engellemeye çalışmış, kendi çıkarlarına hizmet edecek reformları ise şiddetle desteklemiştir.[156] Nitekim diğer Avrupa ülkeleri de ıslahat ve reform gibi bahanelerle Osmanlı Devleti'nin düzenini bozarak müdahalelerde bulunmuştur.[157]

3. Şark Meselesi

XIX. yüzyıl Osmanlı-İngiliz ilişkileri açısından son derece hassas bir dönemdi. İngiltere, sömürgelerinde yaşayan Müslümanların isyan hareketlerini bastırabilmek için Osmanlının halifelik makamından faydalanmıştı. Çünkü İngilizler Müslümanların Osmanlı padişahına duydukları hürmet ve bağlılıklarını gayet iyi biliyorlardı. Dolayısıyla III. Selim ve Sultan Abdülmecid dönemlerindeki Hintli Müslümanların direnişini Osmanlı padişahlarından destek alarak durdurmuşlardı.[158]

İngiliz-Osmanlı ilişkilerinde İngiltere dönemin siyasi konjonktürüne göre davranmış ve XVI. yüzyıl sonlarından 1878 Berlin Antlaşmasına kadar ekonomik çıkarlarını göz önünde tutarak Osmanlı toprak bütünlüğünü koruyan politikalarıyla[159] dostane ilişkiler içerisindeyken belirtilen tarihten sonra politikasını değiştirerek Osmanlı topraklarını parçalamak isteyen güçler tarafına geçmiş hatta onlara önderlik etmiştir.[160]

İngiltere'nin bu politikası 1 Mart 1848 günü Avam Kamarası'nda yaptığı konuşmada Henry Temple Palmerston tarafından çok net bir şekilde ifade edilmiştir. Palmerstone İngiltere siyaseti için asıl olan şeyin İngiliz çıkarları olduğunu ve bu nedenle de dost ve düşmanlarının bu çerçevede şekillendiğini belirtmiştir.[161] İngiltere de Osmanlı

---

154 Geyikdağı, *Doğu Sorunu ve Osmanlı-İngiliz İlişkileri*, 78, 81, 114, 194.
155 Abdüllatif Şener, *Sona Doğru Osmanlı* (Ankara: Birleşik Kitabevi, 2007), 69, 104-185.
156 Çoşkun Çakır, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Maliyesi* (İstanbul: Küre Yayınları, 2001), 183-186.
157 Çelik, "David Urquhart".
158 Ayaz, *İngiliz Misyonerliğinin Kurumsal Yapısı,* 20-21.
159 Engelhardt*, Tanzimat ve Türkiye*, 406.
160 Mustafa Kaan Sağ, *Osmanlı Başkenti İstanbul'da Britanya Kökenli Misyoner Okulları ve İskoç bir Yapı Ustası: Nicholson Burness* (İstanbul: İstanbul Teknik Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Doktora Tezi, 2017), 1.
161 Uçarol, *Siyasi Tarih (1789-2010*), 215.

topraklarındaki Nesturi, Süryani Keldani, Dürzi, Bulgar ve Ermeniler arasında Protestan misyonerlik faaliyetleriyle nüfuz elde etmeye çalışmıştır.[162]

İngiltere Berlin Antlaşmasıyla (1878) Rusya'nın Balkanlara girmesini engellemek için Bulgaristan ve Yunanistan'ı desteklemiş; Bosna Hersek'in Avusturya Macaristan'a bırakılmasını istemiştir. Kıbrıs'ı ele geçirerek Rusya'yı Balkanlar ve Akdeniz'de kontrol etmeye çalışmıştır.[163]

Bu çerçevede İngiltere Osmanlı aleyhinde birçok faaliyette bulunmuştur. Nitekim II. Abdülhamid İngiltere'nin Osmanlı'ya karşı yürüttüğü politikaları belirleyerek devlet erkânından bu politikalara karşı çözüm önerileri istemiştir. Bunlar arasında İngiltere'nin Mısır'ı işgali ve hilafet kurumuna karşı olumsuz propagandaları, 30 Mayıs 1876'da Mithat Paşa önderliğindeki bir grubun yapmış olduğu hükümet darbesi ve Sultan Abdülaziz'in tahttan indirilmesinde ve III. Selimin tahtan indirilerek yerine Mustafa'nın getirilmesindeki rolü, Ermenileri desteklemesi, Kıbrıs adasını işgali sonrasında meydana gelen Suavi Vakasını çıkartması ve 31 Mart İsyanındaki rolü yer almıştır.[164]

Osmanlı topraklarında meydana gelen Arap milliyetçiliğinin arkasında da İngiltere'nin rolü çok büyüktür. İngiltere Kuveyt, Hicaz ve Yemen başta olmak üzere Arap vilâyetlerinde egemenlik kurmak için misyonerleri vasıtasıyla Arapları Osmanlı'ya karşı düşman etmeye çalışmıştır. Özellikle de petrol kaynakları ve Hindistan ticaret yolunun güvenliği için son derece önemli bir stratejik konuma haiz bulunan Ortadoğu'da Arapları elde etmeye çalışmıştır. Basra Körfezine yerleşebilmek için girişimlerde bulunmuştur. İngiliz konsoloslar bölgedeki şeyhlerle bir araya gelerek gizli görüşmeler yapmışlardır.[165] Daha sonra ise İngiltere'nin ilgisi Mezopotamya ve Basra Körfezi üzerinde yoğunlaşmıştır.[166] Özellikle 1815 Viyana Kongresinden sonraki dönemde Balkanlarda çıkarılan isyanlarda İngiltere aktif olarak rol almıştır. Onun Avrupa'nın güneydoğusunda

[162] Bengü Bolat- Ratip Ayaz, "İngiliz Misyonerlik Faaliyetlerinin Osmanlı Devleti'nin Yıkılış Sürecine Etkileri", Ankara *Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi* 61 (Güz 2017), 1.
[163] Ayaz, *İngiliz Misyonerliğinin Kurumsal Yapısı,* 21-22.
[164] İsmail Hakkı Uzunçarşılı, "İkinci Abdülhamit'in İngiliz Siyasetine Dair Muhtıraları", *İstanbul Üniversitesi Dergileri* 7/10 (1954), 43- 44.
[165] Önder Kocatürk, "1913-14 Yıllarında İngilizlerin Arabistan'ın Çeşitli Bölgelerindeki Faaliyetleri", *Türkoloji Kültürü* 4/7 (2011), 147.
[166] Geyikdağı, *Doğu Sorunu ve Osmanlı-İngiliz İlişkileri*, 115.

konuşlanması ve Ortadoğu'ya giden yol güzergâhı üzerinde bulunması hasebiyle Bulgaristan'daki faaliyetlerde etkin rol oynamıştır.[167]

Diğer yandan XIX. yüzyılda Osmanlının temel politikası ise kendisini tehdit eden Avrupalı bir güce karşı başka bir güçle iş birliği yaparak denge siyaseti kurmak üzerine tesis edilmişti. Siyasi konumu İngiltere'nin doğudaki çıkarlarına bağlı olan Osmanlı[168] İngiltere 1878'de Kıbrıs'a ve 1882'de Mısır'a yerleşince durumun farklılaştığını anlamıştı. Zira İngiltere'de liberallerin önderliğinde Gladstone ile Türk karşıtı politikalar hızla artmıştı.[169] Bunun bir yansıması olarak Türkiye ve Müslümanların can düşmanı olan Gladstone 1877'de Avam Kamarasındaki konuşmasında İngiltere'nin Osmanlı topraklarındaki menfaati için Müslümanların Kur'an'dan soğutulması gerektiğini belirtmiştir.[170]

XVII. yüzyıldan itibaren Osmanlı Devleti askerî, idari ve iktisadi alanlarda bir gerileme sürecine girmişti. Bu durumu fırsat bilen büyük devletler arasında Osmanlı Devleti'nin toprak paylaşımı üzerinden rekabet ve anlaşmazlıklar meydana gelmiştir ve bu Avrupa politikası Şark Meselesi (Doğu Sorunu) olarak adlandırılmıştır. Bu çerçevede Osmanlı Devleti üzerinde siyasi ve iktisadi hükümranlık kurmak, gayrimüslim tebaa üzerinde söz sahibi olmak ve onların bağımsızlık mücadelelerine her türlü desteği vermek suretiyle bağımsızlıklarına kavuşturmak ve bunu da Avrupa kamuoyunu Türkler aleyhinde propaganda yaparak kazanmak hedeflenmiştir.[171]

Şark Meselesi dönemin konjonktürüne göre şekillenmiştir. Nitekim XIX. yüzyılın ilk yarısında Osmanlı'nın toprak bütünlüğünün korunması anlamındayken XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren topraklarının paylaşılması gibi evrelerden geçmiştir.[172]

---

167 Ayaz, *İngiliz Misyonerliğinin Kurumsal Yapısı,* 186.
168 Engelhardt, *Tanzimat ve Türkiye*, 395.
169 Ayaz, *İngiliz Misyonerliğinin Kurumsal Yapısı,* 170.
170 Ayaz, *İngiliz Misyonerliğinin Kurumsal Yapısı,* 21-22; Engelhardt, *Tanzimat ve Türkiye*, 402.
171 Kemal Beydilli, "Şark Meselesi", *Doğu-Batı Dergisi* 1 (Ankara: 2008), 386-403; Şayan Ulusan, "Şark Meselesinden Sevr'e Türkiye", *CTTAD* 8/18-19 (2009), 231. Şark Meselesiyle ilgili geniş bilgi için bk. Uçarol, *Siyasi Tarih (1789-2010)*, 49; Ulusan, "Şark Meselesinden Sevr'e Türkiye", 233; Beydilli, "Şark Meselesi", 4-7; Ayaz, "İngiliz Misyonerliğinin Kurumsal Yapısı", 155; Hasan Şahin, "Şark Meselesi Çerçevesinde Osmanlı-İngiliz İlişkilerine Genel Bir Bakış", *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi* 29 (Erzurum, 2006), 219.
172 Uçarol, *Siyasi Tarih (1789-2010)*, 49; Yusuf Akçura, *Şark Meselesine Dair ve Eski Şurayı-ı Ümmet'te Çıkan Makalelerimden*, haz. Erol Kılınç (İstanbul: Ötüken Yayınları, 2021), 17-22; Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, 129.

Şark Meselesi ile bağlantılı olarak Ortadoğu, stratejik konumu ve yeraltı zenginlikleri dolayısıyla Büyük devletlerin ilgisini çekmiştir. Bu alan bu devletlerin çıkar mücadelesine sahne olmuştur. Bu güçlerin başında da Hindistan başta olmak üzere Ortadoğu'nun yer altı kaynakları ve özellikle petrol nedeniyle çıkarları bu bölgede oldukça yoğun olan İngiltere gelmiştir.[173]

Ortadoğu meselesinde Arap Vilâyetlerinin paylaşımı ilk olarak İngiltere ve Fransa tarafından uygulanmaya başlanmıştır. Öyle ki Ortadoğu Projesi Hindistan'daki çıkarları ile Mezopotamya ve Basra Körfezine yoğunlaşan İngiltere ile Suriye (Lübnan-Filistin) bölgesinde hâkimiyetini kurmak isteyen Fransa tarafından uygulanmaya konulacaktır.[174] 1808-1858 yılları arasında Osmanlı topraklarında çeşitli aralıklarla İngiltere büyükelçisi olarak görev yapan Stratford Redcliffe, Times'a yazdığı mektuplarında *Şark Meselesi* ile ilgili görüşlerini dile getirirken Yunanistan'ın bağımsızlığını kazanmasını bu meselenin bir parçası olarak görmüştür.[175]

Ortadoğu ticaretinin en büyük payını elinde tutan devlet İngiltere idi. Ayrıca Halep, Şam ve Bağdat ticaretine de İngilizler egemendi. İngiltere XIX. yüzyıl ortalarına kadar gerek Balta Limanı gerekse 1850 Gümrük Tarifesi antlaşmalarıyla son derece önemli ve geniş ticari haklara sahipti. Bu ve diğer nedenlerden ötürü İngiltere Ortadoğu ve Şark Meselesi ile yakinen ilgilenmekteydi. Politikası da bu çıkarlarını koruma ve genişletme üzerine kuruluydu. Ayrıca bu bölgede kendine ortak yahut rakip olacak başka bir devlet de istemiyordu.[176]

İngiltere Napolyon'un Mısır'ı işgalinden Paris Barış Konferansı'na kadar (1856) *Şark Meselesiyle* ilgili konuları kendi ekonomik, siyasi ve sosyal çıkarları doğrultusunda çözmeye çalışmış ve bunda da son derece başarılı olmuştur.[177] Osmanlı topraklarında görevli İngiliz Dışişleri Bakanlığına bağlı pek çok misyoner, diplomat, elçi, uzman ve din adamı İngiliz hükümetinin siyasi hedefleri ile uyumlu olarak faaliyet göstermiştir.[178]

---

[173] Esra Sarıkoyuncu Değerli, "İngiltere'nin Doğu (Şark) Politikası (1882-1914)", *Uluslararası Hakemli Sosyal Bilimler Dergisi* 14 (Nisan 2008, Kırgızistan), 1.
[174] Beydilli, "1839 Tanzimat ve 1856 Islahat Fermanları Hakkında", 21.
[175] Ulusan, "Şark Meselesinden Sevr'e Türkiye", 234-235.
[176] Uçarol, *Siyasi Tarih (1789-2010),* 214.
[177] Şahin, "Şark Meselesi Çerçevesinde", 225- 228.
[178] Değerli, "İngiltere'nin Doğu (Şark) Politikası (1882-1914)", 1- 3.

Jeopolitik uzmanı Alman Fredrich Ratzel devletlerin sürekli olarak yayılma isteğinde olduğunu belirterek bunun sadece fiziki olarak değil kültürel olarak da meydana geldiğini belirtmiştir. Bir başka ifadeyle genişleyen sınırlar değil nüfuz alanıdır.[179]

Şark Meselesi açısından nüfuz alanının genişlemesi son derece önemli bir hadiseydi ve bunun en önemli ajanları da misyonerlerdi. Misyonerler Müslümanları belki fiziken Hıristiyan yapamasalar da özellikle açtıkları okullar vasıtasıyla Müslüman çocukları İngiliz, Fransız, Alman ve Amerikan sempatizanı yaparak onları Batı kültürüne çekiyorlardı. Azınlıklar içerisinde de en çok Ermenilere önem verilmiştir. Nitekim Ermeni meselesi de bir *Şark Meselesi* olarak gündeme getirilerek 1878 Berlin Antlaşmasıyla netlik kazanmıştır. Osmanlı'da yaşayan Hıristiyan azınlıklardan birer millet oluşturma gayretine düşülmüştür. Doğu denilen Şark Avrupalı devletlerce medenileştirilmesi gereken bir bölge olarak görülmüştür. Batı'nın sömürge zihniyetinin bir yansıması olarak geliştirilen bu hareket XX. yüzyılda da devam etmiş ve Osmanlı Devleti'nin yıkılışına kadar sürmüştür. XXI. yüzyılda ise bu siyaset Büyük Ortadoğu Projesi adıyla kendisini göstermiştir. Sevr Antlaşması bu projenin bir yansımasıdır. Anadolu toprakları bu antlaşmada küçük parçalara bölünerek birden fazla devlet öngörülmüştür. Büyük Ortadoğu Projesinde de Ortadoğu'nun küçük ve zayıf devletçiklere bölünmesi amaçlanmıştır.[180]

Tanzimat ve Islahat Fermanları da Şark Meselesi zihniyetinin bir ürünüdür. Bu fermanlarla ıslahatlar Batılı devletlerin Osmanlı Devleti'nin içişlerine karışmaları için bir nevi bahane olmuştur. Özellikle de Osmanlı gayrimüslim tebaası hakkında talep edilen ıslahat projeleri Şark Meselesinin en önemli gelişmeleri arasındadır.[181]

---

[179] Mustafa Turan, "Şark Meselesi ve Milli Devlet Anlayışı", *Şark Meselesi ve Milli Egemenlik Paneli* (2005), 15.

[180] Ulusan, "Şark Meselesinden Sevr'e Türkiye", 235-236.

[181] Musa Gümüş, "Namık Kemal'e Göre Şark Meselesi ve Osmanlı Devleti'ni Çöküşe Götüren Sorunlar", *History Studies Ortadoğu Özel Sayısı* (2010), 150-155.

İKİNCİ BÖLÜM

İNGİLİZ MİSYONER FAALİYETLERİ VE WILLIAM JOWETT

A. İNGİLİZ MİSYONERLİĞİ

Hıristiyan geleneğinde misyonerlik faaliyetleri son derece önemlidir. Zira bu anlayışa göre her Hıristiyan bir misyonerdir ve kilisenin amacı da bu inancı yeryüzünde hâkim kılmaktır.[182] Batı'nın misyonerlik faaliyetleri açısından dünya çapında etkili olduğu iki önemli dönem bulunmaktadır. Birincisi XV. yüzyıldaki Katolik misyonerlerin faaliyetleridir. İkincisi ise XVIII. yüzyılda başlamış olmasına rağmen özellikle Kraliçe Viktorya döneminde (1837-1901)[183] etkili çalışmalarda bulunan Britanya önderliğindeki Protestan misyonerlerdir. Bu aynı zamanda İngiliz misyoner cemiyetlerinin Osmanlı topraklarında da en faal olduğu dönemdi. Osmanlı ve İngiltere arasında imzalanan Balta Limanı Antlaşması ile İngiliz tüccarlara yerli tüccarlarla eşit haklar verilmiş dolayısıyla Osmanlı topraklarına girişleri ve faaliyetleri artmıştı. Misyonerlik çalışmaları da bu dönem artarak devam etmişti.[184]

Avrupa'da özellikle de İngiltere'de sömürgecilik çalışmalarının merkezinde Hıristiyan misyonerlik faaliyetleri yer almıştır.[185] İngiltere'nin emperyalist bir ülke olmasını sağlayan yayılmacı faaliyetlerinin en önemli unsuru olan misyonerlik propagandası İngiliz kamuoyuna *uygarlaştırma* adı altında sunulmuştur. Aslında misyonerlik faaliyetleri yöneldiği toplumu açıktan veya gizli olarak kültürel bir değişime tabii tutmuştur. Bireyden başlayarak toplumu ve devleti Hıristiyan felsefesi doğrultusunda Batılı olma argümanı ile dönüştürmeye çalışmıştır.[186]

İngiliz Protestan misyonerliği diğer mezheplerin misyonerlik anlayışından farklı bir şekilde gelişmiştir. Daha önce de belirtildiği üzere yerel kültürlere uyarlayarak

---

[182] Adam Dodds, "The Centrality of the Church's Missionary Nature: Theological Reflections and Practical Implications", *Missiology: An International Review* 40/4 (October 2012), 2-6, 15-18.

[183] Anna Johnston bu dönemi *misyonerlik emperyal projesi* şeklinde tarif etmiştir. Anna Johnston, *Missionary Writing and Empire (1800-1860)* (UK: Cambridge University Press, 2003), 25.

[184] Mustafa Kaan Sağ, *Osmanlı Başkenti İstanbul'da Britanya Kökenli Misyoner Okulları ve İskoç bir Yapı Ustası: Nicholson Burness* (İstanbul: İstanbul Teknik Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Doktora Tezi, 2017), 4.

[185] Filistinli bir tarihçi olan Abdüllatif Tibawi, misyoner cemiyetlerin kolonilerde ve Osmanlı İmparatorluğu toprakları gibi farklı bölgelerde yaptıkları faaliyetlerle Avrupa'nın genişlemesine katkıda bulunduklarını belirtir. Tibawi'ye göre, Avrupa ve Amerika'daki gönüllü dernekler tarafından yürütülen misyonlar bölgesel, ticari ve siyasi genişlemenin kültürel yönünü temsil etmekteydi. Abdul L. Tibawi, *British Interests in Palestine 1800–1901* (Londra: Oxford University Press, 1961), 5. Edward Said ise İslam ve İslam toprakları ile ilgili olarak İngiliz misyonunun Avrupa'nın genişlemesine katkı sağladığı konusunda Tibawi ile aynı fikirdedir. Edward Said, *Orientalism* (New York: Vintage, 1998), 100.

[186] Johnston, *Missionary Writing and Empire*, 13-14.

(İnkültürasyon) Hıristiyan inancını benimsetmek misyonerlik açısından son derece önemliydi. Katolik misyonerlerin tersine Protestan misyonerleri genellikle evli çiftler ve ailelerden oluşmuştur. İlk başlarda misyonerlerin çoğu işçi sınıfından veya gelir düzeyi düşük kişiler arasından gelirken zamanla durum değişmiştir. Nitekim bunlar arasında tüccarlar, bankacılar ve komisyoncular da yer almıştır.[187] Pek çok misyoner için sömürge hizmeti olarak belirtilen misyonerlik faaliyetleri, onlara toplumda bir statü de sağlamıştır.[188]

Hıristiyanlığın en geniş coğrafyaya yayıldığı XIX. yüzyılda, bu yayılmada, Katoliklerden ziyade Protestan misyonerler rol oynamıştır. Protestan misyonerlerin faaliyetleri Hollandalıların ve İngilizlerin ticari girişimleriyle birlikte yoğunluk kazanmıştır. Bu ise XVIII. yüzyılın sonlarına doğru Avrupa'da meydana gelen dini hareketlerle bağlantılıdır. Metodistler, Baptistler, Presbiteryenler ve Lutheryanlardan oluşan evanjelist dini gruplar kutsal ruhun gücüyle Hıristiyanlık inançlarını inançsız olarak gördükleri kesimlere benimsetmek için özel stratejiler geliştirmişlerdir.[189] Evanjelist[190] Protestan kiliseleri de bu gelişmede önemli bir paya sahiptir.

XIX. yüzyılda Protestan misyonerliğinin iki önemli merkezi ABD ve Britanya'ydı. Bu iki merkezin yürüttüğü misyonerlik siyasi, ekonomik ve kültürel amaçlar yanında Evanjelikalizm denilen dini bir amaç da güdüyordu. Evanjelik Canlanma'ya dayanan Protestan Müjdeleme hareketi (Evangelikalizm) 1730'larda Britanya'da ortaya çıkmış, Viktorya döneminde Britanya ve kolonilerini etkisi altına almıştır. Evanjelikalizm'e göre Tanrı Protestan Anglosaksonlara insanlık tarihinin kaderini belirleme rolünü vermiştir.[191]

Birinci Dünya Savaşı'na gelindiğinde dünya çapında faaliyet gösteren misyonerlerin arasında Protestan misyoner topluluklarının sayısı iki yüzü aşmıştı.[192] Nitekim misyoner

---

[187] Johnston, *Missionary Writing and Empire*, 16.
[188] Johnston, *Missionary Writing and Empire*, 17.
[189] Mahmut Aydın, "Evanjelik Hıristiyanlığın Misyon Yöntemleri ve Türkiye'deki Yansımaları", *Dinler Tarihi Araştırmaları* 5 (Ankara: 2005), 49-52.
[190] Evanjelizm Yunanca bir kelime olup *iyi haber ve müjde* anlamlarına gelen *evangelian* kelimesinden türemiştir. Sözlük anlamı ise İncil mesajının duymayanlara iletilmesi, hangi şart altında olunursa olunsun bu mesajın yayılması için gereken gayretin gösterilmesi şeklindedir. Aydın, "Evanjelik Hıristiyanlığın", 49-52
[191] Sağ, *Osmanlı Başkenti İstanbul'da,* 26.
[192] Ruth Kark, "The Impact of Early Missionary Enterprises on Landscape and Identity Formation in Palestine, 1820-1914", *Islam and Christian –Muslim Relations* 15/2 (April 2004), 209-210; https://library.mibckerala.org/lms_frame/eBook/history-christian-mission.pdf (23.072023) https://library.mibckerala.org/lms_frame/eBook/history-christian-mission.pdf Peter Croxton, "A History of Christian Mission" (12.07.2023)

faaliyetlerini yürütmek üzere çok sayıda cemiyet tesis edildi. Protestan misyonerliğinin ilk yapılanmaları İngiliz misyoner cemiyetleri tarafından kuruldu. İngiltere'deki ilk misyoner cemiyeti ise 1649'da Londra'da parlamento tarafından oluşturulan Society for The Propagation of The Gospel in New England'dı (SPG).[193] İkincisi ise 1698'de kurulan Society for Promoting Christian Knowledge'dı (SPC). Bu yapılanma Anglikan Kilisesi'nin en yüksek otoriteleri olan Kraliçe ve Canterbury Başpiskoposu tarafından yönetilmiştir. 1701'de Thomas Bray tarafından kurulan United Society Partners in The Gospel (USPG) ise bir diğer teşkilatlanmaydı ki birçok misyoner cemiyet bunun öncülüğünde kurulmuştur. Mesela 1795'te William Carey önderliğinde kurulan London Missionary Society (LMS) ve 1799'da William Wilberforce önderliğindeki KMC gibi cemiyetler sayılabilir.[194] İngiliz misyoner cemiyetleri Partnership for World Mission isimli merkezden yönetilmiştir. Anglikan Danışma Meclisi de yine aynı amaçla kurulmuştur.[195]

Bu misyon toplulukları içerisinde son derece önemli misyonerler bulunmaktaydı. Bunlardan biri Baptist papazı olan William Carey'dir (1761-1834). Carey modern misyonların babası olarak kabul edilmiştir. O Haziran 1773'te Hindistan'a gitmiş ve orada Bengalce öğrenerek beş yıl içinde Yeni Ahit'i Bengalce'ye çevirmişti. 1779'da ikinci kere Hindistan'a geldiğinde yanında arkadaşları bir öğretmen olan Joshua Marshman ile matbaacı William Ward da vardı. Bu misyonerlerin faaliyetleri arasında Hıristiyanlığın duyurulması, Kitab-ı Mukaddes'in ülkenin dillerine tercüme edilerek dağıtılması, vaaz etme işinin desteklenmesi, bir kilisenin kurulması, Hıristiyan olmayan halkların geçmişi ve düşüncesi üzerine derin çalışmalar yapılması ve ilk fırsatta kendi güdümlerinde olacak yerli bir bakanlığın kurulması gibi etkinlikler bulunuyordu. Bununla birlikte, Britanya'daki evanjelik uyanış, misyonerlik çalışmaları üzerinde önemli bir etki yapmış, evanjelik misyonerler faaliyetlerine başlamıştı. Mesela David Brown 1787'de

[193] Erkan Cevizliler, "XX. Yüzyıl Başlarında Osmanlı Devletindeki İngiliz Okulları Üzerine Bir İnceleme", *Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi* 12 (2014), 121-122; Bengü Bolat- Ratip Ayaz, "İngiliz Misyonerlik Faaliyetlerinin Osmanlı Devleti'nin Yıkılış Sürecine Etkileri", *Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi* 61 (Güz 2017), 5.

[194] Ratip Ayaz, *İngiliz Misyonerliğinin Kurumsal Yapısı ve Osmanlı Coğrafyasındaki Faaliyetleri (1838-1918)* (Kırşehir: Ahi Evran Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2017), 46-48.

[195] Bolat- Ayaz, "İngiliz Misyonerlik Faaliyetlerinin", 9.

Kalküta'ya gitmişti. KMC misyonerleri, İncil'i 1829'da Malayalam'a çevirmiş ve diğer birçok alanda Anglikan misyonerlerinin çalışmaları benzer şekilde gelişmişti.[196]

1858 yılına gelindiğinde Protestan misyonları Japonya'dan Çin'e, Endonezya'dan Sri Lanka'ya, Mısır'dan Türkiye'ye, Güney Afrika ve Yeni Zelanda'ya kadar birçok ülkeye girmişti. Protestan dünyasının çoğu kilisesi bu girişime dâhil olmuş ve ekonomik anlamda çok fazla para harcanmıştı. Fakat bu yoğun çabalara rağmen din değiştirenlerin sayısı çok azdı. Yine de misyonerler kendilerinden sonra görevlerini devredecekleri misyonerleri yetiştirmekten vazgeçmediler.[197]

Misyoner cemiyetleri tarafından 1860 yılında Liverpool'da ilk *Dünya Misyoner Konferansı* düzenlendi. Bunu Londra (1885), New York (1900) ve Edinburgh'ta (1910) benzer konferanslar izledi. Son konferansa (1910) başkanlık eden John Mott ana hedeflerini dünyanın Hıristiyanlaştırılması şeklinde özetlemiştir. Gerçekten bu amaç doğrultusunda önemli bir başarı kaydedilmiş, kutsal metinler geniş bir coğrafyada yerel dillere çevrilerek okunur hale gelmiş ve pek çok ülkedeki yöneticilerin desteği sağlanabilmiştir.[198]

Modern misyonerliği sistematik bir şekilde, metotlu ve önemli mali kaynaklar aktararak uygulayanlar da yine İngiliz misyonerlik teşkilatları olmuştur. Bu teşkilatların çoğu Evanjelik Hıristiyanlar tarafından kurulmuş olup en önemlileri arasında SPCK, USPG, CMS (KMC) ve CMJ yer almıştır. Özellikle de İngiliz sömürgelerindeki halka Anglikan inancını benimsetmek için son derece önemli ve etkili çalışmalar yapmışlardır.[199] Anglikan Kilisesi 80 milyonu aşan üyesiyle dünyada en fazla yayılan kiliselerden biri olmasını bu misyoner teşkilatların çalışmalarına borçludur.[200]

Anglikan misyoner teşkilatları görünüşte sivil toplum kuruluşu gibi hareket etmektedir. Dolayısıyla sızmak istedikleri yerlere kolayca erişebilmektedirler. Dünya üzerindeki etki

---

[196] https://library.mibckerala.org/lms_frame/eBook/history-christian-mission.pdf Croxton, "A History of Christian Mission", 14-15. (24.07.2023)

[197] https://library.mibckerala.org/lms_frame/eBook/history-christian-mission.pdf Croxton, "A History of Christian Mission", 17. (24.07.2023)

[198] https://library.mibckerala.org/lms_frame/eBook/history-christian-mission.pdf Croxton, "A History of Christian Mission", 19. (24.07.2023)

[199] Ayşe Aksu, *Amerikalı Misyonerlerin Osmanlı Anadolu'sundaki Eğitim Faaliyetleri (1820-1900) ve Bunun Osmanlı Toplum Yapısına Etkileri* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2010), 434.

[200] Resul Çatalbaş, "Anglikan (İngiliz) Misyoner Teşkilatlar", *Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2/2 (Şubat 2012), 121-124.

alanları da son derece geniş bir ağa sahiptir. Bu teşkilatlar İngiltere'nin ve Hıristiyanlığın etki alanını genişletmek için koordineli bir şekilde çalışmaktadırlar. Dünya çapındaki bu yapılanmalarıyla sadece İngiltere'nin iç ve dış politikasını etkilemekle kalmayıp dünya kamuoyunu da yönlendirmişlerdir.[201] Diğer yandan kilisenin İngiltere üzerindeki etkisi de çok büyüktü. Nitekim Kral I. Charles insanların kılıçtan çok mihrap tarafından yönetildiğini belirtirken İngiliz devlet adamı Oliver Cromwell de devletlerin ona bağlı bir ulusal kilise olmadan ayakta duramayacağını belirtmiştir.[202]

XIX. yüzyılın başlarında birçok misyoner faaliyet gösterdiği alan ile ilgili rapor, anı ve hatıra yazıları meydana getirmişti. Bu yazılar dönemin popüler dergi ve gazetelerinde yer almış halk bu metinlere çok büyük bir ilgi göstermişti. Öyle ki dindar olarak ifade edilen İngiliz halkı misyonerleri kendi dindarlığının ve hayırseverliğinin temsilcisi olarak görmüş ve misyonerlik maceralarını büyük bir ilgiyle takip etmiştir. Romanlardan çocuk edebiyatına kadar uzanan kurgusal metinler, imparatorluğun birçok yerinde ilgiyle takip edilmiştir. Öte yandan Charles Dickens'ın kolonyal evanjelizme yönelik eleştirisi, XIX. yüzyılın sonlarında misyonerlere yönelik artan alaycı görüşlerin göstergesiydi. Zira Dickens, misyonerleri her yeri bulduklarından daha kötü bir şekilde terk eden baş belaları olarak tanımlamıştı.[203]

Diğer yandan misyoner cemiyetlerinin yayın organları da toplumsal ilişkilerin ve siyasi kimliklerin şekillenmesine yardımcı olmuştur.[204] Mesela KMC'nin yayınları buna örnek olarak zikredilebilir. Onlar arasında raporlar dâhil verilen vaazlar, günlükler, toplantı tutanakları, 1830'da yayına başlayan Church Missionary Record ve 1849'da yayına başlayan Church Missionary Intelligencer, Church Missionary Gleaner, CMS Quarterly Paper, CMS Register of Missionaries Clerical Lay ve Female and Native Clergy'nin kayıtları örnek olarak verilebilir. Zengin harita çeşitliliği, şehirlerin üç boyutlu modelleri, bina ve yerleşim planları ve özellikle XIX. yüzyılın ortalarından itibaren toplanan fotoğraflar da aynı işleve sahiptir. Bu yayınlar misyonerler tarafından arşivlere kaldırılmıştır. Söz konusu yayınlar aynı zamanda XIX. yüzyıla ait kaynak materyalin son

[201] Çatalbaş, "Anglikan (İngiliz) Misyoner Teşkilatlar", 137.
[202] Bolat- Ayaz, "İngiliz Misyonerlik Faaliyetlerinin", 5.
[203] Johnston, *Missionary Writing and Empire,* 19-20.
[204] Johnston, *Missionary Writing and Empire*, 29.

derece sınırlı olduğu uzak bölgelerin antropolojik, tarihi ve coğrafi araştırmaları için önemli bir potansiyele sahiptir.[205]

İngiliz misyonerleri özellikle Mezopotamya, Suriye-Filistin hattı başta olmak üzere İzmir, İstanbul, Antakya, Bursa, Harput, Antep ve Erzurum gibi Osmanlı topraklarında çalıştılar, bu bölgelerdeki gayrimüslim ve etnik unsurların milliyetçilik ve dini duygularını kabartıp isyana teşvik ederek işgale hazır hale getirdiler. Bu doğrultuda 1882'de Bağdat-Musul hattında Türk-Arap misyonu kurulmuş, 1851 yılında KMC'ye bağlı kadın misyoner cemiyeti olan Female Education Society, Filistin başta olmak üzere Arap vilâyetlerinde aktif bir şekilde faaliyet göstermiştir.[206] İngiltere'den her türlü mali desteği alarak misyoner faaliyetlerini yürüten Anglikan Kilisesi İngiliz hükümetinin güdümünde hareket etmiştir. [207]

Büyük güçler tarafından ortaya çıkartılan Ortadoğu meselesi Şark Meselesinin safhalarından bir tanesidir. Dolayısıyla misyoner faaliyetlerinde Ortadoğu[208] gerek stratejik önemi gerekse sahip olduğu petrol rezervleri bakımından büyük güçlerin hedefinde olmuş son derece önemli bir coğrafyaydı. Napolyon'un 1798-1801 yılındaki Mısır Seferi ve ertesinde yaşananlar buraya olan ilgiyi arttırmıştır. XIX. yüzyılla beraber İngiltere neredeyse tüm dikkatini bu bölgeye vermiş[209], gerek geliştirdiği politikaları gerekse yaptığı hamlelerle Ortadoğu yarışında özel bir konuma sahip olmuştur. Bu politika çerçevesinde 1885 yılında hükümet tarafından İngiliz siyaset bilimi uzmanı Harrison Andsons'a Osmanlı Devleti'nin bu coğrafyasındaki halklar hakkında rapor hazırlatılmıştır. Bir taraftan da milliyetçilik hareketlerini ve düşüncesini güçlendirerek

---

[205] Kark, "The Impact of Early Missionary Enterprises on Landscape and Identity Formation in Palestine, 1820-1914", 213.

[206] Bolat- Ayaz, "İngiliz Misyonerlik Faaliyetlerinin", 7.

[207] Arzu M. Nurdoğan, "Anglikan Kilisesi'nin Osmanlı'daki Sancaktarı: Church Missionary Society: Hedefleri, Misyonerlik Tanımı ve Motivasyon Unsurları-III", *Dini Araştırmalar* 17/45 (Temmuz-Aralık 2014), 62.

[208] Çalışma boyunca bu coğrafyayı nitelemek için batının bakış açısını yansıtmak amacıyla yine batı zihniyetinin bir eseri olan Ortadoğu kelimesinin kullanımı tercih edilmiştir. Ortadoğu (Middle East) kelimesi ilk defa Amerikalı ünlü bir jeopolitik uzmanı ve denizci olan Yüzbaşı Alfred Thayer Mahan tarafından 1902 yılında kullanılmıştır. Bu kelime Ortadoğu olarak nitelenen bölgede belli bir siyasi düzene karar veren devletler tarafından uydurulmuş suni bir ifadedir. II. Dünya Savaşı'ndan bu yana Akdeniz'in doğusundaki ülkeleri belirtmek için kullanılmıştır. Ahmet Gündüz, "Sömürgecilik Kavramı ve Sömürgeci Devletlerin Uyguladıkları Taktikler 'Ortadoğu Örneği', *Tarih Okulu Dergisi* 25/9 (Mart 2016), 769. Geniş bilgi için bk. Sedat Laçiner, "Ortadoğu Diye Bir Yer Var mı?", *Uluslararası Hukuk ve Politika* 3/10 (Ankara, 2007).

[209] Celal Öney, *19.Yüzyılın İkinci Yarısından Günümüze Suriye, Lübnan ve Filistin Üçgeninde Protestan Misyonların Nüfuz Mücadelesi* (Urfa: Harran Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2016), 6.

Arap ve Kürtleri Osmanlıya karşı kışkırtma noktasında ne gerekiyorsa yapılmıştır. Bütün bu gelişmeler İngiltere'nin Ortadoğu üzerindeki amaç ve hedefleri doğrultusunda şekillenmiştir. Bu hedeflerin merkezinde ise Arap Yarımadası ve Bereketli Hilali[210] ele geçirmek için büyük bir Arap Krallığının kurulması yer almıştır. Ayrıca Yahudilerin Filistin'e göç ettirilerek bu bölgede söz sahibi olma projesi de yine İngilizlerin önemli hedefleri arasındaydı.

Arap Vilâyetlerinin paylaşımı Hindistan'dan çıkarı olan İngiltere açısından son derece önemliydi. Bu nedenle öncelikle Mezopotamya ve Basra Körfezine yoğunlaşılmıştı. Filistin'e göç ederek nüfusu hızla artmaya başlayan Yahudiler için bir vatan yaratılmasının temellerinin atılması, Doğu Anadolu'da Ermeni ve Güneydoğu Anadolu ile Kuzey Irak topraklarında ise bir Kürt devletinin yaratılmak istenmesi bu çerçevede ele alınması gereken konular arasındadır.[211]

Gerçekten de İngilizler, misyoner faaliyetlerini Ortadoğu ve Güneydoğu'da özellikle Kürtler, Süryaniler, Nesturiler ve Ermeniler üzerine kurmuştur.[212] Misyonerler hedef kitle olarak Osmanlı topraklarında yaşayan Yahudi, Rum, Süryani ve Ermeni, Alevi, Nusayri gibi dini gruplarla Kürtler gibi etnik kimlikler üzerine odaklandılar. Nitekim Osmanlının bu farklı dini ve etnik yapılara sahip demografik durumu siyasal misyonerliğe son derece uygun bir zemin hazırlamıştır. Misyonerlerin üzerine odaklandıkları farklı din ve ırktan insanlardan ötürü Osmanlı topraklarında Doğu ve Güney Doğu Anadolu bölgesinin özel bir yeri olmuştur.[213]

XIX. yüzyıl sonunda İngiliz misyonerlerinin ve ajanlarının faaliyetleri Osmanlı Devleti ve toplumunun geleceğini önemli ölçüde etkilemiştir. Mesela Arabistanlı Lawrence olarak bilinen ve 1910'da ülkeye gelen Thomas Edward Lawrence'in faaliyetleri bu açıdan dikkat çekicidir. Nitekim onun sayesinde İngiltere Ortadoğu'ya yönelik hedeflerine önemli ölçüde ulaşabilmiştir. İyi derecede Arapça bilen ve İslamiyet

---

[210] Orta Doğu'da Lübnan, Suriye, Irak, Türkiye'nin güney doğusu ve Mezopotamya'yı içine alarak Ekvatora doğu uzanan hilal şeklindeki bölgeye verilen isimdir. Bahar Aşçı, "Medeniyetler İçin Coğrafyanın Önemi ve Bereketli Hilal", *21. Yüzyıl Dergisi 54* (Haziran), 41.

[211] Kemal Beydilli, "Şark Meselesi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları,2010), 38/352-357.

[212] Bolat- Ayaz, "İngiliz Misyonerlik Faaliyetlerinin", 165.

[213] Kürşat Şentürk, *Aleviler Üzerinde Protestan Misyonerlik Faaliyetleri (19.Yüzyılın Başından Mustafa Kemal Atatürk'ün Ölümüne Kadar)* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans, 2019), 11, 57.

konusunda uzmanlaşan Lawrence Mezopotamya, Suriye, Filistin ve Mısır'daki faaliyetleriyle ciddi etkiler yapmıştır. O petrolün bulunduğu bölgeleri tespit edebilmek ve halkın sosyokültürel durumunu öğrenerek kendilerini etkileyebilmek için yaptığı faaliyetleri arkeolojik araştırma adı altında yürütmüştür.[214]

Ortadoğu bölgesinde yirmi civarında İngiliz misyoner cemiyeti faaliyet göstermiştir.[215] Bölgeye gönderilen ilk misyonerler ise Osmanlı topraklarında yaşayan azınlıklar üzerine uzmanlaşan Thomas Smith ve *The Book of Common Prayer*'ı Arapça' ya çeviren Edward Pococke gibi bölge üzerinde uzmanlaşmış kişilerdi. Bunlar özellikle XIX. yüzyılda yoğun faaliyetler yapmışlardır.[216]

B. OSMANLI TOPRAKLARINDA İNGİLİZ MİSYONERLİĞİ

Osmanlı topraklarında misyonerlik faaliyetleri XVII. yüzyılda başlamıştır. İlk gelen misyonerler İstanbul'daki Fransız Büyükelçisi'nin himâyesi altındaki Cizvit ve Frensizken Katolik misyonerleriydi. Protestan misyonerlerin gelmesi ise XVIII. yüzyılın ilk yarısında olmuştur.[217] Osmanlı coğrafyasında en etkili misyonerler Protestan ülkelerin misyonerleriydi. Protestanların misyonerlik faaliyetleri ile ilgili ilk kayıt Moravya Kilisesi olarak bilinen Brethren's Society for The Furtherance of The Gospel Among The Heathen adlı Alman cemiyetine aittir. Bu cemiyet 1740'ta Fener Patrikhanesi ile temasa geçmiştir.[218]

İngilizlerin Osmanlı topraklarına teşkilatlı olarak ilk misyoner gönderen cemiyeti KMC'dir. Gönderdiği misyonerler ise William Jowett, James Conner ve Dr. Cleardo Naudi idi. Bu misyonerler dışında İzmir'de İngiliz Konsolosluğunda görevli bir papaz olan Charles Williamson da KMC'nin ilk misyonerleri arasındaydı. Bu misyonerlerin hazırlamış oldukları belge ve raporlar Doğu ve Akdeniz'deki Müslümanlar ile diğer dinlere mensup olanlar hakkında sosyal, kültürel, dini ve ekonomik bilgiler vermektedir.[219]

---

[214] Esra Sarıkoyuncu Değerli, "İngiltere'nin Doğu (Şark) Politikası (1882-1914)", *Uluslararası Hakemli Sosyal Bilimler Dergisi* 14 (Kırgızistan, Nisan 2008), 10-11.
[215] Cevizliler, "XX. Yüzyıl Başlarında Osmanlı *Devletindeki* İngiliz Okulları", 130.
[216] Çatalbaş, "Anglikan (İngiliz) Kilisesi Misyonerliği", 168-169.
[217] Adnan Şişman, "XX. Yüzyıl Başlarında Osmanlı Devleti'nde Yabancı Devletlerin Kültürel ve Sosyal Müesseseleri", *Atatürk Araştırma Merkezi* (Ankara:2006), 8.
[218] Sağ, *Osmanlı Başkenti İstanbul'da Britanya Kökenli Misyoner Okulları*, 23.
[219] Aksu, A*merikalı Misyonerlerin Osmanlı Anadolu'sundaki Eğitim Faaliyetleri,* 21.

Misyonerler faaliyet alanlarında her ne kadar öncelikle Müslümanlar üzerinde yoğunlaşmışlarsa da başarılı olamayınca dindaşlarına yöneldiler. II. Mahmut bu gelişmeler üzerine Hıristiyanların mezhep değiştirmesini 1834'te yasaklamıştır.[220] Ancak bu kanun İngiltere Büyükelçisi Redcliff'in baskıları nedeniyle 1844'te yürürlükten kaldırılmış ve bunun sonucu olarak da misyonerler atağa geçmiştir.[221] Bu nedenle özellikle çıkarılacak olan fermanlar ve yapılacak ıslahatlar Avrupalı devletlerin bu gelişmeleri göz önünde bulundurarak Osmanlı'ya baskı yaptıkları unsurları kapsamış ve politikalarını bu istikamette yönlendirmişlerdir.[222]

Misyonerler Anadolu'yu *Bible Land (İncil Ülkesi)* olarak isimlendirmiştir.[223] Onlar Protestanlığı yaymakla yetinmediler fakat aynı zamanda İngiliz nüfuzunu ve emperyalist dünya görüşünü de yaymaya çalıştılar. Misyonerler yapılandıkları bölgelerde dengelerin değişmesine, cemaatler arası gerginliğin artmasına ve bölgedeki Osmanlı otoritesinin zayıflamasına sebebiyet verdiler.[224]

İngiliz misyonerler son derece sistematik bir şekilde çalışıyorlardı. Buna bir örnek Irak'taki faaliyetleri verilebilir. Irak'ın yer aldığı coğrafya İngiltere'nin Hint sömürgelerine ulaşmada önemli bir konumdaydı. Bu nedenle bölge çok kritik bir önemi haizdi. İngiltere burada şeyhlere maddi yardımda bulunmuş, Basra'nın önde gelen ailelerinin çocuklarını eğitim adı altında Londra'ya götürme noktasında yardımcı olmuştu. Irak'ta Şark Bankası adıyla bir banka ve Bağdat'ta İngilizlere ait çok sayıda firma kurarak ticari hegemonyalarını sağlayacak ve mali menfaatlerini destekleyecek bir alt yapı oluşturmuşlardı. Diğer yandan İngiliz misyonerler özellikle, Müslüman Kürtler üzerinde XVII. yüzyıldan itibaren misyonerlik faaliyetleri yürütmüşlerdir.[225]

Misyonerlerin nihai hedefi Kürtlere onların Proto-Avrupalı bir soydan geldikleri yani Avrupalılarla aynı ırki kökene sahip oldukları fikrinin empoze edilerek yeni bir kimlik kazandırmaktı. İngiltere başta olmak üzere Büyük güçlerin *böl, parçala, yönet* metodu

---

220 Gülnihal Bozkurt, *Alman-İngiliz Belgelerinin ve Siyasi Gelişmelerin Işığı Altında Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumu (1839-1914)* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1996), 30.

221 Öney, *19.Yüzyılın İkinci Yarısından Günümüze*, 9; Akça, "Protestan Misyonerler ve Milli Devletlerin Doğuşu", 281.

222 Akça, "Protestan Misyonerler ve Milli Devletlerin Doğuşu", 287.

223 Şentürk, *Aleviler Üzerinde Protestan Misyonerlik Faaliyetleri,* 12; Akça, "Protestan Misyonerler ve Milli Devletlerin Doğuşu", 276-277.

224 Tufan Buzpınar, "İngiliz Misyonerleri (19.Yüzyıl)", *İsam Araştırmaları Dergisi* 10 (İstanbul: 2003), 120.

225 Bolat- Ayaz, "İngiliz Misyonerlik Faaliyetlerinin", 27-30.

çerçevesinde Osmanlı'dan kopardıkları azınlıkların başında ilk olarak Rumlar son olarak da Araplar gelmiştir.[226]

XIX. yüzyılda başlayan bu misyonerlik faaliyetlerinin XX. yüzyılda da devam ettiği görülüyor. Çeşitli kılıklara giren misyonerler özellikle evanjelik anlayışa bağlı kiliselerin himâyesinde 10/40 paralellerinde gösterilen yerler[227] arasında faaliyet göstermektedir. Çünkü onlara göre bu yerlerde İsa-Mesih ve Hıristiyanlığı hiç duymamış insanlar yaşamaktadır. Misyonerlerin yoğun olarak çalıştıkları bu bölgeler arasında Afganistan, Bahreyn, Bangladeş, Birleşik Arap Emirlikleri, Cezayir, Çad, Etiyopya, Fas, Irak, İran, Katar, Kıbrıs, Kuzey Kore, Kuveyt, Libya, Lübnan, Suriye, Tacikistan, Tunus, Türkiye, Türkmenistan, Umman, Ürdün ve Yemen yer almaktadır.[228]

Misyonerlerin Osmanlı topraklarında faaliyet göstermelerinin nedenleri öncelikle Osmanlının içinde bulunduğu durum, Şark Meselesi olarak adlandırılan tarihi ideallerin gerçekleştirilmesinin amaçlanması, Osmanlı topraklarının jeopolitik-jeostratejik önemi ile yer altı ve yer üstü zenginlikleri, Hıristiyanlığın kutsal saydığı mekânların burada bulunması, kapitülasyonlar ile azınlık ve yabancılara verilen hakların sağlamış olduğu ortamdı.[229]

Hıristiyan misyonerlerce Anadolu, Hıristiyanlığın beşiği ve Doğu'nun anahtarı olarak görülmekteydi. Ancak bu topraklar üzerinde yaşayan Hıristiyanlar putperest olarak telakki edilmekteydi ve ayrıca Müslüman Türkler onların gözünde bir işgalciydi. Mesela KMC'nin yayın editörü olan Eugene Stock 1799 yılının Türkiye'sinden bahsederken İncil topraklarında İslam'ın hâkimiyetini vurgulamış, mazlum kiliseler dışında herkesin tamamen kâfir ya da Müslüman olduğunu belirtmiştir. Her ne kadar putperest geleneklere sahip olsalar da Doğunun kadim kiliselerinin on iki yüzyıllık Müslüman zulmü boyunca Tanrının takdiriyle korunduğunu ifade etmiştir.[230]

Diğer yandan XIX. yüzyıl Osmanlının her yönden zayıfladığı özellikle de eğitim alanında zafiyetin daha büyük olduğu bir dönemdir. Osmanlı medreselerindeki eğitim ciddi anlamda arkaik kalmıştı. Bu durum misyonerlerin işine gelmiştir. Zira Osmanlı

[226] Değerli, "İngiltere'nin Doğu (Şark) Politikası", 13.
[227] Tezin ekler kısmında bu haritaya yer verilmiştir.
[228] Aydın, "Evanjelik Hıristiyanlığın", 65-66.
[229] Cevizliler, "XX. Yüzyıl Başlarında Osmanlı Devletindeki İngiliz Okulları", 123.
[230] Eugene Stock, *One Hundred Years Being The Short History of The Church Missionary Society* (London: Church Missionary Society, 1899), 1-2, 8-9, 56.

topraklarında misyonerlerin en önemli faaliyet alanlarından birisi eğitim olmuştur.[231] İngiliz misyonerleri devletlerinin siyasi ve ekonomik çıkarlarına hizmet edecek ideoloji ve nesilleri bu eğitim kurumlarında yetiştirmiştir. Bu sebepten özellikle Doğu Akdeniz ve Ortadoğu misyonlarında birçok İngiliz okulu açılmıştır.[232] Protestan misyonerleri ve kurdukları eğitim kurumları Osmanlı toplumunda görülen değişimlerin tetikleyicisi vazifesini gördüler. Bu yapılanmalar mevcut düzenin sorgulanması, özgürlük, demokrasi, eşitlik, hukuk devleti, milliyetçilik düşüncesi, sivil toplum örgütlerinin oluşumu ve çağdaşlaşma gibi fikirlerin tanıtılması ve yayılmasına ön ayak oldular.

Hıristiyan misyonerliğinin nihai amacı hedef kitleleri Hıristiyan yapmak olduğu için bu çeşitli yollarla gerçekleştirilmişti. Örneğin okul açmak bunlar arasında ilk sıradaydı. Eğitim yoluyla Hıristiyan inancının kitabı yani İncil'in okunması sağlanmış ve misyonerlik çalışmalarının temelinde yer alan bu okullara çocukları ısındıracak taktikler geliştirilmiştir. Örneğin KMC'nin Mısır'da açtığı okullarda çocukların neredeyse tamamı yoksul kesimdendi. Bu nedenle onları bu okullara ısındırmak amacıyla okula gelmeleri için akşam yemeği vaktinde çocuklara ekmek dağıtılmıştır.[233]

Batı eğitiminden geçen yerli insan malzemesi misyoner cemiyetlere Osmanlı topraklarında rahat hareket olanağı ile devlet kadrolarını kontrol imkânı sağlamıştır. İngiliz misyonerlerin açtığı okullar sayesinde Batı zihniyetine sahip yerli bir tabakanın yetişmesi amaçlanmıştır.[234]

İngiliz misyonerler özellikle Beyrut'a çok önem vermişler açtıkları okulların çok önemli bir kısmı da burada yer almıştır. Beyrut'tan sonra en fazla İngiliz okulunun yer aldığı yer ise Cebel-i Lübnan'dı. Burada özellikle Dürzilerle ilgilenilmiş, okulları Dürzilerin bulundukları köylerde kurmuşlardır. İngiliz misyonerler çalıştıkları bölgelere göre o bölgenin işlerine yarayacak tüm gruplarına yönelmişlerdir. Mesela Nesturilerin eğitimine önem veren İngiliz misyoner cemiyetleri Nesturi Patriği adına İngiliz misyoner okulları açmıştır. Bu okullarda geleceğin Nesturi liderleri yetişmiştir. Böylece bu misyoner

[231] Erol Güngör, *Türkiye'de Misyoner Faaliyetler* (İstanbul: Ötüken Yayınları, 2007), 24-25.
[232] Cevizliler, "XX. Yüzyıl Başlarında Osmanlı Devletindeki İngiliz Okulları", 127.
[233] Arzu M. Nurdoğan, "The Landing of CMS Missionaries To An Ottoman Dominion: Missionary Education in Egypt (1825-1862)", *EDAM* 16/2 (April 2016), 408.
[234] Ayşe Aksu, "İngilizlerin Malta'daki Deniz Feneri: Malta Protestan Koleji (1846-1868)", *FSM İlmi Araştırmalar İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi* (İstanbul: Güz, 2016), 59.

kuruluşlar geleceğe de yön vermişlerdir.[235] Doğu Akdeniz ve Ortadoğu'da İngiliz okullarının yoğun olduğu diğer yerleşimler ise Suriye ve Kudüs olmuştur. Suriye'de bu anlamda faaliyet gösteren cemiyet Irish Presbyterian Mission iken Kudüs'te ise KMC ve LJS (London Jewish Society) etkili olmuştur. Bu okulların birçoğu ruhsatsız ve kontrolsüz bir şekilde açılmıştı.[236]

Evanjelist düşüncenin kültür transferinin en önemli aracı misyoner okulları olarak kabul edilmiş hatta bu okullar İngiltere'nin ileri karakolları şeklinde tarif edilmiştir.[237] İngiliz misyoner okullarının en büyük destekçileri İngiliz asıllı Musevi Rotschild ve Montefiore aileleriydi. Bu ailelerin özellikle Suriye ve Filistin bölgesinde birçok okul ve hastane yapımında katkıları bulunmuştu. Onları bu yatırıma yönelten şey Yahudi kolonizasyonuydu. Ayrıca İngiliz konsoloslukları da bu misyoner faaliyetleri desteklemişlerdi. Mesela eğitim alanında İngiliz konsolosluğu tarafından desteklenen ilk İngiliz misyoner okulu İzmir'de İngiliz tebaası olan Rumlar tarafından oluşturulan 'Ecole Evangelique' di.[238]

Osmanlı topraklarında açılan İngiliz okulları içinde ruhsatsız olanlar da bulunduğu için bu okulların net bir sayısını vermek imkânsızdır. Ancak bilineni 240'tan fazladır. Dersler çok çeşitli tutulmuş spora ayrı bir önem verilmiştir. Basketbol, kriket, futbol ve tenis gibi çeşitli spor dalları derslere dâhil edilmiştir. Mesela Ortadoğu'da bulunan ilk tenis kortu İngiliz misyonerler tarafından inşa edilmiştir.[239]

Toplumu şekillendirmenin başat aktörü olan bu okullarda her dinden ve mezhepten çocuk erken yaşlardan itibaren Hıristiyan doktrinlerinin temel alındığı Batı tarzı bir sistem içerisinde büyümüştür. Kız çocuklarının eğitiminde dikiş nakış, ev ekonomisi, hijyen ve ilk yardım gibi dersler de yer almıştır. Bu okullar eliyle Osmanlı toplumunun sosyal, kültürel, dini ve ekonomik hayatı dizayn edilmeye ve dolayısıyla dönüştürülmeye

---

[235] Yunus Emre Uçan, *Osmanlı Devleti'nde İngiliz Misyoner Okulları* (Kayseri: Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2015), 331.

[236] Cevizliler, "XX. Yüzyıl Başlarında Osmanlı Devletindeki İngiliz Okulları", 153.

[237] Arzu M. Nurdoğan, "Anglikan Kilisesi'nin Osmanlı'daki Sancaktarı: Church Missionary Society: Hedefleri, Misyonerlik Tanımı ve Motivasyon Unsurları -III", *Dini Araştırmalar* 17/45 (Temmuz-Aralık 2014), 88; Arzu M. Nurdoğan, "Anglikan Kilisesi'nin Osmanlı'daki Sancaktarı: Church Missionary Society: Kuruluşu, Yapısı ve Yayınları-I", *Dini Araştırmalar* 16/ 43 (Temmuz-Aralık 2013), 15.

[238] Mutlu, *Osmanlı Devleti'nde Misyoner Okulları,* 236-239.

[239] Uçan, *Osmanlı Devleti'nde İngiliz Misyoner Okulları,* 329. Misyoner okullarının spora verdikleri önem dönemin dergilerine de yansımıştır. Geniş bilgi için bk. *The Palestine Police Magazine,* July, 1936.

çalışılmıştır.[240] İlerleyen yıllarda İngiliz misyoner okullarının çoğu kapanmışsa da köklü olan okulların bir kısmı Osmanlı'dan koparılan topraklarda varlığını sürdürmüştür. Bölgede yeni oluşturulan devletlerin Batı yanlısı kadrolarca yönetilmesi bu okullar sayesinde olmuştur. Hatta Ortadoğu'nun haritası çizilirken İngilizlerin müttefiki çoğunlukla bu tür okullardan mezun olan yerli elitler olmuştur.[241] Bu okullar Batı düşüncesinin temsilcilerini yetiştirmeye devam etmiştir.

C. İNGİLİZ MİSYONER CEMİYETİ (KMC)

İngiliz misyoloji[242] tarihinde İngilizce adıyla Church Missionary Society, Türkçe adıyla ise Kilise Misyoner Cemiyeti KMC'nin özel bir yeri vardır. Bu cemiyetin oluşumunda Afrika'da İncil'in yayılması için misyonerler tarafından yapılanların önemi ve etkisi büyüktür. KMC 12 Nisan 1799 Cuma günü Londra'da bulunan Aldersgate Caddesi'ndeki Castle and Falcon isimli binanın[243] birinci katında kurulmuştur. Kuruluşunda William Wilberforce ve Henry Thornton gibi isimlerden oluşan "Nüktedanlar"[244] grubu etkili olmuştur. İlk kurucuları Anglikan Kilisesi'ne mensup[245] on altı din adamı ile farklı mesleklere sahip dokuz kişiden oluşmuştur. Bu kurucular papaz John Venn başkanlığında toplanarak amaçlarını belirtmişler ve Canterbury Başpiskoposu önderliğinde kuralları belirlenen bir teşkilat vücuda getirmişlerdir. KMC'nin ilk ismi The Society for Missions to Africa and The East (Afrika ve Doğu Misyonları Derneği) şeklindeydi. Ancak ilerleyen zamanla beraber halk bu cemiyeti diğerlerinden ayırmak için kilise kelimesini de eklemiş ve yeni ismi The Church Missionary Society for Africa and East olmuştur.[246] Dolayısıyla KMC Afrika ve Doğu bölgelerinde faaliyet göstermesi bakımından yeniden adlandırılmıştı.[247]

---

[240] Uçan, *Osmanlı Devleti'nde İngiliz Misyoner Okulları*, 6.
[241] Uçan, *Osmanlı Devleti'nde İngiliz Misyoner Okulları*, 333.
[242] Misyonerlikle ilgili faaliyetleri inceleyen bilim dalına misyoloji denilmektedir. Şinasi Gündüz, "Misyonerlik", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2020), 30/193-199.
[243] Stock, *One Hundred Years Being,* 11.
[244] Nüktedanlar Grubu İngilizce adıyla Clapham Sect olup Türkçe manası Evanjelik Anglikan'dır. KMC'nin oluşumunda yer alan kişiler ve bu oluşumla ilgili daha geniş bilgi için bk. Eugene Stock, *The History of the Church Missionary Society Its Environment, Its Men and Its Work I* (London: Gilbert and Rivington Printed, 1899), 68-80.
[245] Burada bir farkı ayırt etmek son derece önemlidir. İngiliz misyoner teşkilatları ayrım gözetilmeden Protestan misyoner teşkilatları içerisinde düşünülmüştür. İngiltere'ye hizmet eden Anglikan misyoner teşkilatları ayrı bir yapılanma olup Anglikan Kilisesi'ne bağlıdır. Resul Çatalbaş, "Anglikan (İngiliz) Misyoner Teşkilatlar", *Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2/2 (2012), 121.
[246] Stock, *One Hundred Years Being,* 10-11; Nurdoğan, "Anglikan Kilisesi'nin Osmanlı'daki Sancaktarı: Church Missionary Society: Kuruluşu, Yapısı ve Yayınları-I", 17-18.
[247] Encyclopedia Britannica.

Evanjelik Anglikan bir grup olan KMC İngiltere'de kurulmuş olan SPG isimli yapılanmadan etkilenerek bu teşkilatlanmayı oluşturdu. KMC misyonerleri İngiltere Kilisesi'ndeki evanjelik grubun temsilcileriydi. Öyle ki KMC'nin genelgesinde İngiltere Kilisesi üyeleri tarafından kurulmuştur ifadesi yer almıştır.[248] KMC'nin ilk misyonerleri Batı Afrika'daki Rio Pongas'a gönderilmiştir.[249]

1. Amaç ve İlkeleri

KMC kökten dinci bir bakış açısına sahip evanjelik bir yapılanmadır ve birincil önceliği de İncil'dir.[250] PWM'nin[251] belirttiğine göre KMC'nin görünürdeki amacı kâfirlerin Hıristiyanlaştırılarak Tanrı Krallığı'nı ilan etmek; bunun için de Doğu Kiliselerini ayağa kaldırmaktır. Asıl gayeleri ise Müslümanları Hıristiyan yapmak, hedef yerleri işgal etmek, petrolü ele geçirmektir. Faaliyet alanları ise bu amaçlar doğrultusunda şekillenmiştir.[252]

Bu hedeflerin gerçekleşebilmesi için etkili iletişim araçları kullanılmış, misyoner teşkilatları arasında diyalog sağlanarak düzenli bir şekilde Centurbry Başpiskoposu ve PWM Genel Sekreteri ile toplantılar düzenlenmiştir. Müslümanlar arasında Müslüman kültürüne hâkim ve profesyonel kişilerin görev almasının başarı için şart olduğu belirtilmiştir. KMC'nin iş birliği içerisinde olduğu teşkilatlar Christian Aid, GFS Platform for Young Women, Melanesian Mission, Mid-Africa ministry (MAM), Network for Anglicans in Mission and Evangelism (NAME), Overseas Bishoprics Fund, Oxford Mission, Papua New Guinea Church Partnership, Sharing of Ministries Abroad (SOMA), The Jerusalem and The Middle East Church Asociation (JMECA) ve The Korean Mission Partnership şeklindeydi.[253]

---

[248] Charles Hole, *The Early History of the Church Missionary Society For Africa and The East* (London: Spottiswoode and Co., 1896), 648- 649.

[249] Charles Henry Robinson, *History of Christian Missions* (Edinburgh: T.& T. Clark, 1915), 478; Church Missionary Society, *Australian Joint Copying Project-Records 1799-1914* (National Library of Australia, 1983), 4.

[250] Geoffrey Roper, *Arabic Printing in Malta 1825-1845 (England:* University of Durham, School of Oriental Studies, PhD, 1988), 131.

[251] Anglikan Kilisesi'ne bağlı olarak çalışan misyoner cemiyetleri ortak hareket ederek kendi aralarındaki iletişimi 'Partnership for World Mission' (PWM) adlı bir kuruluşla yapmaktadırlar. Bu kuruluş misyoner teşkilatları arasındaki karşılıklı iletişimi sağlamanın yanında problemlerini çözmekte, misyoner yetiştirmekte ve faaliyetlerin idame ettirilmesine destek vermektedir. Dolayısıyla KMC de PWM kuruluşuna bağlıdır.

[252] Uçan, *Osmanlı Devleti'nde İngiliz Misyoner Okulları*, 12.

[253] Çatalbaş, "Anglikan (İngiliz) Misyoner Teşkilatlar", 122-123.

KMC raporlarında misyonerlik ilkeleri Tanrının rehberliğini takip etmek, dar alanlarda faaliyetlere başlamak, maddi çıkarları birinci değil ikinci sıraya koymak, dua ve derslere ağırlık vermek, bir misyonerin kendisini bu işe adayarak dünyayı arkasında bırakması ve kutsal ruha inanmak şeklinde belirtilmiştir.[254]

KMC teşkilatı İngiliz Kilisesi'nden John Wesley ve diğer vaizlerin etkisiyle başlayan bir gelişme ve yenileşme dönemi geçirmiştir. Bu dönemde her ne kadar Wesley'in takipçileri kiliseyi terk edip metodizme yönelseler de diğer Anglikanlar bu reformlar üzerinden yeniden bir düzenlemeye gittiler. Evanjelikler olarak adlandırılan bu kişilerin özellikle üzerinde durduğu şey bireyselliğin ağır bastığı bir felsefe olmuştur. İşte evanjelikler KMC oluşumunda bu şekilde ortaya çıkmıştırlar.[255]

KMC aynı zamanda Sanayi Devrimi ile beraber süratle kalkınan İngiltere'de misyoner teşkilatları için gerekli olan finans ihtiyacını da karşılamış bu bakımdan London Missionary Society (LMS 1795) ve British and Foreign Bible Society (BFBS 1804) ile beraber bütçe olarak diğer teşkilatlanmaların önüne geçmiştir.[256] 1809-1819 ve 1819-1829 yılları arası cemiyet açısından bir nevi sağlamlaştırma yani temellendirme dönemi olmuştur.[257]

KMC Londra Islington'da ve 1868-1869'da Reading'te misyoner yetiştirme okulları açmıştır. Bu okullarda eğitim çok kapsamlı olmuş, verilen dersler arasında gidilecek yerin yerel tarihi, inanç sistemleri, sosyoloji; doğunun âdet, gelenek, görenek ve alışkanlıkları; İslam'ın yapısı, tarihi ve diğer dinler; ziraat, bahçe işleri; vaaz metni hazırlama, kutsal kitap tefsiri; fizyoloji, tıp; ikna becerilerini geliştirme ve iletişim becerileri yer almıştır. Islington'daki eğitimi biten aday Londra Piskoposuna gönderilerek orada sınava tabi tutulur, eğer bu basamağı da geçerse misyon bölgesine gönderilirdi. Yine bu okullarda eğitim gören misyoner adayları için 1875'te Cambridge ve Oxford Üniversitelerinde teoloji sınavı uygulamaya konmuştu.[258]

---

[254] Stock, *One Hundred Years Being*, 15.
[255] Adam Matthew Publications, *Church Missionary Sociaty Archieve*, 9, Middle East Missions.
[256] Nurdoğan, "Anglikan Kilisesi'nin III", 60.
[257] Stock, *One Hundred Years Being*, 39.
[258] Nurdoğan, "Anglikan Kilisesi'nin II", 26.

2. Faaliyet Gösterdiği Coğrafya

KMC hedef ve gayeleri doğrultusunda Yeni Zelanda, Yunanistan, Japonya, Çin, Hindistan, Seylan, İran, Irak, Filistin, Osmanlı Arabistan'ı, kuzeydoğu Afrika, batı ve doğu Afrika ile kuzeybatı Kanada'da faaliyet göstermiştir.[259]

KMC misyonerleri yaptıkları çalışmaların niteliği ve etki alanı bakımından da son derece önemli faaliyetlere imza atmıştır. KMC faaliyetlerini özellikle İran'a[260] ve Orta Şark'ta Arapçanın konuşulduğu yerlere yöneltmiştir. İlk olarak Cambridge'den KMC misyoneri Henry Martyn Abdul Mesih ismini alarak 1805'te Hindistan'a gönderilmiştir. 1806'da Hindistan Kalküta'ya yerleşerek İncil'i Urducaya çevirmiş, İran'a giderek İncil'in Farsça ve Arapça çevirileri üzerine çalışmıştır. İşin en enteresan kısmı ise Tokat'ta ölmüştür. Bunun üzerine 1815'te yine Cambridge'den W. Jowett Şark Kiliselerinin misyoner faaliyetlerini yürütmek ve rapor hazırlaması için görevlendirilmiştir. Bir diğer önemli KMC misyoneri Robert Bruce'dır. Bruce kapsamlı bir İslami eğitim aldıktan sonra Hindistan ve İran'a giderek burada KMC'nin misyoner faaliyetlerini sürdürmüştür. Yine aynı tarihlerde Mısır'da faal olan KMC misyonerleri bu bölgede yaşayan farklı inançlara ve ırklara sahip milletler üzerinde araştırma yaparak çeşitli raporlar hazırlamışlardır.[261] Mısır'daki faaliyetleri sırasında Müslümanların, Hıristiyanların ve Yahudilerin dini, sosyal ve ekonomik durumları hakkında yaptıkları çalışmalar kendilerinden sonra gelecek misyonerler için güzel bir arşiv kaynağı oluşturmuştur.

Mısır'a gönderilen ilk Anglikan misyonerler de yine KMC misyonerleriydi.[262] Bu bölgedeki misyoner faaliyetler 1882'de Mısır'ın İngilizlere geçmesiyle hız kazanmıştır. Mısır'daki büyük gelişmeler misyoner Douglas Thornton ve Temple Gairdner'in Kahire'ye gelişiyle başlamıştır. 1921 yılına kadar KMC misyonunun amacı yerli bir

---

[259] Uçan, *Osmanlı Devleti'nde İngiliz Misyoner Okulları,* 12; Robinson, *History of Christian Missions,* 478; Church Missionary Society, *Australian Joint Copying Project-Records 1799-1914* (National Library of Australia, 1983), 4.

[260] KMC dönemin İran'daki en etkili yapılanmalarından biriydi. Burası 1876'da bir görev alanı olarak kabul edilmiş ve İran piskoposluğu haline gelecek olan evanjelik Anglikan varlığının temeli atılmıştır. Bu bölgedeki asıl ilerleme ise 1910'dan sonra gerçekleşmiştir. KMC İran'da diğer yerlerde olduğu gibi özellikle eğitim ve tıbbi görevlere odaklanmış, hastaneler ve okullar inşa edilmiştir. Duane Alexander Miller Botero, "Anglican Mission in the Middle East Up to 1910", *The Oxford History of Anglicanism* 3 (2017), 282.

[261] Çatalbaş, "Anglikan (İngiliz) Misyoner Teşkilatlar", 128; Stephen Neill, *A History of Christian Missions* (England: Penguin Books,1990), 226–227; Stephen Neill, *Anglicanism* (England: Oxford University Press, 1978), 353.

[262] Resul Çatalbaş eserinde bu tarihi 1821 olarak verir. Çatalbaş, "Anglikan (İngiliz) Kilisesi Misyonerliği", 170.

Anglikan yaratmak yerine Kıpti Ortodoks kilisesini yeniden canlandırmak şeklinde olmuştur. Mısır'daki Anglikan varlığı İngilizlere İngiliz Kiliseleri sağlamayı amaçlamıştır.[263]

KMC'nin Irak'taki faaliyetleri 1883'te başlamıştır.[264] Irak'ta yaşayan Kürt aşiretlerin Osmanlı için bir probleme dönüştürülebileceği tespit edilerek onlar üzerine araştırma ve çalışmalar yapılmış, hangi aşiretten ne surette faydalanabileceği hesaplanmıştır.[265] KMC Müslümanlar arasında da diğer misyoner teşkilatlardan çok daha etkin bir şekilde faaliyet göstermiştir.[266] İngiliz misyonerler Irak ve Suriye'deki aşiretler üzerine liderleri, dini liderler ve siyasetçiler hakkında istihbarat raporları hazırlamışlardır. Bu raporlar daha sonra İngiltere çıkarına olacak şekilde kullanılmıştır. Mesela Türk, Kürt ve Araplardan müteşekkil olan Musul 1918'de İngiltere tarafından işgal edilmiş, Musul Meselesi çerçevesinde İngiltere'nin aslında peşinde koştuğu şey bölgedeki petrol rezervlerini ele geçirmek olmuştur. Özellikle Şeyh Sait isyanı ve Kürt meselesinde İngiliz parmağı olduğu belirtilmiştir.[267]

Bu misyonerler Arap coğrafyasına öylesine yoğunlaşmış ve etkili olmuşlardır ki bu coğrafyadaki Araplara *Arap Anglikan denilmiştir*.[268] 1841'de KMC'nin Kudüs Anglikan Piskoposluğunun kurulmasıyla Anglikan Kilisesi'nin Orta Doğudaki misyonerlik faaliyetleri açısından yeni bir safha başlamıştır. Bir diğer önemli husus ise buraya piskopos olarak atanan KMC misyoneri Samuel Gobat'tır. Zira Gobat KMC'nin bu bölgede izlediği stratejiyi değiştirmiş; Yahudileri Hıristiyanlaştırmak yerine Ortodoksları hedefine almıştır.[269]

Topraklarının büyük bir kısmı Osmanlı hâkimiyetinde olan Orta Doğu'da XIX. yüzyıl başlarından itibaren en faal olan İngiliz misyonerlik cemiyeti KMC'ydi ve bu bölgedeki misyoner faaliyetlerinde Yahudiler özellikle önemliydi. Bunun nedeni ise XIX. yüzyılda

---

[263] Botero, "Anglican Mission in the Middle East Up to 1910*",* 290; Bolat- Ayaz, "İngiliz Misyonerlik Faaliyetlerinin", 127-128.
[264] Bolat- Ayaz, "İngiliz Misyonerlik Faaliyetlerinin", 141.
[265] Çatalbaş, "Anglikan (İngiliz) Kilisesi Misyonerliği", 170-171.
[266] Arzu M. Nurdoğan, "The Landing of CMS Missionaries To An Ottoman Dominion: Missionary Education in Egypt (1825-1862)", *EDAM* 16/2 (April 2016), 402.
[267] Çatalbaş, "Anglikan (İngiliz) Kilisesi Misyonerliği", 176-177
[268] Malcolm White, "Anglican Pioneers of the Ottoman Period: Sketches From the CMS Archives of Some Arab Lives Connected With the Early Days of the Diocese of Jerusalem", *St. Francis Magazine* 8/2 (April 2012), 287.
[269] Çatalbaş, "Anglikan (İngiliz) Kilisesi Misyonerliği", 170.

Anglikan Kilisesi'nde var olan bir inançtı. Yahudi Restorasyonu denilen bu inanç Yahudileri Filistin'e göndererek Hıristiyanlaştırmak ve ikinci gelişi (Mesih'in görünmesi) çabuklaştırmak şeklindeydi.[270] Zira İncil'e göre Hz. İsa'nın yeryüzüne tekrar gelmesinin ön şartlarından birisi Yahudilerin Kutsal Topraklar denen bölgeye geri gelmesiydi.[271]

KMC'ye göre kâfir ve günahkârların merkezi Doğu coğrafyasıydı. Dolayısıyla burası önemli bir çalışma sahası olup KMC bu bölge ile ilgilenen ilk İngiliz cemiyeti olmuştu.[272] Ayrıca diğer yandan II. Büyük Uyanış (Great Awakening-Revivalism) olarak adlandırılan düşüncenin gerçekleşmesi için Doğu Kiliseleri ıslah edilmeliydi. Bunun için de İslam ülkelerinin merkezi olan Türkiye'de İslam inancı yıkılarak Tanrı'nın Krallığının kurulması son derece önemliydi.[273] Bu nedenle Doğu Akdeniz misyonu KMC için oldukça önemliydi ve faaliyet alanı bakımından da ilk sıradaydı.[274]

KMC 1815 yılında İngiltere'nin sömürgesi olan Malta'ya gelerek matbaayı kurmuş ve dolayısıyla Osmanlı topraklarındaki misyonerlik faaliyetlerini başlatmıştır.[275] Malta hem basım faaliyetlerinin hem de Akdeniz sömürge faaliyetlerinin merkezi olmuştur.[276] KMC misyonerleri bölgede yaşayan farklı din, mezhep ve ırktan insanlarla ilgili araştırma yaparak raporlar hazırlamışlardır. Onlar KMC'nin Akdeniz Misyonunun (Mediterranean Mission) merkezi olan Malta'da bastıkları İncil ve Hıristiyanlık ile ilgili kitaplar sayesinde sadece Ortadoğu'da değil fakat aynı zamanda Yunan ve Balkan coğrafyasına da etki etmişlerdir. Ancak etkinlik alanı çıkarları gereği Ortadoğu'da odaklanmıştır.[277]

KMC papazları, XIX. yüzyılın ilk çeyreğine kadar Osmanlı Devlet'i toprakları üzerinde İngiliz çıkarları odaklı faaliyet gösteren Levant Company'e[278] yardım etmiştir. XIX.

---

[270] Bolat- Ayaz, "İngiliz Misyonerlik Faaliyetlerinin", 124.

[271] Mark Crinson, *Empire Building Orientalism-Victorian Architecture* (Londra: Routledge, 1996), 200; Kelvin Crombie, *For the Love of Zion: Christian Witness and the Restoration of Israel* (Londra: Terra Nova Publications, 2008), 11-12.

[272] Nurdoğan, "Anglikan Kilisesi'nin III", 67.

[273] Harun Tuncer, "İngiliz Misyonerlerin Doğulu Kitleye Dair Gözlemleri ve Faaliyet Yöntemleri", *Near East Historical Review* 10-1, (January 2020), 14.

[274] Hole, *The Early History*, 268.

[275] Çatalbaş, "Anglikan (İngiliz) Misyoner Teşkilatlar", 128.

[276] Çatalbaş, "Anglikan (İngiliz) Kilisesi Misyonerliği", 173.

[277] Sağ, *Osmanlı Başkenti İstanbul'da Britanya Kökenli Misyoner Okulları*, 27.

[278] İngilizler Levant üzerinden Asya ile bağlantı kurmak istemiş bu nedenle de Osmanlıların hâkimiyetindeki bu bölgede ticaret yapmak için 1580 yılında III. Murad'dan ticaret izni veren bir ahitname elde etmişler ve İngilizler ticari amaçla Levant Company'yi kurmuştur. Şerafettin Turan, "Levant", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 27/145-147.

yüzyılda Osmanlı topraklarında okul, hastane, eczane ve yetimhaneler kurulmuş, Protestan faaliyetleri hızla artarak gelişmiş ve zirve noktasını XX. yüzyılda görmüştür.[279]

KMC gerek sahip olduğu imkânlar gerekse faaliyet gösterdiği sahanın genişliği ve misyoner sayısı bakımından Protestan cemiyetleri arasında ilk sıradadır. Faaliyetlerini Anglikan Kilisesinin kararları doğrultusunda yapsa da dini değil seküler bir yapıya sahip olduğunu deklare etmiştir. Osmanlı coğrafyasındaki en büyük İngiliz Protestan cemiyetidir. 1820 yılıyla beraber KMC, istasyonlarında kadın misyonerleri de görevlendirmiştir.[280] Bu kadın cemiyetlerinden biri olan Female Education Society (FES) KMC'ye bağlı bir yapı olarak kurulmuş olup Arap Vilâyetleri üzerine yoğunlaşmıştır.[281]

KMC'nin diğer İngiliz teşkilatları gibi en önemli faaliyet sahalarından birisi eğitimdir. Bu okullar iptidai, rüştiye ve kız mektepleri olarak hizmet vermiş, kız çocukların eğitimine özel bir ehemmiyet verilmiştir. Nitekim kız okullarının sayısı erkek okullarına göre daha fazlaydı. Bu okullarda lisan eğitimi son derece önemsenmiştir. Bunun en önemli nedeni misyonerlerin okullarda bölgenin konuşulan diline göre tebliğ yaptıklarında daha başarılı bir telkin şuuru oluşturacaklarına olan inançlarıydı. Aslında dersler çok yoğunmuş gibi görünse de asıl maksat Protestan İngiliz şuurunun yerleştirilmeye çalışılmasıydı. Dolayısıyla bir öğrencinin bu okulları bitirince elde ettiği şey bilimsellikten ziyade propaganda kültürünün izleriydi. Suriye bölgesinde az da olsa KMC'ye ait misyoner okulları tesis edilmişti. Bu bölgede İngilizlerin tam olarak hangi tarihte okul açtıkları bilinmese de en yakın tarih olarak 1853 belirtilmiştir. Okul sayısı 25 civarında olup öğrenci sayısı ise 1.684'tü. KMC ile ilgili gerek Beyrut'taki gerekse Suriye'deki okullar hakkında dikkat çeken bir diğer husus Yahudi kolonizasyonuna yönelik faaliyetleriydi. Okulların etnik yapısına bakılınca Musevilerin yoğunluğu dikkat çekmektedir. Yani KMC hangi bölgede kurulmuşsa o bölgenin halkına yönelmiştir. Ayrıca Müslüman öğrencilerin bu okullara kayıt olmaları yasak olmasına rağmen kayıt yaptıranlar vardı. Bu okulların neredeyse tamamına yakını ya şahıslar yahut misyoner cemiyetleri ile İngiliz sefareti tarafından kurulup idare edilmiştir.[282]

---

[279] Mutlu, *Osmanlı Devleti'nde Misyoner Okulları,* 238.
[280] Nurdoğan, "Anglikan Kilisesi'nin I", 20, 31; Ayaz, *İngiliz Misyonerliğinin Kurumsal Yapısı*, 49-50.
[281] Ayaz, *İngiliz Misyonerliğinin Kurumsal Yapısı*, 51.
[282] Mutlu, *Osmanlı Devleti'nde Misyoner Okulları,* 249-259.

Dolayısıyla KMC Osmanlı-İngiliz ilişkilerinde son derece önemli bir teşkilat olma özelliğine sahipti. İngiltere'nin Osmanlı topraklarındaki nüfuz bölgeleri bizzat KMC misyonerlerinin çalışmalarıyla vücuda getirilmiştir.[283]

KMC başka misyoner teşkilatlarıyla birçok alanda ortaklık yaptığı gibi okul ve hastane gibi kurumların oluşturulmasında da diğer cemiyetlere yardımcı olmuştur. Örneğin Bağdat'ta yapılacak olan bir hastanenin inşası işinde İngiltere devleti tebaasından olan Friedric Johns üzerine kayıtlı bir arsa üzerinde KMC tarafından bir hastane yapılmıştır.[284]

KMC misyonerlerinin izledikleri siyasetin adı 'Şark Kiliselerini Diriltme' stratejisi olarak tanımlanmıştır. Bu amaçla ilk gelen misyonerler Filistin-Suriye hattındaki Yahudiler başta olmak üzere Hıristiyanlar arasında faaliyet göstermişler onları Protestan yapmaya çalışmışlardır.[285] Osmanlı topraklarında nüfuz alanları vücuda getirebilmek için Nesturi, Süryani, Dürzi, Keldani, Ermeni ve Bulgarlar arasında Protestan misyonerlik faaliyetleri yürüttüler.[286]

KMC'nin amacı Hristiyanlığı yeniden canlandırmak ve herhangi bir kilisede yaymaktı. Doğu Kiliselerinin yeniden canlanmasının Müslüman ve kâfir dünyası üzerinde kesinlikle bir etkisinin olacağına inanılmaktaydı. KMC'nin gözü doğunun kutsal bölgelerine özel bir ilgiyle odaklanmıştı. Hz. İsa'nın yaşadığı ve öldüğü, havarilerin yaşadığı ve İncil'in ilk kez ortaya çıktığı bu topraklarda İslam'ın varlığı aşağılayıcı olarak tanımlanmıştır. Eugene Stock'a göre İslam fanatik ve kısır bir din olarak her türlü aydınlanmanın ve ilerlemenin önündeki engeldi. Doğu Hıristiyanları son derece cahildi ve inançları hurafelerle doluydu.[287]

KMC misyonerleri çalışmalarında, özellikle, görevli oldukları yerlerin yerel âdet ve geleneklerini, dinlerini, dillerini çok iyi bilirlerdi. Yerli din adamı yetiştirilmesine ehemmiyet verilmiştir. Misyonerlerin telkinleri 'Medeniyet demek Avrupalı olmak demektir. Bunun yolu da Yeni Ahit'i özümsemektir.' şeklindeydi. Bu fikir aşılanmaya

[283] Nurdoğan, "Anglikan Kilisesi'nin I", 11.
[284] Mutlu, *Osmanlı Devleti'nde Misyoner Okulları,* 264; Tufan Buzpınar, "İngiliz Misyonerleri (19.Yüzyıl)", *İsam Araştırmaları Dergisi* 10 (İstanbul, 2003), 115-116.
[285] Bolat- Ayaz, "İngiliz Misyonerlik Faaliyetlerinin", 6.
[286] Bolat- Ayaz, "İngiliz Misyonerlik Faaliyetlerinin", 1.
[287] Stock, "The History of the Church Missionary Society I", 221-223.

çalışılmıştır. Ancak bu fikir fazla acele edilmeden kanıksayıncaya dek halkın dini ve örfi duygularına saygı gösterilerek verilmeye çalışılırdı.[288]

KMC bugün de Anglikan Kilisesine bağlı misyoner teşkilatları içerisinde en etkili ve profesyonel çalışmayı yürüten yapılanmadır. Türkiye'nin de içinde bulunduğu 60'tan fazla ülkede faaliyet göstermektedir.[289] KMC özellikle internet yoluyla erişimcilerine ulaşmaktadır ve bu alanda son derece faaldir. Böylelikle milyonlarca insan KMC'nin varlığından haberdar olmaktadır.

D. WILLIAM JOWETT VE MİSYONERLİK

KMC adına Osmanlı topraklarında misyonerlik yapan ve bu çalışmanın asıl konusunu teşkil eden üniversite mezunu ilk misyoner olan W. Jowett Güney Londra'nın bir bölgesi olan Newington'da (Newington, Surrey) 1787 yılında doğdu. Kendisi 20 Şubat 1855'te Clapham, güney Londra'da öldü. Mezarı Lewisham Churchyard'dadır. Rahip olmasının yanı sıra ünlü bir misyoner ve etkili bir yazardı. 1813'te KMC'nin denizaşırı hizmetine gönüllü olan ilk Anglikan din adamı oldu. Cambridge'deki Evanjeliklerin lideri olarak Malta, Suriye ve Filistin'de çalıştı. Daha sonraki yaşamında ise KMC'nin dini sekreteri ve Güney Londra'nın Clapham kentinde bir kilise rahibi olarak görev yaptı. Newington, Surrey'den[290] KMC'nin ilk üyelerinden biri olan[291] John Jowett'in oğlu olan W. Jowett aynı zamanda hukukçu Joseph Jowett'in de yeğeniydi. Amcası olan Rahip Henry Jowett tarafından eğitildi. Önemli bir Evanjelik ailenin üyesi olan W. Jowett[292] Ekim 1806'da Cambridge'deki St. John's College'a gitti ve buradan Ocak 1810'da on ikinci asistan olarak mezun oldu. 1810'da Yahudiler ve putperestlik üzerine yazdığı makalesiyle son derece prestijli bir ödül olan Hulsean ödülünü kazandı. Nisan 1811'de akademi üyesi seçildikten sonra Nottingham'da papazlık yapmak üzere Cambridge'den ayrıldı. 1814 yılında KMC'nin Malta temsilcisi olarak görev yapmak için gerekli eğitimlerini almak üzere Cambridge'e geri döndü. Ayrıca amcasının ikamet ettiği Norfolk mahallesinde oturan John Whiting'in kızı Martha Whiting (1789-1829) ile 1815 yılında evlendi. Bu

---

288 Nurdoğan, "Anglikan Kilisesi'nin III", 69-71.

289 Çatalbaş, "Anglikan (İngiliz) Misyoner Teşkilatlar", 129.

290 Charles Hole burayı Newington, Butts olarak belirtir. Hole, *The Early History,* 633.

291 Chapin, *The Missionary Gazetter,* 173; Stock, *The History of the Church Missionary Society I*", 70; Hole, *The Early History,* 633.

292 Gareth Atkins, "William Jowett's 'Christian Researches': British Protestants and Religious Plurality in The Mediterranean, Syria and The Holy Land 1815-30", *Studies in Church History* 51 (England: Cambridge University Press, 2015), 218.

birliktelikten yedi çocukları oldu. Martha Whiting kocası ile beraber misyoner olarak çalıştı. Yazar Emma Raymond Pitman *Heroines of The Mission Field* adlı eserinde Martha'nın, gençliğinde üstün bir eğitim aldığını ve yalnızca bilgi edinme konusunda değil aynı zamanda dil öğrenme konusunda da yetenekli olduğunu belirtmiştir. Eşi ile beraber Malta'da bir misyoner olarak on bir yıl ikamet etti. Martha Whiting daha sonra yaptığı çalışmalardan ötürü *görev alanının kahramanı* olarak nitelenmiştir. O Maltalı kız çocuklarına ev işleri ve zarafet dersi ile Hıristiyanlık üzerine bilgiler aktarmaya çalışarak onlara bir nevi rehberlik yapmıştır.[293]

Martha Whiting Maltacayı çok akıcı bir şekilde konuşmuş ve Malta'da bir okul işletmişti. Bayan Jowett kız çocuklarının eğitimi ve onlar üzerindeki misyonerlik faaliyetleri için çok çaba harcamış, matbaa ve basım için Maltacaya çeşitli çeviriler hazırlamıştır. Haziran 1829'da felç geçirerek vefat etmiştir. W. Jowett eşinin vefatından sonra 1830'da son kez Malta'ya gitti. Ancak o sırada kendi sağlığı da hiç iyi değildi. Tam da bu sırada meydana gelen bir olay onu derinden etkiledi. Temmuz 1830'da Malta Limanındaki gemilere İncil dağıtmaya çalışırken bir grup Maltalı tarafından takip edilerek arkasından *mason, aforoz edilmiş* şeklinde alay edilmiştir. Bu Malta'ya son gelişi olur.[294]

W. Jowett KMC için 1815-1820 tarihleri arasında Akdeniz'de ve 1823-1824 tarihlerinde ise Suriye ve Filistin'de çalışmıştır. 1824'ün başlarında Kudüs'ü ziyaret etmiş, 1832-1840 aralığında ise KMC'nin sekreterlik görevinde bulunmuştur. Londra'da bulunan St. Mary Aldermanbury, St. Peter's Cornhill'de ve ayrıca Holy Trinity Clapham'da vaiz olarak görev aldı.[295]

W. Jowett aynı zamanda 1811'den 1816'ya kadar St. John's üyeliği yapmıştır. XIX. yüzyılda yaşamış olan İngiliz din adamı ve kilise tarihçisi John Henry Overton, Joseph Jowett (1752-1813) ile yeğeni olan W. Jowett'in Cambridge'deki evanjeliklerin lideri

---

[293] Gordon Goodwin, "Jowett, William (1787-1855)", rev. H.C.G.Matthew (Oxford Dictionary of National Biography, 2004). Ayrıca bk. A Cambridge Alumni Database, "Jowett, William" maddesi. https://en.wikipedia.org/wiki/William_Jowett (28.12.2023). Hole, "The Early History", 633; Atkins, "William Jowett's", 218; C.F. Childe, *The Finished Course* (London, 1865), 169-83; Emma Raymond Pitman, *Heroines of The Mission Field* (London: Cassell, Petter, Galpin, 1880), 322, 329; Ayşe Aksu, "Buzdağının Ötesi: Amerikan Board'ın Kuruluşunda (1810-1825) ve İlk Faaliyetlerinde İngiliz Misyonerlerin Katkıları", *Felsefe ve Bilim Araştırmaları Kutadgubilig* 13 (Mart 2008), 305.

[294] Roper, *Arabic Printing*, 180-181; *Proceedings of The Church Missionary Society for Africa and The East 1818-1819* (London: Benjamin Bensley, 1819), 118.

[295] Chapin, *The Missionary Gazetter*, 173; Stock, *The History of the Church Missionary Society I*", 70; Hole, *The Early History*, 633.

olduğunu belirtmiştir. W. Jowett ölümüne kadar düzenli olarak her hafta iki akşamını yakın arkadaşı olan medeni hukuk profesörü Dean Milner ile geçirmiştir. Milner, Trinitiy Hall'ın hem üyesi ve aynı zamanda da öğretmeniydi. W. Jowett kendi zamanında tanınmış bir yazardı ve KMC için yabancı misyon çalışmalarını üstlenen ilk İngiliz din adamı olarak özellikle farklı bir yere sahipti.[296] 1816 yılında yayınlanan The Baptist Magazine Rahip W. Jowett'in Akdeniz'de bir ada olan Malta'da KMC'nin temsilcisi olduğunu belirtmiş ve kutsal metinler ile dini broşürleri dağıtarak Müslümanlar ile kâfirleri İsa'yı tanımaya ikna etmede gayretli bir kişi olarak tanımlamıştır.[297]

1821 Yılında KMC'nin yıldönümü vaazını veren en genç din adamı olarak nitelen W. Jowett 14 Ekim 1815'te Malta'ya gitmek üzere yola çıkmış ve 1820'de sağlığı bozulduğu için İngiltere'ye geri dönmüştür. Daha sonra Mart 1822'de Malta'ya tekrar gitmiştir.[298] W. Jowett misyoner faaliyetlerinde Doğu Kiliselerinin yeniden canlanması ile ilgilenmiştir. W. Jowett'e göre Doğu Kiliselerini çöküşten kurtaracak şey çevrelerindeki ve içinde bulundukları bölgenin ahlaki ve dini yönden canlanmasıyla gerçekleşebilirdi.[299] W. Jowett'in aktif olarak misyonerlik faaliyetleri 1815-1830 yılları arasında olmuştur. KMC, W. Jowett'e Akdeniz bölgesindeki doğu Hıristiyanlarına yönelik matbaa- basım ve dağıtım görevini vermiştir. Bu nedenle de W. Jowett Malta matbaasını kurmuştur.[300] W. Jowett KMC'nin Malta'daki ilk ve en önemli misyoneridir. Kaynaklar Malta deyince ilk olarak onun ismini verir.[301]

W. Jowett karısının vefatının ardından sağlık problemleri nedeniyle1830'da İngiltere'ye tamamen dönmüş ve 1832'de KMC'nin sekreteri olmuştur. Ancak yine de Malta önemli bir misyonerlik merkezi olarak kalmaya devam etmiştir.[302] W. Jowett sağlığının bozulması nedeniyle Temmuz 1841'de KMC'deki görevinden emekli olmuştur.[303] KMC W. Jowett'in çalışmalarından o derece memnun kalmıştır ki ona şükranlarını sunan bir

---

[296] John Henry Overton, *The English Church In The Nineteenth Century (1800-1833) III* (London: Longmans & Green Co., 1893), 65-66; Church Missionary Society, The Church Missionary Atlas (Adam Matthew Digital, 1896), 67-76

[297] The Baptist Magazine, VIII (London: W.Button&Son, 1816), 435.

[298] Hole, *The Early History*, 633.

[299] Atkins, "William Jowett's", 223.

[300] Roper, *Arabic Printing*, 177.

[301] Chapin, *Missionary Gazetteer*, 404.

[302] Atkins, "William Jowett's", 225; Stock, "The History of the Church Missionary Society I", 254.

[303] Charles Hole, William Jowett'in Clapham'da öğretim görevlisi olmak için istifa ettiğini belirtir. Hole, *The Early History*, 633.

metin hazırlamıştır. Zira Jowett Mısır, Habeş ve Yunan[304] misyonlarının da temelini atmıştı.[305] Ayrıca W. Jowett KMC tarafından sevilen ve saygı duyulan bir isimdi. Nitekim Yeni Zelanda'nın Waiheke adasındaki Ngati Paoa kabilesinin bir Maori şefi W. Jowett'in onuruna vaftiz edilmiş ve ismi Maori dilinde Wiremu Howete olarak konulmuştur.[306]

1841'e kadar KMC'ye bağlı misyonerlerden sadece 16'sı üniversite mezunu olup bunlardan birisi de W. Jowett'ti. Onlardan 6'sı Oxford, 7'si Cambridge ve 3'ü de Dublin'de bulunan Trinity Kolej'den mezundu. W. Jowett ise Cambridge kökenliydi. Ayrıca Eugene Stock'a göre KMC başarısını önemli ölçüde bunlara borçluydu.[307]

Gençlik yıllarından itibaren bir misyoner olan W. Jowett'in kısa boylu, oldukça hoş bir görünüme sahip, kısmen kel olup oldukça koyu renk saçları, ince bir alnı, gülümseyen gözleri ve iyi yüz hatları olduğu belirtilmiştir.[308] W. Jowett Exeter Hall'da[309] dinleyicilere KMC'nin raporlarını okumuştur. Bu bakımdan W. Jowett bilinen en iyi okuyuculardan birisi olarak nitelenmiştir. KMC'nin çok etkili bir sekreteri olarak tanımlanan W. Jowett'in aklı başında, istikrarlı, çalışkan ve yurt dışında ikamet ettiği için de misyonerlik operasyonlarını yönetme konusunda son derece nitelikli olduğu vurgulanmıştır.[310]

XIX. yüzyılda Osmanlı imparatorluğu ve Asya'nın büyük bir kısmı Avrupalılar ve Amerikalılar için hala büyük bir gizemdi. Bu nedenle de misyoner cemiyetleri Osmanlı

---

[304] KMC için Yunan Kiliselerine ılımlı ve uzlaşmacı bir ruhla yaklaşılması özellikle önemliydi. Çünkü bizzat KMC raporlarında Yunanlıların yaşadıkları bölgedeki geniş insan kitleleri üzerinde en güçlü ve yararlı etkiyi yapacaklarına inanıldığı belirtilmiştir. Stock, "The History of the Church Missionary Society I", 226.

[305] Church Misionary Society, *Missionary Register For 1841* (London: 1841, Watts, Crown Court, Temple Bar), 326.

[306] Elsie Locke-Janet Paul, *Mrs. Hobson's Album* (England: Oxford University Press, 1990), 160. Bu isim Wiremu Hoete olarak da geçmektedir. Bu kişi Yeni Zelanda'nın bir adası olan Waiheke Adası'nda yaşamıştır. https://natlib.govt.nz/records/22357749 (13.06.2024)

[307] Stock, "The History of the Church Missionary Society I", 264.

[308] Tezin ekler kısmında William Jowett'in portresine yer verilmiştir.

[309] Londra'nın merkezinde bulunan daha çok dini ve ahlaki konuşmaların yapıldığı halka açık bir toplantı yeri olan Exeter Hall misyoner cemiyetlerin popüler bir buluşma yeriydi. Dolayısıyla Bible Society, KMC ve diğer topluluklar burada önemli toplantılar gerçekleştirmiş, misyonerleri vaazlar vermiş, Londra'nın başlıca dini ve hayırsever toplantıları burada düzenlenmiştir. Bunlardan masonlar salonu bu amaçla en uzun süreli kullanılandır. Ayrıca Protestan Derneği gibi oluşumların da burada ofisleri yer almıştır. London Exeter Hall, *Random Recollections of Exeter Hall In 1834-1837* (London: Dennett Printer, 1838), 4-10. Exeter Hall hakkında geniş bilgi için bk. Eugene Stock, *One Hundred Years Being The Short History of The Church Missionary Society* (London, 1899), 51.

[310] London Exeter Hall, *Random Recollections of Exeter Hall In 1834-1837*, 116-117.

coğrafyasında kalıcı görevler oluşturmadan önce keşfetmek için ekipler göndermekteydi.[311] W. Jowett de bu isimlerden birisiydi.

W. Jowett KMC'nin XIX. yüzyılda Osmanlı topraklarında görev yapan en aktif misyonerleri arasında olup Akdeniz bölgesinde çalışan ilk misyoneriydi. Ayrıca KMC'nin Akdeniz misyonunun temelini atmıştır. O keşif görevini tamamladıktan sonra elde ettiği verileri KMC'ye raporlar şeklinde sunmuştu. KMC ise bunları "Christian Researches"[312] adıyla yayınlamıştır. Bu veriler bugün iki ciltlik eser halinde elimizde mevcuttur. Bunlardan ilki Jowett'in Akdeniz misyonu temelinde hazırlanmış olup "Christian Researches in The Mediterranean from 1815 to 1820". Diğeri ise Jowett'in Ortadoğu'daki gezilerini ve gözlemlerini temel alan "Christian Researches in Syria and The Holy Land in 1823 and 1824"tür. Bu raporlar ve ertesinde ortaya çıkartılan eserler, bir nesil misyonerleri ve misyoner stratejilerini etkilemekle kalmadı aynı zamanda kendisinden sonraki misyonerlere de başucu kitabı olarak rehberlik etmiştir.[313] W. Jowett ayrıca dini kitaplar ve bir de Rahip Cornelius Neale'nin anı kitabını yazmış bu eser iki baskı yapmıştır. W. Jowett'in Akdeniz Hıristiyan Araştırmaları adlı çalışması şimdiye kadar Levant bölgesiyle ilgili yazılan en ilginç çalışmalarından birisi olarak kabul edilir.[314]

W. Jowett Akdeniz'de Hıristiyan Araştırmaları (Christian Researches in The Mediterranean) isimli eserini, KMC'nin önemli bir misyoneri olan İskoç ilahiyatçı Claudius Buchanan'ın (1766-1815) Uzakdoğu hakkındaki bir önceki kitabının planına göre yapmıştır. W. Jowett'in Hıristiyanlar için çok değerli olan bu topraklar hakkındaki açıklamaları o kadar büyük bir ilgi uyandırır ki henüz 34 yaşındayken yıllık KMC vaazlarını vermekle görevlendirilmiştir.[315] Buchanan ve W. Jowett devamlı iletişim halinde olmuştur. Zira O Dr. Buchanan'la Malta'ya yaptığı misyonla ilgili olarak oldukça fazla görüşmüştür. Öyle ki W. Jowett bu bölgedeki çalışmalarında izlediği stratejide

---

311 Botero, "Anglican Mission", 276-277.

312 1810'larda KMC tarafından misyonerler, misyon noktaları ve misyonerlik üzerine çok çeşitli bilgilerin yer aldığı 'Christian Researches (Hıristiyan Araştırmaları)' olarak nitelenen yayınlar ortaya çıkmıştır. Atkins, "William Jowett's", 217.

313 Botero, "Anglican Mission in the Middle East Up to 1910", 276-277; Ayşe Aksu, "Malta, İzmir ve İstanbul'daki Protestan Misyoner Matbaalarında Basılan İncil'ler", *İstanbul Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü* Cemal Aksu Armağanı (İstanbul, 2020), 173.

314 London Exeter Hall, *Random Recollections of Exeter Hall In 1834-1837,* 116.

315 Stock, *The History of the Church Missionary Society*, 229. W. Jowett'in KMC'nin 1821'deki yıl dönümü vaazının tam metni için bk. *Proceedings of the Church Missionary Society for Africa and the East 1820-1821* (London: By R. Watts, Crown Court, Temple Bar, 1821), 3-33.

Buchanan'nın 'Christian Researches in The East'te belirtilen çalışmalarından ilham almıştır.[316]

W. Jowett'in yazıları ve raporları İngiliz ve Amerikalı Protestanlar tarafından ilgiyle karşılanmıştır. Onun Akdeniz'deki Hıristiyan Araştırmaları (1822) isimli eseri en az üç kere baskıya girmiştir. Bu araştırmanın ertesinde yazılan Suriye ve Kutsal topraklardaki Hıristiyan Araştırmaları (1825) dört baskı yapmıştır. Aslında bunlar W. Jowett'in günlüklerinden ve yazışmalarından derlenen yazılardı. Bunların çoğu KMC'nin yıllık raporlarında ve KMC'ye ait olan Missionary Register'da yayınlandı ve müthiş bir ilgi uyandırdı. Bu ilgi Napolyon'un 1799'da Akka'dan çekilmesiyle başlayan doğu seyahat günlüklerine karşı duyulan ilginin bir parçası olarak nitelenmiştir.[317] W. Jowett'in bu raporları hakkında Amerikalı bir misyoner buna benzer çalışmaların zihninde ve kalbinde bu kadar derin bir etki bırakmadığını belirtmiştir.[318] W. Jowett'in Akdeniz'de yapmış olduğu çalışmalar, modern Protestanların hem diğer Hıristiyan mezheplerle hem de diğer dinlerle ilişkilerin temel bir aşamasını temsil etmesi bakımından önemlidir. W. Jowett Yahudilere yönelik misyon noktalarını coşkuyla desteklemişse de bu onun ve KMC'nin ana görev alanı olmamıştır.[319]

W. Jowett'in raporlarından oluşturulan ikinci eseri olan *Syria ve Holy Land* kitabı onun daha sonraki seyahatlerini kullanarak yerel detayları anlattığı ve kendisinden sonra geleceğini umduğu kişilere bölgeyle ilgili ön bilgiler içeren bir rehberdi.[320] Bu tür yayınların öncüsü Claudius Buchanan'dı. W. Jowett ise devamında gelmiştir. Diğerleri de onu takip etmiştir. Mesela James Connor'un Kandiye, Rodos, Kıbrıs, Suriye ve Filistin'in çeşitli yerlerine yaptığı ziyaretler (1822); Joseph Greaves'in Tunus'un bazı bölgelerine ziyareti (1825); John Hartley'in Yunanistan ve Levant'taki Araştırmaları (1831) KMC'li meslektaşları tarafından W. Jowett'in eserleriyle birlikte yayınlanmıştır. Bundan sonra başka kişilerin de bu türlü eserler verdiğini görüyoruz. Mesela bu tür araştırmalar Amerikalı yazar ve aynı zamanda ABCFM misyoneri olan Eli Smith ve H.G.O. Dwight'ın da ilgisini çeker. Bu iki isim Ermenistan'daki Misyoner

316 Hole, *The Early History*, 359.
317 Atkins, "William Jowett's", 223.
318 Josiah Pratt - John Henry Pratt, *Memory of The Rev. Josiah Pratt* (London: William Watts,1849), 185.
319 Donald M. Lewis, "The Origins of Christian Zionism", *Studies in Christian-Jewish Relations* (Cambridge: Cambridge University Press, 2010), 214-220
320 Atkins, "William Jowett's", 224.

Araştırmalarını (Londra,1834) yapılandırırken KMC yazarlarını taklit ettiler. LMS misyoneri John Philip iki ciltlik Güney Afrika araştırmaları (1828) ve William Ellis ise iki ciltlik Polinezya araştırmalarını ertesi yıl yayınladı. Aslında bu tür kitapların en ünlüsü David Livingstone'un Güney Afrika'daki misyoner araştırmaları ve seyahatleri (1857) adıyla yayınlandı. W. Jowett'in özellikle Akdeniz çalışmaları çok fazla sayıda alıntılandı.[321]

J.H. Overton ise W. Jowett, Josiah Pratt, Henry Blunt ve Basil Woodd gibi evanjelik oluşumun bu liderlerinin eserlerinin birçoğunun adanmışlık duygusu ile yazıldığını ve kendi zamanlarında amaçlarına hizmet ettiğini belirtmiştir.[322] W. Jowett'in 1816 ile 1836 yılları arasında Malta ve İngiltere'den yazdığı 78 mektup da British and Foreign Bible Society arşivlerinde bulunmaktadır.[323] Bu mektuplar Malta'da kurulacak matbaa ile ilgili önemli bilgiler sunmaktadır. Benzer diğer örneklerde ise İran'da seyahat eden William Francis Ainsworth seyahatleriyle ilgili iki cilt eser yayınlamıştır (1862). Misyoner olan Horatio Southgate keşif misyonunun tamamlanmasından sonra iki ciltlik Ermenistan, Kürdistan, İran ve Mezopotamya turunun hikâyesi (1840) adlı eserini yazdı. Ayrıca Southgate 1836'daki ilk keşif gezisine çıkmadan önce New York'taki The Church of Ascension'da (Yükseliş Kilisesi) bir vaaz vermiştir. Konusu Müslümanlar arasında misyonerlik çabalarının teşvikiydi.[324]

Misyoloji tarihinde adı geçen bu çalışmalar çok sayıda olsa da W. Jowett'in çalışmaları özellikle büyüleyici olarak kabul edilmiştir. Çünkü W. Jowett'in yaptığı çalışmalar ve araştırdığı saha misyonerler için paradoksal bir şekilde tanıdık ve bilinmedik bir coğrafyada misyonerlik çabalarının önünü açmayı hedefliyordu. Bu coğrafyada İncil sadece bir kurtuluş aracı değil fakat aynı zamanda bölgenin dini geçmişinin, coğrafyasının ve kültürünün kavramsal bir haritası niteliğindeydi. W. Jowett'in bu çalışmaları misyonerler için bir nevi rehber olmuştur. Nitekim bu araştırmalar misyoner-ajanların orada buldukları inançlarla baş etme biçimini şekillendirdi. W. Jowett'in asıl etkisi Doğu Kiliselerinin Britanyalı Hıristiyanların ilgisini çekmeye başlamasına öncülük

[321] Atkins, "William Jowett's", 225.
[322] Overton, *The English Church In The Ninteeneth Century*, 65.
[323] Bu mektupları incelemek için bk. BFBS Archives Indexes. Ayrıca bu mektuplara KMC Missionary Register'in bazı sayılarında da yer verilmiştir. Tez içerisinde bu mektuplardan bazıları yer almaktadır.
[324] Botero, "Anglican Mission in the Middle East up to 1910", 277-278.

etmesi ve ayrıca bu kiliseler aracılığıyla burada yapılacak çalışmalarla Doğu'nun kilidini açacak anahtar olduğu yönündeki telkinleriydi.[325]

[325] Atkins, "William Jowett's", 226.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

WILLIAM JOWETT'İN MİSYONERLİK FAALİYETLERİ

A. FAALİYET ALANI VE SOSYAL DURUM

İngiliz misyonerliğini daha iyi anlayabilmek için W. Jowett'in faaliyet gösterdiği bölgeleri ana kaynağımızı oluşturan raporlar çerçevesinde yakından tanımak yerinde olacaktır. Elimizdeki bilgilere göre O Osmanlı topraklarında faaliyetlerini yürütmek için Malta merkez olmak üzere Mısır'ın çeşitli bölgelerinde bulundu. İzmir'e ve Ege Adalarına uğradı. Bugünkü Yunanistan'ın başkenti olan Atina ve civarında faaliyetler yaptı. Dolayısıyla bu bölümde Jowett'in misyonerlik için gezdiği bölgeler ana hatlarıyla raporlara dayalı olarak tanıtılmaya çalışılacaktır.

Fakat bu konuyu ele almadan evvel, genel olarak iki hususu belirtmek gerekmektedir. Birincisi yukarıda zikredilen bölgeler, XIX. yüzyıl İngiliz siyaseti açısından büyük bir öneme haizdi. Zira burası dünya ticaretinin en çok yoğunlaştığı bir bölgeydi. Buraya hâkim olan dünya ticaretine de hâkim olabilirdi. Nitekim bölge daima Osmanlılar dâhil büyük devletlerin ilgi odağı oldu ve uzun süre Osmanlılar buranın tek hâkimi olarak varlıklarını sürdürdüler ve ticari avantajlarını sonuna kadar kullandılar. Osmanlıları bölgenin avantajlarından mahrum etmek isteyen İngilizler de buraya özel bir ilgi duydular. Zira onlar açısından son derece mühim olan Hint ticaret yolunun güvenliğini sağlamak ancak Mısır, Süveyş Kanalı, Basra Körfezi ve Mezopotamya'ya hâkim olmaktan geçiyordu ve bu sebeple İngiltere ilgisini Doğu Akdeniz ve Yakın Doğu'ya yöneltmişti.[326]

İkinci olarak XIX. yüzyılda Akdeniz antik çağlardan itibaren kadim kültürlerin ve halkların varlığını sürdürdüğü bir yerdi.[327] Dolayısıyla Britanyalıların da vazgeçmeyeceği ve elde etmek hayalini güttükleri önemli bir alandı. Birçok bakımdan bu bölge İngiliz çıkarlarına hizmet etmekteydi. Bu iki önemli özellik bölgenin İngiliz misyonerlerinin neden ilgi odağı olduğunu bir ölçüde izah etmekteydi. Nitekim dönemin en güçlü ülkesi olan İngiltere XIX. yüzyıl sonlarında Akdeniz havzasında etkinliğini ciddi anlamda kurmayı başardı.[328] İngiltere Napolyon Savaşlarının ardından KMC vasıtasıyla

[326] Tevfik Çavdar, *Osmanlıların Yarı-Sömürge Oluşları* (İstanbul: Ant Yayınları, 1970), 19,26.

[327] David Gange-Michael Ledger Lomas, *Cities of God: The Bible and Archaelogy in Nineteenth Century Britain* (England: Cambridge University Press, 2013); Gareth Atkins, "William Jowett's Christian Researches: British Protestants and Religious Plurality in the Mediterranean, Syria and the Holy Land 1815-30", *Studies in Church History* 51 (England: Cambridge University Press, 2015), 220.

[328] Rifat Uçarol, *Siyasi Tarih (1789-2010)* (İstanbul: Der Yayınları, 2010), 657.

misyonerlik faaliyetlerine[329] girişti ve ardından KMC 1815'te Malta'da bir Akdeniz misyonunu tesis etti. Bu misyon çerçevesinde misyonerlik bakımından oldukça verimli olduğunu düşündüğü bölgede zaman geçirmeden faaliyetlerini yürütmeye başladı ve zikredilen coğrafyayı baştan başa dolaştı.[330] En fazla faaliyet gösterilen alanlardan biri ve başta geleni kuşkusuz Malta'ydı.

Şimdi burayı Jowett'in gözlemleri eşliğinde tanımaya çalışalım.

1. Malta

Önceki adı Melita olan Malta'nın tarihi MÖ 4.000'lere kadar gider. Bu bölgede Fenikeliler, Kartacalılar, Romalılar, Yunanlılar, Bizanslılar, Müslüman Araplar, Malta Şövalyeleri, İtalyanlar, İspanyollar ve Portekizliler hâkimiyet kurdu. Dolayısıyla farklı medeniyetlerin her birisi burada bir iz bıraktı. Bunu yerel dilde açıkça görebiliyoruz. Nitekim Malta'nın resmi dili olan Maltaca eski Fenike diliyle Arapçanın karşımı olup Latin alfabesiyle yazılan tek Sâmi dilidir. Burası Akdeniz ve Anadolu'nun kontrol edilebilmesi ile Osmanlı Devleti'nin Kuzey Afrika'daki topraklarının korunması için ve ayrıca Malta şövalyelerinin Akdeniz'deki Müslüman tüccarlara ve yolculara verdikleri zararlar nedeniyle Osmanlı tarafından ele geçirilmek istendi. Dolayısıyla Osmanlının fetih hareketi 1540'ta Turgut Reis'in yaptığı akınlarla başladı. Malta Osmanlı başta olmak üzere İngiltere ve diğer Batı ülkeleri açısından da önemli bir bölgeydi. Nitekim 1798'de Napolyon'un adayı ele geçirmesinden sonra 1800'de adanın idaresine İngiltere el koydu ve burayı bir üs haline getirdi. Ada ekonomisi ise toprağı verimsiz olmasına karşılık buğday, pamuk, muhtelif sebze ve meyve üretimi ile balıkçılığa dayanıyordu.[331]

İngiltere'nin siyasi ve dini amaçları bakımından stratejik bir öneme sahip olan Malta, Orta Doğu, Afrika, Kudüs, İstanbul ve Anadolu'ya oldukça yakın bir konumda olup kolayca bağlantı kurulabilecek kilit bir noktadaydı.[332] Jowett tarafından Malta'nın merkez olarak seçilmesinde onun bu konumu rol oynamış olmalıdır. Zira Jowett buradan diğer

---

329 William Jowett, *Christian Researches in the Mediterranean from 1815 to 1820* (London: L.B. Seeley& J. Hatchard, 1822), 305-315; Geoffrey Roper, *Arabic Printing in Malta 1825-1845* (England: University of Durham, School of Oriental Studies, Thesis for the Degree of Ph.D., 1988), 106-107.

330 *CMS Missionary Register 1819* (London: L.B. Seeley, 1819), 12; Jowett, *Christian Researches in the Mediterranean,* 405-409.

331 İdris Bostan, "Malta", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 27/539-542; Metin Tuncel, "Malta", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 27/538-539.

332 *CMS Missionary Register 1816* (London: L.B. Seeley, 1816), 246.

bölgelerdeki misyoner örgütleriyle rahatlıkla temas kurabilmişti.[333] Aslında misyonerler için Malta Akdeniz'deki faaliyetler için bir nevi başlangıç yeri olmuştur. İlk iş olarak da matbaalarını kurmuşlardır. Mesela Amerikan Board misyoneri Daniel Temple eşi ile beraber 1822'de Malta'ya gönderildiğinde yanında matbaayı da getirmişti. Amacı burada basacağı broşür ve kitapları Yunanistan ve Türkiye'de dağıtmaktı. 1823'te Malta'ya gelen bir diğer misyoner William Goodell ise matbaa faaliyetlerini yürüteceği bu yeri Doğu'daki çalışmaları için bir merkez olarak niteledi. Malta, doğu dünyasının dillerini, gelenek ve göreneklerini öğrenmek için mükemmel bir okuldu.[334]

Misyonerlerin adaya ilgisinin en önemli sebeplerinden biri burada Arapçanın kolayca öğrenilebileceği imkânların bulunmasıdır. Dolayısıyla KMC bu adayı misyonerlikle ilgili yayınların sorunsuz bir şekilde dağıtılabileceği bir merkez olarak görüyordu. Nitekim misyonerlikle ilgili pek çok yayın, buradan kolay ve kısa bir sürede Afrika limanlarına gönderilmiştir. Ayrıca Habeşistan misyonu da Malta'dan başlamıştır.[335]

W. Jowett'in raporlarına göre, Gozo Adası[336] ile sınırdaş olan Malta halkı çoğunlukla Katolik'ti. İki adanın nüfusu toplam 110.000 civarındaydı. Bunun 70.000'i Malta'da yaşıyordu. 12.000'i Yunan kökenli, 6.000 veya 7.000'i Yahudi'ydi.[337] Jowett raporlarında Latinlerden (Katoliklerden) söz ederken bunların Türkiye ve Mısır'daki çeşitli mezhepleri ile Malta'daki oluşumlarına yer verdi.[338] Ayrıca Jowett ile aynı dönem Malta'da bulunan Temple ve Goodell'den burada önemli miktarda İngiliz yerleşimci ile Yahudi, Yunan ve İtalyan olduğunu öğreniyoruz. Nüfusu en fazla olanlar ise Maltalılardı.[339]

---

[333] Ayşe Aksu, "Buzdağının Ötesi: Amerikan Board'ın Kuruluşunda (1810-1825) ve İlk Faaliyetlerinde İngiliz Misyonerlerin Katkıları", *Felsefe ve Bilim Araştırmaları Kutadgubilig* 13 (Mart 2008), 303; Tuncel, "Malta", 538-539.

[334] Daniel H. Temple, *Life and Letters of Rev. Daniel Temple* (Boston: Congregational Board, 1855), 12; Edward D. Griffin, *Forty Years In The Turkish Empire* (Boston: John Wilson and Son, 1891), 74-75.

[335] Eugene Stock, *The History of the Church Missionary Society Its Environment, Its Men and Its Work* I (London: Gilbert and Rivington Printed, 1899), 219-220.

[336] Piri Reis Türklerin Gozo (Koza) Adası'na Küçük Malta dediklerini belirtmiştir. Bostan, "Malta", 539-542.

[337] *CMS Missionary Register 1819*, 13.

[338] Jowett, *Christian Researches in the Mediterranean*,10-12.

[339] Temple, *Life and Letters,* 17.

Jowett 1815'te geldiği Malta'yı merkez olarak planladıktan sonra Doğu Ortodoks Hıristiyanlarına Protestanlığı benimsetmek amacıyla[340] Nisan 1818'de önce İzmir'i, ardından sırasıyla Haivali (Ayvalık), Scio (Sakız Adası), Korfu, Atina, Hydra (Suluca-Uluca) ve Milos'u (Değirmenlik) ziyaret etti. 4 Temmuz'da Malta'ya geri döndü. Jowett Yunanlıların kendisine çok yardım ettiğini söylediği bu yolculuğunun ayrıntılarını KMC'ye raporladı. Daha sonra 9 Aralık'ta Mısır'a gitti. Mısır'daki Kıpti Hıristiyanlarla buluşmak ve onlarla tanışmak amacıyla İskenderiye, Rosetta, Kahire'yi gezdi ve Nil sahillerine seyahat etti.[341] Gittiği yerlerde kilise ve okullara uğrayarak buradaki yetkililerle görüştü. Bu görüşmelerin ayrıntıları faaliyetler kısmında anlatılmıştır.[342]

Şimdi bu bölgeleri tanıtmaya çalışacağız.

2. İzmir

İzmir'in adı Symirna'dan[343] gelmekte olup aslı Tismurna'dır. Şehre yerleşim MÖ 3000'lere kadar gider. Persliler, Romalılar, Bizanslılar, Arap ve Selçuklulardan sonra bölge 1390'da Osmanlı hâkimiyetine girdi. Son derece önemli bir ticaret üssü olan İzmir Limanı XVII. yüzyıldan sonra iç ve dış ticaretin en önemli merkeziydi. Bu limana gelen gemiler içerisinde İngiliz gemileri sayıca üstünlüğe sahipti. Öyle ki buradaki İran ipeğine rağbet eden İngilizler XIX. yüzyılda İzmir ticaretinde ilk sıradaydı.[344] Ayrıca İzmir'de pamuğun çekirdeğinden ayrıldığı çırçır fabrikası ile pamuk yağı fabrikaları İngiliz tüccarlara aitti.[345] Nitekim İzmir'de birçok İngiliz şirketi vardı. Bu şirketler faaliyetlerini Rum, Ermeni ve Yahudi komisyoncular aracılığıyla yürüttüler. Dolayısıyla İngiltere bu gruplar arasında belli bir nüfuza da ulaştı. İngiltere'nin Osmanlı ile ticari ilişkilerinin yarısından fazlası 1840-1846 yılları arasında İzmir üzerinden gerçekleşti. İngiltere 1890'larda ticaret, tarım, sanayi ve madencilik alanında bölgedeki üstün güçtü.[346]

---

[340] Laura C. Robson, "Archeology and Mission: The British Presence in Nineteenth Century Jerusalem", *The European Institue at Columbia University Conference (Great Powers in the Holy Land: From Napoleon to the Balfour Declaration)* 1/15 (New York: April 3-4, 2009), 3-4.

[341] *CMS Missionary Register 1819*, 13; *Proceedings of the Church Missionary Society for Africa and the East 1818-1819* (London: Benjamin Bensley, 1819), 111-115.

[342] *Proceedings of the Church Missionary Society for Africa and the East 1820- 1821* (London: CMS,1821), 97-98.

[343] Hitit kökenli bir kelime olup Ana Tanrıça ve Kutsal Ana anlamlarına gelmektedir. https://izmir.meb.gov.tr/www/ilimizin-tarihcesi/icerik (2.11.2024)

[344] Funda Adıtatar, *İzmir İngiliz Konsolosluğu ve Siyasi Faaliyetleri (1878-1914)* (İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2011), 59-60.

[345] Mübahat S. Kütükoğlu, "İzmir", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 23/515-524.

[346] Adıtatar, *İzmir İngiliz Konsolosluğu,* 59-60.

İzmir'in başlıca tarım ürünleri ise üzüm, incir, zeytin ve sebzeydi. XVI. yüzyılda sarayın üzüm, incir, badem, nar ve zerdali ihtiyacını İzmir karşıladı.[347]

İzmir Levant'ın incisi Anadolu kıyılarının Marsilya'sıydı. Zira Levant'ın en büyük ve en zengin kentlerinden olan şehir dünyanın birçok noktasından gelen malların yükleme ve boşaltım yeriydi. Bütün tüccarların buluşma noktasıydı. Dolayısıyla misyonerlik faaliyetlerine açık bir alandı. Misyonerlik çalışmaları açısından bir diğer önemi ise Hıristiyan alemi için önemli olan Yedi Kiliseden birinin burada bulunmasıydı.[348] Rivayete göre Hz. İsa'nın 12 havarisinden biri olan Saint-Jean, Apocalypse İncilinde Yedi Kiliseden bahsetmiş ve oralara mektup göndermişti. Dolayısıyla Hıristiyan literatüründe bu kiliseler kutsal olarak kabul edildiler. Bunlar Smyrna (İzmir), Pergamon (Bergama), Ephesus (Efes), Thyatira (Akhisar), Sardes (Salihli), Philadelphia (Alaşehir) ve Laodikya'ydı (Pamukkale).[349] Misyoner teşkilatlar bu kiliselerin canlandırılmasını istemekteydi.[350] Nitekim W. Jowett de Antik Efes, Bergama, Thyatira, Sardes ve Laodikya Kiliselerinin XIX. yüzyıl Doğu Hıristiyanlığını temsil ettiği kanaatine vararak Doğu Hıristiyanlığına büyük bir sempati duydu. Çünkü ona göre Doğu Akdeniz Müslümanları bu sayede din değiştirecek Yahudiler ise gerçek Mesihlerine kavuşacaktı. Hatta Akdeniz ve Afrika bu sayede Hıristiyanlaşacaktı.[351]

XIX. yüzyılda Doğu Akdeniz'in en önemli liman kenti olan İzmir farklı milletlerden ve dinlerden halkların yaşadığı bir yerdi. Uzun bir süre bu etnik ve dini renkliliğini muhafaza etti.[352] Bu durum bölgede yaşayan halkın nüfus çeşitliliğine de yansıdı. XVI. yüzyılın son çeyreğine kadar İzmir'deki gayrimüslim tebaanın önemli bir kısmı Rumlardan müteşekkildi. Bu yüzyılın sonlarında ise Selanik'e yerleştirilen İspanya Yahudilerinden İzmir'e gelenler oldu. 1659 yılında İzmir'in nüfusu 1.320 Müslüman, 301 Rum, 271 Yahudi ve 61 Ermeni hâneden oluşuyordu. Bu hâneler toplamda takriben 6.600 Müslüman, 1.500 Rum, 1.350 Yahudi ve 300 Ermeni olmak üzere yaklaşık olarak 10.000

---

347 Kütükoğlu, "İzmir", 515-524.

348 Cenk Demir, *Amerikan Board'un İzmir'deki Faaliyetleri ve İzmir Uluslararası Kolej* (Kayseri: Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2014), 79.

349 https://levantineheritage.com/pdf/levantine-culture.pdf (28.10.2024)

350 Yunus Emre Uçan, *Osmanlı Devleti'nde İngiliz Misyoner Okulları* (Kayseri: Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2025), 63.

351 Stock, *The History of The Church Missionary Society I*, 230.

352 Hakkı Yazıcı- Fatih Ayhan, "İzmir İli Nüfusunun Gelişimi ve Değişimine Dair Demografik Analiz Çalışması", *USOBED* 7/2 (2023), 276-277; Tülay Dinçel, *XIX. Yüzyılda İzmir'deki Rum Okulları* (Manisa: Celal Bayar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2012), 12.

kişiden ibaretti.[353] 1816 yılına ait *The Baptist Magazine* isimli esere göre İzmir'in yaklaşık 140.000 nüfusu bulunuyordu. Bunun 15.000 veya 20.000'i Rum, 11.000'i Yahudi, 6.000'i Ermeni, 5.000'i Katolik ve 140'ı Protestan'dı.[354]

Salnâmelere göre ise İzmir XIX. yüzyılın sonlarına kadar Aydin Vilâyetine[355] bağlı bir sancaktı ve İzmir'de Müslümanların sayısı Rum, Ermeni ve Yahudilerin nüfusundan daha fazlaydı.[356] 1844'teki nüfus sayımında şehirde İngiliz, Avusturya ve Fransız tabiiyetinden 10.000 veya 12.000 arasında yabancı yaşıyordu. Dolayısıyla İzmir'e yabancıların ilgisi de yüksek oranlardaydı.[357] Nitekim 1881-1882 genel nüfus sayımında İzmir merkezde 207.548 kişi vardı. Bunların 79.288'i Müslüman, 54.086'sı Rum, 14.909'u Yahudi, 6.810'u Ermeni, 1.050'si Latin, 737'si Katolik, 128'i Protestan, 20'si Bulgar ve 51.520'si çeşitli yabancı ülke vatandaşlarından müteşekkildi.[358]

1830 yılına ait nüfus defterlerine göre İzmir'de gayrimüslimler daha çok şehir merkezinde yaşarken Müslümanlar şehir merkezi ile çevre mahallelere dağılmıştı.[359] Ayrıca İzmir'deki Türklerin çoğu Yunanca konuşamıyordu.[360] Nüfusu daha çok Franklardan oluşan İzmir Bornova'da (Jowett'in ifadesiyle Bournabat) 3.000'i Türk olmak üzere 2.000'i Yunan ve 200'ü Katolik yaklaşık olarak toplam 5.200 nüfus vardı. Jowett bir Frank Kasabası olarak belirttiği Bornova'da yüksek duvarlarla çevrili çok güzel bahçelerin içerisinde çınar, incir, zeytin ve akasya ağaçları olduğunu belirtir.[361] İzmir sancağına bağlı bir nahiye olan Bornova arşiv belgelerinde ise Birunabad olarak geçmektedir.[362] 1888 Aydın Vilâyeti Salnâmesi'ne göre İzmir Sancağının nüfusu toplamda 479.543 olup bunun 266.802'si Müslüman, 129.822'si Rum, 18.059'u Yahudi, 8.933'ü Ermeni, 838'i Katolik, 408'i Protestan, 1.097'si Latin ve 54.464'ü Ecnebi idi.[363]

---

353 Kütükoğlu, "İzmir", 515-524.
354 *The Baptist Magazine for 1816*, 409.
355 Aydın Eyaleti 1864 yılında kabul edilen Teşkil-i Vilâyet Nizamnâmesi ile kaldırılarak Aydın Vilâyeti kuruldu.
356 *Salnâme-i Vilayet-i Aydın*, 1296/1879, 84; *Salnâme-i Vilayet-i Aydın*, 1297/1880, 87; Kemal Karpat, *Osmanlı Nüfusu 1830-1914* (İstanbul: Timaş Yayınları, 2010), 258-259, 234.
357 Yunus Emre Uçan, "İzmir Evangelik Rum Okulu", *International Journal of Social Science* 36 (2015), 430.
358 Karpat, *Osmanlı Nüfusu*, 258-259.
359 Ferhat Berber-Mustafa Mesut Özekmekçi, "19. Yüzyılın İlk Yarısında İzmir Nüfusunun Kaynakları*", Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi* 8/3 (2021), 1076.
360 Jowett, *Christian Researches in the Mediterranean,* 77-80.
361 Jowett, *Christian Researches in the Mediterranean,* 56-58.
362 BOA., Y..PRK.OMZ., 32/3, 1321/1903.
363 *Salnâme-i Vilayet-i Aydın*, 1304/1888, 379-382.

W. Jowett'in raporlarındaki bilgilere göre İzmir'de 120.000 kişi yaşıyordu. Bunların 60.000'i Türk, 40.000'i Rum, 3.000'i Latin, 7.000'i Ermeni ve 10.000'i Yahudi'ydi. Jowett'e göre İzmir'de Protestan oldukça azdı. 1814'te burada yayılan vebada takriben 30.000 kişi hayatını kaybetmişti.[364] İzmir Limanı milletlerarası bir hatta bulunduğu için kolera ve veba gibi salgın hastalıklar bu bölgede çok sık görüldü. Mübahat Kütükoğlu'nun verdiği bilgilere göre ise 1812-1815 yılları arasında meydana gelen veba salgınında 40.000'in üzerinde kişi öldü.[365]

Gerek nüfus sayımları ve salnâmeler gerekse diğer araştırmacıların verdikleri rakamlarla kıyaslayınca Jowett'in raporlarına yansıtmış olduğu istatistiki bilgilerin doğru olduğu kanaati oluşmaktadır. Nitekim Jowett bu gözlemleri bir ön rapor olarak kendisinden sonra gelecek misyonerlere kılavuz niteliğinde hazırladı. Nüfus ile ilgili bilgilerin doğru olması gerekiyordu. Çünkü bölgeye basılı eserler getirilecek, okul gibi sosyal alanlar açılacaktı. Aksi takdirde misyoner faaliyetlerin sekteye uğrayacağı kanaatindeyiz.

W. Jowett İzmir'deki eğitim faaliyetlerine son derece önem verdi. Bu amaçla okulları gezdi. İzmir'de Jowett'in temasa geçtiği Yunan koleji bir Rum cemaati mensubu ve İngiliz vatandaşı olan Pandeli Sevastopoulos[366] tarafından 22 Haziran 1733 tarihinde kurulan Evangelik Rum Okulu'dur (Rum Ortodoks Okulu).[367] Bu okulda yaklaşık 300 öğrenci ile 9 öğretmen mevcuttu. Okul Economus isimli biri papaz ve diğeri doktor olan iki kardeş[368] tarafından yönetiliyordu. İzmir'de Yunanlılar için 8 tane daha kolej vardı ve geri kalan öğrenciler de 300 kişilik bir okul olan The Great School'a gitmişlerdi.[369] Okulun farklı yıllara ait istatistiki bilgileri Jowett'in bize verdiklerini kıyaslama imkânı sunuyor. 1856'da okulun ana binasında 7 öğretmen ve 250 öğrenci vardı.[370] 1898 yılına ait İzmir Maarif Salnâmesi'ne göre Evangelik Okul idadi seviyesinde olup 240 erkek

364 Jowett, *Christian Researches in the Mediterranean,* 41.
365 Kütükoğlu, "İzmir", 515-524.
366 Bu okulun kurulmasında Sevastopulo'nun yanında İyeroteos Dendrinos, Jorj Homer ve Jorj Vitali adındaki kişilerin de mali destekleri olmuştur. Ramazan Boyacıoğlu, *Salnamelere Göre I. Meşrutiyett'ten I. Cihan Harbine Kadar Aydın Vilayeti* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1987), 43.
367 Bu okula ait bir resme tezin ekler kısmında yer verilmiştir.
368 Bu isimlerin C. Oeconomos ve kardeşi Stephen Oeconomos olduğu tespit edilmiştir. Yunus Emre Uçan, "İngiltere Himayesinde Bir Eğitim Müessesesi: İzmir Evangelik Rum Okulu", *The Journal of Academic Social Science Studies* 36 (2015), 431.
369 Jowett, *Christian Researches in the Mediterranean*, 53-55.
370 Uçan, *Osmanlı Devleti'nde,* 71.

öğrencisi vardı.[371] 1902'de ise 6 öğretmen ve 312 öğrenci mevcuttu.[372] 1921-1922 yıllarında ise ana binada 462 öğrenci olmak üzere farklı şubeleriyle beraber toplam öğrenci sayısı 1.473'tü.[373]

Evangelik Rum Okulu aslında 1711-1712 yılları arasında eğitime başladı. İlk öğretmenleri arasında çağdaş Yunan dilinin geliştirilmesine öncülük eden Adamantios Coraes'in dedesi Adamantios Ryzsios yer aldı. Kendisi, İzmirli olan İstanbul Ortodoks Patriği Gabriel tarafından atandı. Okulda Kutsal İncil (Evangelium) eğitimi verildiği için ismi Evangelik Okul oldu. Okul filolojik ve teolojik temeller üzerine inşa edildi. Nitekim kurucusu Sevastopoulos okulu kurma amacını İncil'i ve Yunancayı öğretmek şeklinde belirtti. Okul 1846'da genişletilerek kolej haline geldi.[374]

İzmir'deki Rum Ortodoks Okulu Rum okulları içerisinde en çok tercih edileniydi ve en büyüğüydü. 1747'de Büyük Britanya'nın korumasına giren okul ilköğretim ve gymnazyum olmak üzere iki bölüme ayrılıyordu. Dersleri arasında Yunanca, Latince, Fransızca, tarih, retorik, cebir, aritmetik, coğrafya, astronomi, fizik, psikoloji, güzel yazı ve resim gibi branşlar vardı.[375] Ayrıca Jowett bu okulun 30.000 ciltlik eserin yanında arkeolojik ve nümizmatik koleksiyonların bulunduğu çok zengin bir kütüphanesi olduğunu belirtti.[376]

Okulun son kütüphane müdürü olan Polyvios Argyropoulossow okul kütüphanesinde 58.500 cilt eser olduğunu belirtmiştir. Ancak araştırmacı Yunus Emre Uçan 1911 yılına ait başka bir belgede okulda 34.000 cilt eser olduğunu belirterek Polyvios'un verdiği sayısal verileri abartmış olabileceğini varsayar. Ayrıca Çınar Atay *Tarih İçinde İzmir* isimli eserinde kütüphanedeki eser sayısının 30.000 cilt olduğunu belirtmiştir. Bütün bu veriler Jowett'in kütüphane ile ilgili vermiş olduğu bilgilerin doğru olduğu yönünde bir izlenim yaratmaktadır. Okul bünyesinde Osmanlı Devleti'nden izin alınmadan 1888'de

[371] *Salnâme-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye,* 1316/1898, 934-935.
[372] Bengü Bolat- Ratip Ayaz, "İngiliz Misyonerlik Faaliyetlerinin Osmanlı Devleti'nin Yıkılış Sürecine Etkileri", *Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi* 61 (Güz 2017), 11.
[373] Uçan, *Osmanlı Devleti'nde*, 71.
[374] Uçan, *Osmanlı Devleti'nde*, 63-65.
[375] Okulun ayrıntılı müfredatı için bk. Uçan, *Osmanlı Devleti'nde,* 436.
[376] Dinçel, *XIX. Yüzyılda*, 42-48; Uçan, *Osmanlı Devleti'nde*, 437.

açılan bir de müze bulunmaktaydı. Burası Aydın Vilâyetinin çeşitli yerlerinden Rumlar tarafından ele geçirilerek kanuna aykırı bir şekilde verilen eserlerle oluşturulmuştu.[377]

Bu müze her ne kadar 1888'de kurulmuş olsa da Jowett'in verdiği bilgilerden de anlıyoruz ki zaten okul bünyesinde tarihi eserler çok erken bir tarihte toplanmaya[378] başlanmıştı. Nitekim kendisi kütüphanede nümizmatik ve arkeolojik eserlerin olduğuna şahitlik etmiştir. Bu arkeolojik eserler arasında çoğu MS I. yüzyıldan kalma nümizmatik değerdeki paralar ile heykeller, çanak çömlekler, Miken ve Klasik döneme ait değerli eşyalar yer aldı.[379]

1810 yılındaki bir fermanla İngiliz Konsolosu okulun müdürü olarak resmen tanınmıştı. Ayrıca bu okulun birden fazla şubesi bulunuyordu. Bu şubelerden Sofion Mektebi hariç bütün şubeler Patrikhaneye bağlı olmakla beraber himâye ve idare hakları İngiliz Konsolosluğu'na verilmişti. Rum Ortodoks Okulu, mezunlarının Yunan Üniversitesi'ne sınavsız girmesi ve İngiliz kolonilerinde ticaret yapabilme avantajlarına sahip olmaları nedeniyle son derece popüler bir okul haline gelmişti.[380] Okuldaki eğitim dönemine göre çok kaliteliydi ve bu nedenle buradan alınan diploma ile Avrupa üniversitelerine dahi sınavsız geçiş imkânı vardı.[381]

Diğer okullara da örnek teşkil eden okul çeşitli afetler yaşadı. 1778'de çıkan yangında hasar alınca bir sene sonra Jean Kannas tarafından yeniden inşa edildi. II. Mahmut döneminde bir kez daha yanan okul padişahın destekleriyle tamir edildi.[382] Rum Evangelik Okulu 1922 Büyük İzmir Yangınında yanan Frenk Mahallesi'nde bulunuyordu.[383] Ancak okul zarar görmedi ve bir Türk yetimhanesi tarafından kullanıldı.[384]

Aydın Vilâyeti'nin sancakları içerisinde Rumlara ait en çok okul İzmir Sancağındaydı. 1891'de İzmir'de 13 Türk okulu ve 23 Rum, 8 Ermeni, 8 Yahudi ve 1 adet de Ecnebi

[377] Uçan, *Osmanlı Devleti'nde,* 72.
[378] W. Jowett'in İzmir'e geldiği tarihler 1818 ve 1819'dur. Jowett, *Christian Researches in the Mediterranean*, 41.
[379] Uçan, *Osmanlı Devleti'nde,* 73.
[380] Uçan, *Osmanlı Devleti'nde,* 431-433.
[381] Adıtatar, *İzmir İngiliz Konsolosluğu,* 174-175.
[382] Boyacıoğlu, *Salnamelere Göre*, 43.
[383] https://levantineheritage.com/pdf/levantine-culture.pdf (23.09.2024)
[384] Uçan, *Osmanlı Devleti'nde*, 69.

okulu ile 22 cami, 47 mescit ve 19 kilise vardı.[385] İzmir'deki Rum okullarının birçoğunun büyük bir kısmı cemaatlerin ve bağışçıların destekleriyle kurulmuştu.[386] Bu okullar Yunan dilinin yayılmasını sağlayan ve milliyetçilik ateşini yakan merkezlerdi.[387]

3. Ayvalık

Yunanca adı Aivali/Haivali olan Ayvalık'ın isminin nereden geldiği ve anlamı üzerine birçok rivayet vardır. Mesela ilk yerleşenlerinin Midilli'nin Kydono köyünden olması hasebiyle onların bu ismi vermiş olabilecekleri üzerinde durulur. Bir diğer varsayım ise bölgede yabani ayvanın çok yetişmesinin ismini etkilediği yönündedir.[388] Jowett ise Haivali (Ayvalık) isminin Ayva Kasabası anlamına geldiğini belirtmiştir.[389]

Batı Anadolu'nun ana ticaret merkezi olan İzmir hinterlandında yer alan Ayvalık'ın kültür ve ticaret hayatı çok gelişmişti. Bunun önemli nedenleri vardı. XVIII. yüzyılda Ayvalık Rumları III. Selim'den elde ettikleri bazı ayrıcalıklar sayesinde uluslararası ticarette ilerlemişlerdi. XIX. yüzyılda ise sahip olduğu yoğun Rum nüfusunun da etkisiyle Ayvalık Akdeniz'deki küresel ticaretin önemli bir aktörü oldu ve refah seviyesi de buna paralel olarak yükseldi.[390] Bölge özellikle XIX. yüzyılda İstanbul başta olmak üzere Osmanlının zeytinyağı ve sabun ihtiyacını karşıladı.[391]

Ayvalık Hüdavendigar Vilâyeti Salnâmesi'nde Karesi Sancağı'na (Balıkesir) bağlı Ayvalık Kasabası olarak geçmektedir.[392] W. Jowett'in bildirdiğine göre 1818'de Ayvalık'ın nüfusu 25.000'di. Türkler 10 hâneden ibaretti ve camileri yoktu.[393] Kemal Karpat ise yaptığı araştırmada 1831'de Ayvalık'ın nüfusunu 16 Müslüman ve 1.932 reaya olmak üzere toplam 1.948 olarak belirtmiştir.[394] Jowett'ten sonraki dönemde burada 1881-1882 Osmanlı genel nüfus sayımlarına göre 90 Müslüman, 20.133 Rum, 1.454

---

385 *Salnâme-i Vilayet-i Aydın,* 1308/1891, 426-454.
386 Dinçel, *XIX. Yüzyılda*, 42-48; Uçan, *Osmanlı Devleti'nde*, 437.
387 Boyacıoğlu, *Salnamelere Göre*, 43.
388 http://www.ayvalik.gov.tr/tarihce (08.10.2024)
389 Jowett, *Christian Researches in the Mediterranean,* 65.
390 Esra Terzi, *The 19th Century Olive Oil Industry In Ayvalık And Its Impact On The Settlement Pattern* (Ankara: Middle East Technical University, The Graduate School of Social Sciences, The Degree of Master, 2007), 23.
391 Aylin Yaman Kocadağlı, "Şehir Coğrafyası Açısından Bir İnceleme: Ayvalık", *İstanbul Üniversitesi Sosyoloji Dergisi* 3/22 (2011), 99-100; BOA., C..BLD., 49/2447, 1231/1821.
392 *Hüdavendigar Vilayeti Salnâmesi*, 1306/1889, 99.
393 Jowett, *Christian Researches in the Mediterranean,* 65-66.
394 Karpat, *Osmanlı Nüfusu,* 237.

yabancı uyruklu olmak üzere toplam 21.677 nüfus yaşıyordu.[395] 1892 yılında ise Rum nüfus 17.972, Müslüman Kıpti 90 ve ecnebiler 1.479 olup toplam nüfus 19.541'dir.[396] 1914 yılında 454 Müslüman, 31.440 Rum olmak üzere toplamı 34.894 kişi olduğu tahmin edilmiştir.[397] 1906-1907'de Ayvalık Kazasında Türkler az da olsa vardı. Ayvalık'ın nüfusu üzerine yapılan çalışmalarda Türklerin burada yaşadığı ancak Rumlar gelince komşu köylere taşındıkları yönünde bilgiler de mevcuttur. Nitekim Rumlar 1750-1760'da Ayvalık'a Midilli'den göç ettiler.[398]

Karpat'a göre Ayvalık önemli bir Rum kültür ve sanayi merkeziydi. Bu gelişmenin çeşitli tetikleyici faktörleri vardı. İngilizlerin desteği, Batı kamuoyunun Rum taraftarlığı gibi etkenler bir yana 1839 Tanzimat ve 1856 Islahat Fermanlarının sağladığı olumlu koşullar[399] Ege kıyılarında Hıristiyan nüfusun artışına zemin hazırlamıştı.[400] Dolayısıyla Ayvalık hızlı gelişen bir şehir oldu. Nüfusu da buna eşlik etti. Her ne kadar Jowett'in vermiş olduğu istatistiki bilgiler abartılı görünse de Rum nüfusun bölgede fazla olduğu kanaatindeyiz. Ayrıca Jowett Türklerin o dönem Ayvalık'ta yaşadığından da bizi haberdar ediyor.

XIX. yüzyılda Osmanlı topraklarındaki gayrimüslim halkın eğitim-öğretime özellikle önem verdiğini görüyoruz. Ayvalık Rumları da eğitim faaliyetlerini önemsemiş ve okullar için büyük bütçeli harcamalar yapmışlardı. Bu okullardan biri Ayvalık'ta Rum cemaatinin desteğiyle kurulan Ayvalık Akademisi'ydi. 1803 yılında eğitim-öğretime başlayan akademi diğer Rum okulları gibi Patrikhane'nin denetimindeydi.[401] Özellikle eğitim müfredatı ile haklı bir üne sahipti. Nitekim okul dersleri içerisinde teoloji, Yunan filolojisi, Fransızca, Türkçe, retorik, tarih, felsefe, matematik, geometri, beden eğitimi, deneysel fizik, kimya, resim ve tiyatro yer almaktaydı. Ayrıca akademi İngiltere'de

395 Karpat, *Osmanlı Nüfusu,* 280,391.
396 *Hüdavendigar Vilayeti Salnâmesi*, 1310/1892, 440.
397 Karpat, *Osmanlı Nüfusu,* 280,391.
398 Terzi, *The 19th Century*, 22-23.
399 Misyoner Daniel Temple 1839 Tanzimat Fermanını överek anlatır. O bu ferman sayesinde imparatorluğun tüm tebaasının eşitliğe kavuştuğunu ve gayrimüslimlerin Türklerle aynı ayrıcalıklara sahip olduğunu belirtir. Temple'ye göre bu sayede Müslümanlığın tamamen yıkılmasının yolu açılmış ve Hıristiyanlığın yayılması için de engeller kalkmıştı. Temple, *Life and Letters*, 246. Diğer yandan misyoner William Goodell ise bu fermanı Türkiye'nin Magna Cartası olarak ilan eder. Griffin, *Forty Years*, 240.
400 Karpat, *Osmanlı Nüfusu*, 127.
401 Çiğdem Kılıçoğlu Cihangir, "Ayvalık Akademisi ya da Batı Anadolu'da Yunan Ulusçuluğunun Kökenleri Üzerine", *Türkiyat Mecmuası* 30/2 (2020), 423.

geliştirilen Lancaster Eğitim[402] modelini Rum okullarında ilk uygulayan kurumlardan birisiydi. Rumlardaki eğitim sisteminin henüz emekleme aşamasında olduğunu belirten Jowett bu okulun eğitim modelinden British System olarak bahsetti. Ve bu durum karşısındaki hayranlığını ve şaşkınlığını da belirtir. Okulda 100 kadarı Ayvalık dışından gelen ve 100'ü de yerli olmak üzere toplamda 200 öğrenci vardı. Ancak öğretmen sayısı yeterli değildi. Bu nedenle büyük öğrenciler küçük öğrencilere eğitim veriyordu. Bu sistem sayesinde uzak yerlerden gelen öğrencilerden bir kısmı alt sınıflara ders anlatarak masraflarının bir kısmını karşılıyordu.[403] 1820'de Ayvalık'a gelen American Board misyonerleri Levi Parsons ve Pliny Fisk Ayvalık Rum Koleji'nde 4 öğretmen ve 300 öğrenci bulunduğunu ve eğitimin de ücretsiz olduğunu belirttiler.[404]

Görüntüsüyle bir nevi kaleye benzetilen Ayvalık Akademisi denize sıfır konumuyla dörtgen biçiminde ve iki katlı olarak inşa edilmişti. Sınıflar, öğretmen ve çalışma odaları olmak üzere toplamda 72 odası vardı. Okul, ortasında birkaç badem ağacıyla süslenmiş bir botanik bahçesine de sahipti. Akademi 15 Haziran-31 Ağustos tarihleri arası tatil edilirdi. Okul müdürü Grigorios Sarafis ve müdür yardımcısı da Theofilos Kairis idi.[405] Ayrıca Ayvalık Akademisi'nde 1819-1821 arasında faaliyet gösteren bir de matbaa vardı. Ayvalık Akademisi Rumlar arasında milliyetçilik fikirlerini yayarak diğer Rum okullarına örnek model teşkil etti.[406] Diğer yandan Ayvalık'ın zenginleşen Rum nüfusu da milliyetçilik fikirlerini sahiplendi. Bu nedenle ticari bir başkent haline gelen Ayvalık Yunan milliyetçiliğini destekleyen bir merkez oldu. Ayvalık Rumları 1821 Yunan isyanını destekledi. Bu durum şehrin, ekonomik ve kültürel yönden gerilemesine mal oldu.[407]

---

[402] Karşılıklı eğitim sistemi kelimesinin İngilizce karşılığı Lancaster Sistemi'dir. Lancaster Sistemi İskoçyalı bir din adamı olan Andrew Bell tarafından oluşturulsa da İngiliz eğitimci Joseph Lancaster tarafından geliştirilen bir öğretim sistemidir. Sistemin temeli bir öğretmenin çalışkan ve başarılı birkaç öğrenciyi görevlendirerek onların kendilerinden yaşça küçük öğrencilere ders vermeleri metoduna dayanır. Osmanlı Lancaster sistemiyle 1831'de Amerikalı misyonerler vasıtasıyla tanışacaktır ki bu ilişkiler özellikle 1832-1840 arası çok yoğundu. İlk olarak Rum ve Ermeni okullarında uygulanmış 1834'de ise Osmanlı askeri yetkililerinin Amerikalı misyonerlerden aldıkları destekle Mekteb-i Harbiye'nin ilk dönemlerinde bir süreliğine uygulanmıştır. Ayşe Aksu, "İngiltere-Amerika-Osmanlı Hattında Lancaster Öğretim Sistemi", *Değerler Eğitimi Dergisi* 6/16 (Aralık 2008), 39-43.

[403] Jowett, *Christian Researches in the Mediterranean,* 63.

[404] Cenk Demir, *Amerikan Board'un İzmir'deki Faaliyetleri ve İzmir Uluslararası Kolej* (Kayseri: Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2014), 26.

[405] Jowett, *Christian Researches in the Mediterranean,* 60-61.

[406] Cihangir, "Ayvalık Akademisi", 437.

[407] Terzi, *The 19th Century*, 22-29.

4. Sakız Adası

Sakız Adası özellikle içki, tatlı ve tıpta kullanılan bir sakız türü olan Mastaki/Mastika ağacının burada yetiştirilmesinden ötürü Osmanlı fethinden sonra bu adı aldı. Ayrıca Türkler, Bizans ve Ceneviz döneminden kalma Hıristiyanlığa ait birçok mimari eserin olmasından ötürü buraya küçük Roma demişlerdir.[408] Rumlar ise adayı kale anlamına gelen Castro kelimesiyle adlandırırlar. Adanın Khios, Scio ve Khio şeklinde de isimleri mevcuttur. 1894 yılına ait kayıtlarda adada 2 medrese, 9 cami, 3 tekke, 2 hamam, 18 çeşme ile 98 kilise, 1 manastır ve 2 havra olduğu kayıtlıdır. Ayrıca adada 21 adet köy[409] sakız üretimiyle görevliydi.[410] Sakız Adası XIX. yüzyıl ortalarına kadar sancak statüsünde olup Cezayir-i Bahr-i Sefîd Vilâyeti oluşturulunca buraya bağlanmıştır. Dolayısıyla adaya ilişkin salnâmeler, Cezayir-i Bahr-i Sefid kataloğu içerisinde yer almıştır.[411] Bölge Yunan, Roma, Bizans ve Latinlerden sonra 1566'da Osmanlı tarafından fetih edildi. Ada ekonomisi sakız, zeytin, incir ile limon ve portakal gibi narenciye ürünlere dayanıyordu. [412]

Sakız Adası Akdeniz'in en yoğun limanlarından birisiydi. Bu nedenle ada halkı sahip oldukları iletişim ağı sayesinde Avrupa ve Osmanlı Devleti'nde belli bir nüfuza ve zenginliğe sahipti. Bu sayede aynı zamanda Akdeniz'in en müreffeh yerlerinden de biriydi.[413] W. Jowett Sakız'ın çok zengin bir ürün çeşitliliği olduğunu, yüksek ve engebeli kayalara doğru yükseldiğini belirtti. Bir deniz feneri olan limanda çok sayıda gemi vardı. Şehirdeki evler genişti ve yüksekti. Evlerin malzemesi son derece kaliteliydi ve sokakları oldukça temizdi.[414]

Benzer ifadeleri adaya XVII. ve XVIII. yüzyıllarda gelen Jean Dumont, Aaron Hill ve Joseph de Tournefort gibi seyyahlarda da görüyoruz. Onlar burayı Doğu Akdeniz'in diğer

---

[408] Dilara Dal, *XVIII. Yüzyılda Sakız Adası* (Aydın: Adnan Menderes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2008), 82,64.

[409] Bu köylerle ilgili ayrıntılı bilgi için bk. Feridun Emecen, "Sakız Adasının Sakızları: Küçük Bir Osmanlı Tarım İşletmesi", *İSAM Osmanlı Araştırmaları* 37 (2011), 1-16, 3-6.

[410] Ali Fuat Örenç, "Sakız", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedis*i (İstanbul: TDV Yayınları, 2009) 34/6-10.

[411] *Cezair Bahr-i Sefid Salnâmesi*, 1287/1870, 57.

[412] Murat Kekeç, *363 Numaralı (H.974-M.1567 Tarihli) Tahrir Defterine Göre Sakız Adası* (Ankara: Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2009), 10.

[413] Hakan Başarılı, *XIX. Yüzyılda Sakız Adası Ticareti* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2012), 4.

[414] Jowett, *Christian Researches in the Mediterranean,* 69.

kentlerine göre daha gelişmiş olarak tanımladılar. Ayrıca adadaki evler son derece bakımlı ve güzeldi.[415]

Sakız Adası'nda otuz yıl önce kurulmuş olan bir Rum Akademisi ve bu akademinin 4.000 ciltlik kütüphanesi vardı.[416] Yunanistan'daki tüm okullar gönüllü katkılarla desteklendi ve ücretsizdi. Jowett bu okulun 500-600 öğrencisi olup bunların yaklaşık 100 kadarının yabancı olduğunu belirtti.[417] XIX. yüzyılda ada nüfusunu oluşturan Müslüman, Rum, Yahudi ve Ermeni milletinden yalnızca Ermenilerin okulları yoktu.[418] Okul sayısı en fazla olan Rumlardı.[419]

W. Jowett 1818'de gittiği Sakız Adası'nın nüfusuyla ilgili de bazı bilgiler vermektedir. Buna göre O, adada 4.000'i Romalı Katolik, 50 Yahudi olmak üzere burada 130.000 nüfus yaşadığını ve bir piskopos olduğunu belirtiyor.[420] Sakız Adası Osmanlıdan önce bir Ceneviz kolonisi olduğu için burada yaşayan Latinler Ceneviz döneminden kalmış olan halktı.[421] Ada nüfusu ile ilgili farklı tarihlerdeki kayıtlar bize Jowett'in verdiklerini tahlil etme şansı veriyor. 1567 yılındaki tahrir defterlerinde adadaki hâne sayısı 8.775 olarak verilmekte, tahmini nüfus 35.000 ile 45.000 arasında gösterilmektedir. 1671'de buraya gelen Evliya Çelebi adada Müslüman, Rum, Yahudi ve Frenklerin yaşadığından bahseder. 1821 Yunan isyanına giden süreçte ada nüfusunun abartıldığı da bir diğer önemli husustur.[422] Kemal Karpat 1831'deki sayımlarda Sakız Adası nüfusunun 791 Müslüman, 8.558 reaya, 16 çingene ve 69 Yahudi olmak üzere toplam 9.434 olduğunu belirtmiştir.[423] Öte yandan İngiliz Konsolosluğu'na ait 1867'deki raporlarda ise adada 70.000 gayrimüslim ve 15.000 Müslüman olduğu belirtilmiştir. Fransız bir coğrafyacı olan Vital Cuinet (1833-1896) ada nüfusunu 1891 yılında 59.600 olarak kaydetmektedir.[424]

---

415 Dal, *XVIII. Yüzyılda*, 49-51.
416 Jowett, *Christian Researches in the Mediterranean,* 69.
417 Jowett, *Christian Researches in the Mediterranean,* 71.
418 Arzu Baykara Taşkaya, "Sakız Adası'nda Azınlık ve Yabancı Okullarda Eğitim", *21 Yüzyılda Eğitim ve Toplum* 12/35 (2023), 423.
419 Taşkaya, "Sakız Adası'nda", 424.
420 Jowett, *Christian Researches in the Mediterranean,* 75- 76.
421 Kekeç*, 363 Numaralı*, 67.
422 Örenç, "Sakız Adası", 6-10.
423 Karpat, *Osmanlı Nüfusu,* 242, 253.
424 Örenç, "Sakız Adası", 6-10.

Bütün bu veriler Jowett'in ada nüfusu ile ilgili verdiği rakamların abartılı olduğunu düşündürmektedir. Ancak dönemin siyasi konjonktürü de göz önünde tutulmalıdır. Her ne kadar istatistiki bilgilerde bu kısma kadar Jowett'in gerçeğe yakın bilgiler verdiğini düşünsek de Jowett, 1821 yılındaki Yunan isyanına giden bir süreçte Ege kıyılarına seyahat etmiştir. Nitekim bu dönem Rumları nüfus yönünden üstün gösterme eğilimi Rumlar lehine Batı kamuoyu oluşturma adına işe yarayabilirdi. Zaman zaman Jowett'in bu fikre uygun davrandığı kanaati hasıl olmuştur.

5. Atina

Atina ismi Osmanlı kaynaklarında hikmet sahiplerinin şehri manasına gelen Medinetü'l-hükemâ şeklinde geçer. Nitekim Atina MÖ 338-322 yıllarında mimari ve felsefe alanında Yunan dünyasının kültür merkeziydi. Şehir Romalılar, Latinler ve Venediklilerce ele geçirilmişse de 1397'de Osmanlı tarafından fetih edildi. Atina, fethine müteakip Eğriboz Sancağının bir kazası olmuştur.[425] XVII. yüzyılda Atina'da 300-350 civarında kilise vardı. 1667'de şehre gelen Evliya Çelebi burada 4 cami, 7 mescit, 1 medrese, 2 tekke, 3 mektep, 2 han, 3 hamam ve 2 sıbyan mektebi olduğunu belirtmektedir. Şehrin nüfusu 1506 yılında 9.700 kişiydi ve o tarihte şehirde Müslüman nüfus yaşamıyordu. Yalnızca 78 kişilik Osmanlı muhafız birliği Akropolis Kalesi'nde ikamet ediyordu. XVI. yüzyılın başlarından itibaren Türkler Atina'ya yerleşmeye başlamıştır. Atina bu tarihte Edirne ve Selanik'ten sonra Balkanların üçüncü büyük şehriydi. Atina'daki Türkler, Rumca; Yunanlılar da Türkçe biliyordu. Buradan hareketle Atina'da yaşayan gerek Türklerin gerekse Yunanlıların kültürel yönden bir kaynaşma içerisinde olduğu söylenebilir. Osmanlı zamanında ekonomik yönden ilerleme kaydeden şehrin başlıca geçim kaynakları zeytinyağı, şarap, bal, tuz ve koyun yetiştiriciliğine dayanıyordu. Özellikle zeytinyağı üretiminde önemli bir merkezdi ve başlıca tedarikçileri arasında İngilizler vardı.[426]

W. Jowett'in 1818'de geldiği Atina ile ilgili raporlarından şu bilgileri öğreniyoruz. Nüfusu 12.000-14.000 civarında olan bu yerde 300 kilise vardı. Ayrıca Atina'da yaşayan Türklerin çoğunun Yunanca konuşabildiğini Jowett de doğrulamaktadır.[427] Balkan tarihi

[425] Aydın Dürüm, *Osmanlılar Devrinde Atina (XV-XVII. y.y.da)* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Bitirme Tezi, 1966), 8.
[426] Michael Kiel, "Atina", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 4/74-76; Semavi Eyice, "Atina", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 4/76-79.
[427] Jowett, *Christian Researches in the Mediterranean,* 77-80.

uzmanı Machiel Kiel Atina nüfusunun 1489'da 7.000, 1570'te 18.200, 1751-1755'te 9.000-10.000, 1839'da 14.900 ve 1896'da 111.500 olduğunu belirtmiştir. XVII. yüzyılda Atina'da 300-350 civarında kilise mevcuttu.[428]

Ayrıca şehirde büyük veba salgınlarının yaşandığı dönemler olmuştur.[429] Nitekim Jowett de Atina'dan sonra geçtiği Hydra'da karantinaya alınmıştı.[430] Bu olay Jowett'in Atina'yı ziyaret ettiği dönemde kentte bir veba salgını olduğu şüphesini arttırmaktadır. Ayrıca Jowett'in Doğu Akdeniz gezisi sırasında haftalarca karantinada kaldığı da olmuştu.[431] Jowett'in verdiği bilgilerin diğer tarihsel kaynaklarla kıyaslanınca birbirine oldukça yakın olduğu görülüyor.

6. Ege Adaları (Hydra, Milos, Avlites, Perilades, Korfu)

Osmanlıların Suluca adıyla andıkları Hydra, Damala (Trizin Yunanistan) piskoposluğuna bağlı bir yerdi. Jowett Hydra'da iken karantinada tutulduğu için çok fazla araştırma yapamadı. Şehirde 3.000 hânede toplam 20.000 kişi yaşıyordu. Bunların bir kısmı Yunanlıydı. Hydra çorak bir toprağa sahipti. Bu yüzden halk sebze ve hayvan ihtiyacını Mora'dan karşılıyordu. Öte yandan Jowett'in raporlarına göre faaliyet gösterdiği Milos'da (Değirmenlik) küçük bir okul bulunuyordu. Nüfusu 300 hâneden ibaretti ve 12 rahip vardı.[432] Farklı tarihlerde Milos'a gelen diğer seyyahlar ise ada nüfusunu 1638'de 2.500, 1667'de 3.000 ve 1710'da 1.520 olarak verirler. Buraya 1700'lerde gelen Tournefort ise abartılı bir şekilde nüfusu 5.000 olarak gösterir.[433] Jowett'in misyonerlik yaptığı Avlites, Perilades ve Korfu'da halk ekonomik olarak iyi durumdaydı.[434] Avlites'in nüfusu 600 civarıydı ve üç kilisesi vardı. Her bir kilisede bir rahip bulunuyordu. Üç kiliseye sahip olan Perilades'te ise takriben 600-700 civarında nüfus yaşıyordu.[435]

[428] Kiel, "Atina", 74-76.
[429] Dürüm, *Osmanlılar Devrinde*, 5.
[430] Jowett, *Christian Researches in the Mediterranean*, 83.
[431] Stock, *The History of the Church Missionary Society I*, 227.
[432] Jowett, *Christian Researches in the Mediterranean*, 83-85.
[433] Tournefort, *Tournefort Seyahatnamesi*, 128-129.
[434] Jowett, *Christian Researches in the Mediterranean*, 46.
[435] Jowett, *Christian Researches in the Mediterranean*, 50.

Korfu Rumeli'nin batı kısmının güvenliği açısından Osmanlı için önemliydi. İngiltere için ise bu adalar stratejik bakımdan ele geçirilmesi gereken bölgelerdi. Nitekim İngiltere 1815-1863 yılları arasında bu bölgede hâkimiyet kurdu.[436]

W. Jowett'in İzmir ve Ege Adaları seyahatlerinden sonra şimdi Mısır ve Nil Nehri ile ilgili raporlarını inceleyeceğiz.

7. Mısır

Mısır isminin kale ve sur anlamına gelen 'Mâsôr' kelimesinden geldiği düşünülmektedir. Ayrıca Mısır, çivi yazısı tabletlerde Misri/Musri/Musur ve İbranice belgelerde de Misrayim olarak geçmektedir. Bölge hanedanlar devrine müteakip Asurlular, Persliler, Yunanlılar, Roma ve Bizans'tan sonra 1517'de Osmanlı hâkimiyetine girdi.[437] Mısır halkı Kıptiler (yerli Mısırlılar), Fellahlar (dışardan gelen Araplar ile yerli halkın birleşmesinden meydana gelenler), Türkler, Bedevi ve şehirli Araplar, Mağripliler ve Kölemenler ile Habeşliler, Suriyeliler ve Yahudilerden oluşmaktaydı.[438]

Mısır eyalet statüsündeydi. Bölge Osmanlının güney sınırlarını ve Ortadoğu'yu gelecek tehlikelerden koruması, doğu ve batı ticaret yolları üzerindeki konumu, Kuzey ve Güney Afrika ile Kızıldeniz ve Arap Yarımadası'na yönelik misyonerlik dâhil her türlü faaliyette kilit konumdaydı. Hayvani, zirai ve madeni kaynaklara sahip olsa da ziraat ekonominin temelini teşkil ediyordu. Pirinç, mercimek, buğday ve şeker kamışı ihraç ürünleriydi. Bu bakımdan özellikle İskenderiye, Dimyat ve Reşit Limanları ticari bakımdan önemliydi.[439] XIX. yüzyılda açılan Süveyş Kanalı Akdeniz, Kızıldeniz ve Hint Okyanusu'na ulaşımı sağladığı için Mısır'ın stratejik önemini daha da arttırdı.[440]

Mısır Fransa tarafından 1798-1801 yılları arasında İngilizlere karşı doğudaki çıkarlarını korumak amacıyla Napolyon Bonapart marifetiyle işgal edildi. 1805 yılında ise Mısır'daki kargaşa ortamını fırsat bilen Mehmet Ali Paşa Mısır valiliğine getirildi. Mısır,

---

[436] Ali Fuat Örenç, "Yedi Ada Cumhuriyeti", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 43/384-387.

[437] Hilal Görgün, "Mısır", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2004), 29/555-557.

[438] Mehmet Baltacı, *Mısır Meselesinin Osmanlı Devleti'nde Olumsuz Etkileri* (Kahramanmaraş: Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2022), 12.

[439] Seyyid Muhammed es-seyyid, "Mısır", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2004), 29/563-569.

[440] Şeyda Göç, *Tarihi Süreçte Mısır ve 14 Numaralı Mühimme-i Mısır Defteri'nde Haremeyn Kadılığı ile Kaftan Ağalığına Dair Hükümler* (Kayseri: Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2022), 21.

Hindistan-Avrupa deniz yolu üzerindeki stratejik konumu hasebiyle İngiltere açısından da önemliydi. Nitekim 1882 yılında İngiliz işgaline uğradı.[441] Mısır'da 1825 yılında başlayan Anglikan misyonerliği ise 1882'de bölgenin İngiltere işgaline uğramasıyla arttı.[442]

W. Jowett Mısır'da Yunan, Latin ve Ermenilerin yaşadığını raporlarına geçirdi.[443] Ancak O, Yahudilerle ilgili pek fazla bilgi vermemektedir. Bunun en önemli nedeni faaliyetlerinin merkezinde onların bulunmayışı olabilir.[444] Mısır'daki Ermenilerin sayısı çok değildi. Bununla birlikte XIX. yüzyılda siyasi anlamda etkin konumdaydılar ve çoğunlukla Reşit, Dimyat ve Kahire şehirlerinde yaşıyorlardı. Rumlar ise genellikle İskenderiye'de bulunuyordu ve ekonomik anlamda çok faal idiler. 1800'de Mısır nüfusu 2.460.000 iken 1846'da 4.476.000, 1882'de 6.813.000 ve 1897'de 9.734.000'dir.[445] Mısır Salnâmesi'ne göre[446] 1849'daki Mısır nüfusu 4.463.244'tü. Yaşayan ahali arasında Müslüman Araplar, Türkler, Afrika Arapları ve Avrupalılar vardı. Araplar ziraat, Türkler hükümet işlerinde ve memurluklarda, Kıptiler kitabet, muhasebe ve defter işlerinde, Afrika Arapları hizmetkar ve Avrupalılar ise tüccar, sarraf, simsar, komisyoncu ve gazeteciydi. Avrupalıların yaşadığı yerler daha çok Kahire, İskenderiye, Dimyat, Reşit, Süveyş ve Liman-ı Said idi.[447] Ayrıca raporlara göre 1819'da Mısır'da büyük bir veba salgını vardı.[448] Aslında bu veba salgınları yoğun liman şehirlerine sahip bölgelerin tipik kaderiydi. Nitekim bölgeye gelen seyyahlar da vebadan söz etmiştir. 1768'de Mısır'a seyahat eden İngiliz gezgin James Bruce burada vebanın çok sık görüldüğünden bahseder.[449]

---

441 Görgün, "Mısır", 569-575.

442 Bolat- Ayaz, "İngiliz Misyonerlik Faaliyetlerinin", 26.

443 Jowett, *Christian Researches in the Mediterranean*, 89; James Bruce bu bölgede Yahudilerin varlığından bahsetmektedir. James Bruce, *Travels to Discover The Source of The Nile* (London: J. Ruthven, 1790), 24; Sevda Özkaya Özer, *Osmanlı Devleti İdaresinde Mısır (1839-1882)* (Elâzığ: Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2007), 65. MS 501'de Yahudilerin burada yaşadığı ve hatta Yunanlılarla çatışma içerisinde oldukları kayıt edilmiştir. Görgün, "Mısır", 555-557.

444 Jowett, *Christian Researches in the Mediterranean*, 230.

445 Özer, *Osmanlı Devleti*, 59-63; Muammer Sarıkaya -İrfan Işık, "Tarih Boyunca Mısır Arap Toplumunda Ermeniler", *Disiplinler Arası Afrika Çalışmaları Dergisi 1/2 (*Aralık 2023), 155-180.

446 Mısır söz konusu tarihte (1871) vilâyet değil özel statüye tâbi bir Osmanlı ülkesiydi. Mustafa Öztürk-Sevda Özkaya Özer, "Mısır Sâlnâmesi 1871", *Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Merkezi Yayınları* 10/9 (2005), VI.

447 Mısır Fi 1288/1871, 5-6. Ayrıca bu salnâme ile ilgili bk. Öztürk-Özer, "Mısır Salnâmesi 1871".

448 Jowett, *Christian Researches in the Mediterranean,* 116.

449 Bruce, *Travels to Discover,* 2; Griffin, *Forty Years,* 149.

Batılı kaynaklarda muhteşem bir yetenek olarak ifade edilen[450] Mısır Valisi Mehmet Ali Paşa döneminde (1805-1848) Mısır Avrupa'ya bilimsel, kültürel ve eğitimsel anlamda yakınlaşmak isteği nedeniyle kendisini misyoner faaliyetlere açık tutmuştu. Zira Mehmet Ali Paşa Avrupa Devletlerinin desteğini de elde etmek istiyordu. Bölge Jowett'in bağlı olduğu KMC'nin de üzerinde hassasiyetle durduğu bir yerdi. Bu nedenle de Mısır, Malta matbaasında basılan Arapça yayınlar için hem nicelik hem de nitelik açısından en önemli hedef haline geldi.[451]

KMC misyonu ve okulları Mehmet Ali Paşa tarafından desteklendi. Bunun ana nedeni Avrupa'yı yakalama isteğiydi bunun ana formülü de onları taklit etmekti. Bu nedenle okullarda sadece öğretim yöntemleri ve müfredatı değil aynı zamanda kitaplar da (Atlas, coğrafya, İngilizce, aritmetik ve Arapça kelimeler, astronomi ve imla kitapları vs.) bu kurumlardan temin edildi. Dolayısıyla bazı Müslüman çocukları o kitaplara ulaşmış oldu.[452] Mehmet Ali Paşa İngiliz eğitim sistemiyle de ilgilenmekteydi. Bu amaçla Lancaster sistemine özel bir ilgi duydu ve Mısır'daki okullarda bu sistemi uygulamak istedi ve bunun için gerekli izinleri verdi.[453] Mehmet Ali Paşa'nın eğitimde Batı odaklı başlattığı modernleşme faaliyetleri neticesinde bürokraside din eğitimi alanlardan ziyade Batı tarzı eğitim veren okullardan mezun olanlar tercih edildi. Paşa 1809 yılından itibaren 300 kadar öğrenciyi de Avrupa'da öğrenim görmek üzere yolladı.[454] Mehmet Ali Paşa'nın Avrupa'ya tahsil için gönderdiği heyetler içerisinde El-Ezher ulemasından kimseler de vardı. Avrupa'dan dönen bu kişiler Mısır'daki ilmi hareketin de önderi oldular. Mesela bunlardan birisi mütercimlerin direği olarak anılan Rüfâa et-Tahtavî'dir.[455]

Mehmet Ali Paşa döneminde Avrupa ile ticari ilişkiler de artmıştı. Sulama kanallarının kurulmasıyla pamuk üretimi artış göstermiş Mısır ekonomisi gelişmişti.[456] Mehmet Ali Paşa ve oğullarının idaresinin bölgeyi kalkındırdığı salnâmelere de yansımıştır. Nitekim o dönem yollar, köprüler, iskeleler gibi birçok kamu hizmeti sunulmuştu. Mısır'ın ihracat

---

[450] *Missionary Gazetteer* (Boston: By William Hyde,1832), 180.
[451] Roper, *Arabic Printing,* 275; Ulrike Freitag, "Talim ve Terbiye*", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2020) 39/527-529.
[452] Roper, *Arabic Printing,* 284.
[453] Roper, *Arabic Printing,* 103.
[454] Görgün, "Mısır", 577-584.
[455] Muhammed Tayyip en-Neccâr, "On Asır Boyunca El-Ezher Üniversitesi", çev. Ali Arslan Aydın *Diyanet Dergisi* 9/2 (1983), 24.
[456] Baltacı, *Mısır Meselesinin,* 382-383.

ettiği ürünler pamuk tohumu, pirinç, sof, natrûn ve mensucattı. İhraç edilen ülkeler arasında İngiltere, Fransa, Avusturya, İtalya, Suriye ve Belçika vardı.[457]

XIX. yüzyılda Mısır'ın içinde bulunduğu durum ile ilgili bu bilgileri Jowett'in teyit ettiğini görüyoruz. Onun raporlarından öğrendiğimiz kadarıyla Mısır misyonerlerin yoğun faaliyet gösterdiği önemli yerlerin başında geliyordu. Burada Arapça olarak yazılmış Hıristiyan kutsal metinleri oldukça boldu. Bu kitapların büyük bir kısmının Suriye'deki Mar Hanna Souere Manastırı rahiplerince kaleme alındığı bilinmektedir.[458] Lübnan Dağı'ndaki Mar-Hanna Souere XIX. yüzyılın başlarında Hıristiyanlığın kutsal yazılarının ve diğer Arapça kitapların başlıca tedarik kaynağıydı.[459] Mısır'da çeşitli Kıpti kiliseleri[460] ve mahalli dilde eğitim veren Metodistlere ait okullar vardı. Bu okullarda Osmanlı medreselerinde uygulanan modeli hatırlatan[461] Lancaster Sistemi ile eğitim yapılıyordu.[462] W. Jowett, Mehmet Ali Paşa'nın on sekiz veya yirmi Kıpti'yi İskenderiye'den Avrupa'ya eğitim için gönderdiğinden söz eder.[463] Jowett'e göre Mısır'da var olan ortam KMC'nin çalışmalarına birçok olanak sağlamıştı. Bunun nedeni Mehmet Ali Paşa'nın Batı odaklı politikalarıydı.[464] Jowett, Mısır ile ilgili 1819 yılına ait Florence Gazette'den (1819-1863 yılları arasında yayınlanan bir gazete) hareketle Mehmet Ali Paşa'nın Paris'ten beş ile altı bin ciltlik bir eser[465] temin ettiğini ve onun Mısır'da eğitim alanında yenilikler gerçekleştirdiğini yazmaktadır.[466] Ayrıca İngiltere'nin Kahire Başkonsolosu olan Henry Salt da Mehmet Ali Paşa ile yakın bir dostluk kurmuştu ve bu durum İngiltere'ye pek çok açıdan avantaj sağlamıştı.[467]

---

457 *Mısır Salnâmesi,* Mısır Fi Sene 1288/1871, 50-51.

458 Jowett, *Christian Researches in the Mediterranean,* 116.

459 Jowett, *Christian Researches in the Mediterranean,* 316-317.

460 *CMS Missionary Register 1819,* 403-405; *CMS Missionary Register 1820* (London: L.B. Seeley, 1820), 204.

461 Bu konu ile ilgili geniş bilgi için bk. Mahmut Zengin-Kübra Cevherli, "Osmanlı Medrese Sisteminde Eğitim-Öğretim Kadrosu Üzerine Bir Değerlendirme", *Osmanlı Medreseleri Eğitim, Yönetim ve Finans* (İstanbul:2019), 178-180.

462 Arzu M. Nurdoğan, "The Landing of CMS Missionaries To An Ottoman Dominion: Missionary Education in Egypt (1825-1862)", *EDAM* 16/2 (April 2016), 404. Ayrıca bk. Jowett, *Christian Researches in The Mediterranean,* 307-308.

463 *CMS* Missionary Register 1819, 368-369.

464 *Proceedings of The Church Missionary Society for Africa and The East 1818-1819,* 115-123.

465 Bu eserler esas olarak siyaset, Eski Milletler Topluluğu, Mısır Tarihi, Buonaparte'ın Seferleri ve Arap Edebiyatına uyarlamayı hedeflediği yeni eğitim sistemi hakkındadır. *CMS Missionary Register 1819,* 80.

466 *CMS Missionary Register 1819,* 80; Roper, *Arabic Printing,* 103.

467 Clifford Edmund Bosworth, "Henry Salt Consul in Egypt 1816-1817 and Pioneer Egyptologist", *Arabic Studies* (England: University of Manchester, 1974), 79.

Sunulan ortamdan ötürü Jowett'in yanı sıra KMC'nin Kahire istasyonunda görev yapan diğer misyonerleri de Mısır istasyonuna Akdeniz'deki diğer yerlere kıyasla çok daha fazla önem verilmesi gerektiğini belirttiler. Çünkü Mısır'ın her yanına kutsal yazılar ve diğer dini broşürler engelle karşılaşılmadan dağıtılabilmekteydi. Mısır'da kurulan okullara izin verilmesi ve bu bölgedeki misyonerlik faaliyetlerinin başarıya ulaşma olasılığı yüksekti. Dolayısıyla bütün bunlar KMC'nin doğu Hıristiyanlarına doğrudan ulaşmasına olanak sağlamaktaydı.[468] KMC Mısır'daki çalışmalarını Kahire merkezli yürütmekteydi. Kendi adına bir hastane ve bir dispanser tesis etmişti ve orada ikisi İngiliz, ikisi yerli olmak üzere dört doktor görev yapıyordu. El Ezher Üniversitesi'nde de yine KMC'ye bağlı faaliyet yürüten din adamları bulunuyordu. Bunların asıl misyonu yüksek eğitimli Müslümanlar arasında Hıristiyanlığı yaymaktı.[469]

Fâtimîler devrinde Kahire'de kurulan el- Ezher Camisi hem bir ibadet yeri hem de ders okunan bir üniversiteydi. El-Ezher Mısır halkı üzerinde büyük bir nüfuza sahipti. Burayı işgal eden Napolyon Bonapart idaresindeki Fransızlar ilk iş olarak Ezher ulemasına büyük bir sevgi ile yaklaşmışlardı. Nitekim onların halk üzerindeki etkilerini biliyorlardı.[470] Bir nevi halk meclisi özelliği gören bu yapı[471] Jowett'in de vurguladığı üzere İngiltere'nin gözünden kaçmadı ve dünyanın dört bir yanından gelen Müslümanları etkilemek için misyonerlerden oluşan bir yapılanma kuruldu.

Ancak Jowett Mısır'da bulunduğu dönemde El- Ezher'in eski ününü kaybettiğinden bahsetmektedir.[472] Bu durum Mısır halkının El- Ezher gibi klasik eğitim yapan kurumlardan ziyade Mehmet Ali Paşa'nın Batı odaklı açmış olduğu eğitim kurumlarına teveccüh gösterdiği kanaatini oluşturuyor. Aslında bu tercih Mısır'daki sosyokültürel değişimin de bir göstergesiydi. Nitekim misyonerlerin XIX. yüzyılın başında cirit attığı Mısır'da toplumunun her yönüyle bir dönüşüm ve değişim içerisinde olduğunu düşünüyoruz.

Daha sonraki yıllarda da El- Ezher'e karşı Batı'nın ilgisi devam etti ve kurum misyonerlerin ilgi odağı oldu. The Christian Express isimli gazetenin 1901 tarihli

---

468 Nurdoğan, "The Landing of CMS", 404.
469 Charles Henry Robinson, *History of Christian Mission* (Edinburgh: T.& T. Clark, 1915), 280-282.
470 En-Neccâr, "On Asır Boyunca", 23,26.
471 Es-Seyyid, "Mısır", 563-569.
472 Jowett, *Christian Researches in the Mediterranean,* 121-122.

haberinde El Ezher Üniversitesi'nin İslam dünyasında son derece etkili olduğu, öğrencilerin İngilizce öğrenmek istedikleri fakat bu taleplerini üniversitede karşılayamadıkları yazıyordu. Ayrıca bu durumun misyonerler için bir fırsat olduğu da vurgulanmıştı. Bir diğer dikkat çekici haber ise üniversite baş müftüsü Muhammed Abduh'un İngiltere ziyaretiydi. Nitekim müftü bu ziyarette Oxford ve Cambridge üniversiteleriyle temasa geçti. Kendisinden övgüyle bahseden gazeteye göre müftü eski Sünnî alimlerin bağnaz fikirlerinin aksine felsefi temelli bir yapıya sahipti.[473]

W. Jowett İskenderiye'de ve Kahire'de körlüğün yaygın olduğunu müşahede etmiştir.[474] Diğer kaynaklardan da öğrendiğimiz kadarıyla körlük Mısır'da yaygındı. Bunun en önemli nedeni çölden gelen sıcak rüzgarlardı. Bu da gözde iltihaplanmaya neden oluyordu.[475]

Jowett'e göre Mısır'da 20.000 civarında olan Kıptilerin 15.000'i Kahire'de yaşıyordu. Kıptiler İslam'ın dili olan Arapçanın etkisiyle öz dillerini önemli ölçüde unutmuşlardı. Zira Kıpti rahipler önlerinde Kıpti'ce yazılmış bir kitap olmadan ayin yapamayacak hale gelmişlerdi. Diğer gayrimüslim zümreler azınlığı teşkil ediyordu. Kahire'nin güneyinde 4 tane Roma-Katolik manastırı vardı.[476] Ayrıca KMC Kahire'de hatırı sayılır bir tiraja sahip olan Arapça bir gazete çıkarıyordu.[477] W. Jowett, Kahire'de 100-150 arasında Ermeni hâne olduğunu ve Yukarı Mısır'da bunun 50- 60 hâne civarında kaldığını belirtir. Ermenilerin çoğu bankerdi. Ayrıca Kahire'nin güneyinde hiç Yahudi yoktu. Buradaki Rum nüfusu 500 civarındaydı ve çoğunlukla zanaatkarlıkla ve ticaretle geçiniyorlardı.[478]

---

[473] Serdar Selçuk, *İngiliz Sömürgesi Güney Afrika'da Yayımlanan The Christian Express Gazetesine Göre Osmanlı Ülkesinde Misyonerlik Faaliyetleri (1870-1922)* (Ankara: Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2020), 132-133.

[474] Jowett, *Christian Researches in the Mediterranean,* 103-105.

[475] Bruce, *Travels To Discover,* 163.

[476] Jowett, *Christian Researches in the Mediterranean,* 113-115.

[477] Robinson, *History of Christian Mission*, 280-282. Bu gazetenin adının *Orient and Occident* olduğu düşünülmektedir. KMC 1905'te Kahire'de bir kitap deposu oluşturdu. Bunlar içerisindeki en ünlü yayın Douglas Thornton ve W. H. Temple Gairdner tarafından başlatılan *Orient and Occident* oldu. Dini ve genel konularda bilgi veren ve Müslümanlar ile Hıristiyanlar arasında geniş bir tirajı olan *Orient and Occident*'in dağıtımı Mısır'ın çok ötesindeydi. Öyle ki 1980'lerde hala yayınlanıyordu. Eugene Stock, *The History of The Church Missionary Society Its Environment, Its Men and Its Work IV* (London: Gilbert and Rivington Prinvted, 1916), 110. https://www.ampltd.co.uk/digital_guides/church_missionary_society_archive_general/editorial%20introduction%20by%20rosemary%20keen.aspx (16.06.2024) Orient and Occident adındaki bu misyonerlik dergisi Kahire'deki iki yetenekli KMC misyoneri tarafından tashih edildi. Derginin hedefinde Mısır'daki entelektüel kesim vardı ve Arapça-İngilizce basıldı. Selçuk, *İngiliz Sömürgesi,* 131.

[478] Jowett, *Christian Researches in the Mediterranean,* 117-119.

Kahire'nin nüfus bilgisiyle ilgili benzer bilgileri James Bruce'un eserinde de görüyoruz.[479] Ayrıca Kuzey Mısır'daki Rosetta'da 40-50 Yunan ailesi ile 50 Kıpti ailesi vardı.[480]

İskenderiye Kutsal şehre giden hacıların hareket merkeziydi. Hacılar Malta, Leghorn ve Sicilya'dan gelmekteydi. İskenderiye'de Jowett'in ziyaret ettiği bir Yunan manastırı vardı.[481] Ayrıca o dönem İskenderiye'den İstanbul'a kahve ve baharat çeşitleri ile barut ve ordu için de peksimet gönderiliyordu.[482] İskenderiye'deki Katolik okulunda biri Kıpti, beşi Rum ve diğerleri Katolik olmak üzere görev yapan bütün öğretmenler Hıristiyan'dı. Okulda okunan kitaplar arasında Lübnan dağındaki matbaada Arapça basılmış Mezmurlar Kitabı yer alıyordu.[483]

İskenderiye ve Kahire Mısır'ın ticaret merkeziydi. Bu durum nüfusun yoğunluğuna da yansımıştı. Kahire'nin 1871'deki nüfusu 500.000, İskenderiye'nin ise 238.888'di. Kahire'de o dönem 400 cami ve mescit, 20 adet kilise, 9 Yahudi havrası ile 1.200 adet han ve 100 adet de hamam vardı.[484] 1871'te İskenderiye'de bulunan gayrimüslim nüfus 21.000'i Yunan, 14.052'si İtalyan, 10.000'i Fransız, 4.500'ü İngiliz, 3.000'i Avusturyalı, 500'ü Alman ve 683'ü diğer vatandaşlardan müteşekkil olup toplamda 53.735'ti.[485]

W. Jowett Kahire, İskenderiye ve Rosetta'dan sonra 6 Şubat 1819 ve 8 Nisan 1819 aralığında Nil yolculuğuna çıktı. Bu seyahatte Benisouef (Beni Suveyf), Minie (Minye), Radamun, Siout, Abutig, Balene, Girge, Kene, Dendera, Thebes, Luksor, Esme, Edfou, Assouan (Asvan), Elaphantina, Philae, Erment, Gemouly, Karnak, Negade, Hou, Akmim, Manfelout (Manfulut) ve Radamun'da bulundu. Jowett'in faaliyet alanı içerisinde Nil seyahatleri daha önceki oryantalistlerin izlediği güzergaha benzer. Nitekim ilerleyen sayfalarda da görüleceği üzere James Bruce'un *Nil'in Kaynağını Keşfetmek İçin Seyahatle*r isimli eseri onu derinden etkilemiştir. [486] Jowett'in dolaştığı yerler içerisindeki

[479] Bruce, *Travels To Discover,* 26.
[480] Jowett, *Christian Researches in the Mediterranean,* 108-110.
[481] Jowett, *Christian Researches in the Mediterranean,* 101.
[482] Es-seyyid, "Mısır", 563-569.
[483] Jowett, *Christian Researches in the Mediterranean,* 103-105.
[484] *Mısır Salnâmesi*, Mısır Fi Sene 1288/1871, 25, 27.
[485] *Mısır Salnâmesi,* Mısır Fi Sene 1288/1871, 66.
[486] Bruce, *Travels to Discover*, 33-34.

Beni Suveyf, Minye, Manfulut, Kene ve Asvan Mısır'ın ticaret limanlarının bulunduğu önemli bölgelerdi.[487]

Nil nehrinin kuzey tarafındaki bölgeler tarım bakımından verimliydi. Burada halk kumlu toprakta delikler açarak buralara güvercin gübresi koyuyordu. W. Jowett bir sonraki sene haziran ayında aynı yere tekrar geldiğinde bu yapılanların hasadını görme fırsatı bulmuştu. Zira burada kavun ve salatalık yetiştiriliyordu.[488] Seyyah James Bruce da 1768'de geldiği Mısır'da güvercin yetiştiriciliğine önem verildiğini ve bunun bir ticarete dönüştüğünden bahseder. Çoğu evin tepesinde güvercin yuvaları vardı ve özellikle Girge'de birçok güvercin bulunmaktaydı.[489]

Minie'de ise çok sayıda köle mevcuttu ve hepsi sefalet içindeydi. Nil'in doğu tarafında mağaralar vardı ve burada Hıristiyanlar yaşıyordu. Jowette göre onların bu mağaralarda yaşamasının sebebi Müslümanların zulmünden kaynaklanıyordu.[490]

Ancak bu doğru değildir. Zira Mısır'daki Hıristiyanların mağarada yaşama kültürü çok eskilere dayanmaktadır. Hıristiyan manastır geleneği IV. yüzyılda Mısır'da meydana gelen gelişmelerle; ibadetlerini rahatsız edilmeden yapmak isteyenlerin çöllere ve dağlara çıkmasıyla başlamıştır. Hatta bunun kökenlerini Hıristiyanlık karşıtı politikalarıyla tanınan Roma İmparatoru Decius'un (249-251) zulmünden kaçan Hıristiyanların dağlara kaçmasıyla başlatanlar da vardır. Öyle ki bu münzeviler zamanla kaçtıkları bu çöllere ve mağaralara yerleşmiş ve burada yaşamaya başlamışlardır.[491] Dolayısıyla Jowett'in belirtmiş olduğu Hıristiyanların dağda yaşama geleneğinin aslında Mısır'da çok eski zamanlardan kalma bir alışkanlık olduğu anlaşılıyor.[492] Muhtemelen Jowett onların çocuklarıyla karşılaşmıştı.

Ayrıca James Bruce'un da eserinde sık sık dile getirdiği bu mağaralar Thebes'te bulunmaktadır. Her ne kadar Jowett mağaraların nerede bulunduğunu ismen vermese de biz de Thebes de olduğunu düşünmekteyiz. Zira Jowett'in yön olarak verdiği tarifler tahminimize uymaktadır. Eğer tahminimiz doğruysa Bruce'un ifadesine göre bu

---

487 *Mısır Salnâmesi,* Mısır Fi Sene 1288/1871, 2.
488 Jowett, *Christian Researches in the Mediterranean,* 127-128.
489 Bruce, Travels To Discover, 86, 103.
490 Jowett, *Christian Researches in the Mediterranean,* 127-128.
491 Ayşe Tiryaki, "Erken Hıristiyanlık Döneminde Manastır Sisteminin Doğuşu", *Sanat Tarihi Dergisi* 16/2 (Ekim 2007), 50.
492 Bruce, *Travels to Discover,* 83.

mağaralar Etiyopyalıların ilk yerleşim yeriydi. Thebes'in eski sakinleri bu mağaralarda yaşıyordu. Dolayısıyla mağaralar yerleşim yeri olarak kurulmuştu.[493]

Bir diğer ihtimal ise misyoner William Goodell'in belirttiği üzere 1821 yılındaki Yunan isyanından sonraki süreçte isyancıların bu dağlara kaçtığı yönündedir. 1827'de Avrupalılar Yunanistan adına Osmanlıya müdahale etmeye karar verince yerli Rum halkı da endişeye kapılarak mağaralara kaçmıştı.[494] Sonuç itibariyle mazlumu ve zalimi tahlil etme noktasında Jowett'in İngiliz çıkarlarından yana bir tavır aldığı kanaati ağır basmaktadır.

Minie ve Manfelout arasında yer alan Radamun'da Bay Brine adında bir İngiliz'in şeker kamışı fabrikası vardı ve çalışanların çoğu İtalyan'dı.[495] Şeker kamışını Avrupa'ya taşıyanlar Mısırlılardı. Nitekim 996 yılında Venedikliler İskenderiye üzerinden temin ettikleri şeker kamışını Avrupa'ya götürmüştür. Daha sonra ise özellikle kolonizasyon döneminde şeker kamışının ekildiği alanlar artmıştır. İngiltere bu üründen önemli gelirler elde ediyordu.[496] Bu bakımdan Jowett Mısır'daki seyahatleri sırasında şeker kamışı üretimi yapan yerlere özellikle İngiltere'nin çıkarları açısından önem vermiştir. Mısır'a gelen diğer İngiliz seyyahların da şeker kamışı bulunan bölgeleri özellikle gezdiğini ve araştırma yaptığını tespit etmiş bulunmaktayız.[497]

Jowett'in uğradığı önemli bir yer de Mısır mimarisinin ilk muhteşem kalıntısı olan Hermopolis'tir. Ayrıca Ashmounin köyünde, güherçile üretiminin yapıldığı Osmanlı paşasına ait bir Nitre[498] Fabrikası vardı. Jowett burayı da ziyaret etti. Fabrika Sinyor Fourni isminde bir İtalyan tarafından yönetilmekteydi.[499] Balene'de Müslüman olmaya zorlanan Habeşli köleler bulunmaktaydı. Jowett'in seyahat ettiği yerlerden birisi olan Thebes'te Kral mezarları ve antik kentler[500] vardı. Jowett'e göre Osmanlı paşası burayı katı kurallarla yönetmekteydi. [501] Luksor'da ise tapınaklar ve bir de Müslüman okulu

[493] Bruce, *Travels to Discover*, 123, 136.
[494] Griffin, *Forty Years*, 99.
[495] Jowett, *Christian Researches in the Mediterranean,* 129.
[496] Sedat Avcı, *Türkiye'de Şeker Sanayi* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1991), 8.
[497] Bruce, *Travels to Discover*, 69.
[498] Potasyum Nitratın diğer adıdır. Güherçile olarak da bilinir. https://www.collinsdictionary.com/dictionary/english/nitre (09.09.2024)
[499] Jowett, *Christian Researches in the Mediterranean,* 129.
[500] Bruce, *Travels To Discover*, 123.
[501] Jowett, *Christian Researches in the Mediterranean*,133.

vardı. Jowett burada 100 Hıristiyan aile ve üç rahip bulunduğunu öğrendi. Luksor'daki Hıristiyanların başında Mallem[502] Jacob isminde bir kişi olduğunu öğreniyoruz. Zenia'da ise 40 Hıristiyan aile vardı. Ayrıca Erment'te 50, Gemouly'de ise 40 Hıristiyan aile bulunuyordu.[503]

Jowett Esme'ye gittiğinde burasının Osmanlı paşasının birliklerini konuşlandırdığı güneydeki son kasaba olduğunu raporladı. Aynı zamanda son Kıpti piskoposluğu da buradaydı. Esme'de 300-400 kadar Hıristiyan aile ile 2 kilise ve 7 rahip vardı. Bu kiliselerde yer alan el yazmalarının bazıları Kıptice ancak çoğu Arapçaydı. Edfou'da baraka şeklinde 5 tane evden oluşan bir mahalle ve 30 kadar da Hıristiyan yaşıyordu.[504] Jowett Aşağı Mısır'daki Elaphantina'da Arnavut askerlerin erkekleri zorlayarak köle yaptıklarını belirtir. Philae'de ise Hıristiyanlığa ait anıtlar vardı.[505] W. Jowett Asvan'da Barabra isminde bir köye dikkat çekmektedir. Buradaki insanların konuştukları dil Arapçadan farklıydı.[506]

Negade'nin üçte ikisi Hristiyan'dı.[507] Kasabada 2 kilise ile tahminen 300 ev mevcuttu. Bunun 200'ü Hıristiyan ve 100'ü de Müslümandı. Müslümanlar çoğunlukla denizciydi ve Hıristiyanlar ise karada çalışmıştı. Kene'ye giden W. Jowett burada 200 Hıristiyan aile ile bir de okul olduğunu, Dishne'de ise yirmi beş Hıristiyan aile olduğunu yazmaktadır. O Hou'da on ya da on iki Hıristiyan ailenin olduğunu haber vermektedir. Gasr'da 300 Hıristiyan ve Farshout'ta ise 100 Hıristiyan aile ile Latin manastırı olan 50 Frank Hıristiyan vardı. Sahel Bhageoura'da ise 50-60 arası Hıristiyan aile ile beş tane de rahip mevcuttu. Akmim'de Hıristiyanların sayısı 200-300'dü ve onların da 250-270 arası Katolik'ti. 3 Nisan günü Abuti'ye (Abutig) giden W. Jowett nüfusunun yaklaşık olarak 2.000 olduğunu belirtmiştir. Jowett bölge halkının ve piskoposun göz problemlerine dikkat çekmiştir. Burada 150 Hıristiyan vardı. Jowett Siout'ta 1.000 Hıristiyan aile ve bir piskopos ile on üç rahip olduğunu belirtmiştir. Tamamen Hıristiyan olan köyler olsa da Müslümanlar hemen hemen her yerde vardı.[508]

---

[502] W. Jowett Mallemleri Paşa ile köylüler arasındaki iletişimi sağlayan kişiler olarak nitelemiştir. Jowett, *Christian Researches in the Mediterranean,*168-169.
[503] Jowett, *Christian Researches in the Mediterranean,* 145.
[504] Jowett, *Christian Researches in the Mediterranean,* 135-138.
[505] Jowett, *Christian Researches in the Mediterranean,* 149. Bu listeye tezin ekler kısmında yer verilmiştir.
[506] Jowett, *Christian Researches in the Mediterranean,* 144.
[507] James Bruce bu Hıristiyanların Kıpti olduğu bilgisini vermektedir. Bruce, *Travels To Discover,* 166.
[508] Jowett, *Christian Researches in the Mediterranean,* 151-161.

W. Jowett'in faaliyet alanlarını anlattıktan sonra şimdi faaliyetleri kısmına geçeceğiz.

B. FAALİYETLERİ

Bu kısımda W. Jowett,'in Malta merkezli Osmanlı topraklarında gerçekleştirdiği faaliyetleri kültürel, eğitim ve diplomatik olmak üzere üç ana başlık halinde incelenecektir.

1. Kültürel Faaliyetler

Jowett'in yaptığı faaliyetlerin bir kısmını kitap yayınları ve tercüme faaliyetleri ile yazılı materyallerin dağıtımı gibi kültürel işler oluşturmaktadır. Malta'da kurduğu matbaanın da bu kategoride değerlendirilmesi uygun görülmüştür. Jowett'e göre KMC'nin hedeflerine ulaşabilmesi ancak bir matbaanın kurulmasıyla sağlanabilirdi. Zira burada Hıristiyanlığın kutsal metinleri yerel dillere çevrilip basıldıktan sonra gerekli görülen yerlere dağıtılırsa bu sayede topluma Hıristiyanlığı benimsetmek kolay olacaktı.[509] KMC'nin de desteğiyle Jowett 1815'te düşündüğü bu matbaayı Malta'da kurmayı başardı. Aynı şekilde İstanbul'da bir başka matbaayı tesis vazifesi James Connor'a verildi.[510]

a. Malta Matbaası

Malta'da bir matbaa kurulması ihtiyacı, kanaatimizce Avrupa'da basılan eserlerin Osmanlı topraklarına sevkinin kolay ve ucuz olmaması ile bunların yerel dillerde yazılmamasından kaynaklanmıştır. Malta'da esasen 1530'larda matbaanın olduğu ve burada çeşitli eserlerin basıldığı bilinmektedir. Fakat bunlar Katolik mezhebine bağlı olan St. John Tarikatına ait yayınlardan ibaretti. Oysa bu yeni matbaada Osmanlının hâkimiyetinden çıkmış ve ona oldukça yakın bir noktada bulunan Malta'dan Protestanlara ait metinlerin basımı[511] yapılarak bunların Anadolu ve Afrika'ya kolayca ulaştırılabilmesi amaçlanmıştı.[512] Gerçekten de bu matbaada basılan pek çok materyal ve kitabın söz konusu bölgelere gönderildiğini oradaki kütüphanelerde bulduğumuz nüshalar kanıtlıyor.[513]

---

509 Jowett, *Christian Researches in the Mediterranean,* 376-378; Roper, *Arabic Printing,* 108.
510 *Proceedings of the Church Missionary Society for Africa and The East 1818-1819,* X.
511 Roper, *Arabic Printing*, 113.
512 Roper, *Arabic Printing*, 6-7.
513 Roper, *Arabic Printing*, II. Bu kütüphanelerin isimleri ve Malta matbaasından önce Avrupa'da basılan Arapça eserler ile Arapça basımın tarihi hakkında geniş bilgi için bk. Roper, *Arabic Printing,* 20,41.

W. Jowett, Malta'ya geldikten sonra KMC'nin talimatları ve genel sekreter Josiah Pratt'ın isteği doğrultusunda[514] Haziran 1822'de bir matbaa makinası talep etti ve 1825'te de idaresi KMC'ye bağlı matbaanın kuruluşu tamamlandı.[515] Ancak bu matbaa 1842'de kapandı ve üç yıl sonra 1845'te yeniden açıldı. Malta dışında Avrupa ve Orta Doğu'da dini yayınları basan başka matbaalar da vardı. Jowett'in oldukça aktif çalışan matbaasının yanında[516] London Missionary Society (Londra Misyoner Cemiyeti-LMS) ve ABCFM'ye bağlı matbaalar da faaliyet içindeydiler.[517] Lübnan Dağı'ndaki Mar-Hanna Souere, XIX. yüzyılın başlarında Hıristiyanlığın kutsal eserleri ve Arapça kitapların başlıca tedarik kaynağı oldu.[518] Kuzhayya'daki Marunî manastırındaki[519] Süryani matbaasında bir yılda büyük bir kısmı ilahilerden oluşan yaklaşık 180 cilt eser basılmıştı.[520]

Kurulma aşamasındaki Malta Matbaası için KMC, W. Jowett'i edebiyat işleriyle, Dr. Cleardo Naudi'yi broşür derleyiciliği ile[521] ve Henry Andrews'i de yayınlarda yardımcı uzman bir matbaacı[522] olarak görevlendirdi. Ancak Jowett Arapça konusunda ondan istediği verimi alamayınca gözlerinin ve parmaklarının son derece rahatsız olmasına rağmen Arapça yazı stilini kendisi ayarlamak zorunda kaldı.[523] Ayrıca Malta matbaasında çalışmak için 1826'da Andrews'in yerine matbaacı olan August Köllner, 1827'de John Kitto ve 1828'de de Basel'deki Misyoner Cemiyeti tarafından görevlendirilen İsviçreli matbaacı Matthaus Weiss vazifelendirildi.[524] Jowett hastalanıp Londra'ya döndükten sonra onun vazifesini Basel'deki Evangelische Missionsgesellschaft Ruhban Okulu'ndan ismini tespit edemediğimiz kişiler üstlendi.[525]

---

514 CM/L1/19, Pratt to Jowett, 31.8.1822; CM/03917, Jowett to Secs., 21.6.1822.

515 Ratip Ayaz, *İngiliz Misyonerliğinin Kurumsal Yapısı ve Osmanlı Coğrafyasındaki Faaliyetleri (1838-1918)* (Kırşehir: Ahi Evran Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2017), 145.

516 Roper, *Arabic Printing*, 145; Chapin, *Missionary Gazetteer*, 217.

517 William Zammit, "Maltese Publications Reported To The Roman Congregations During The 19th Century: A Peliminary Survey", *Itinerari Del Libro Nella Storia Per Anna Giulia Cavagna A Trent'anni Dalla Prime Lezione*. ed. Francesca Nepori (Bologna: Patron Editore, 2017), 215-216; *CMS Missionary Register 1819*, 12.

518 Jowett, *Christian Researches in The Mediterranean,* 316-317.

519 Bu manastırın Kuzey Lübnan'daki St. Anthony Manastırı olduğunu düşünmekteyiz. https://www.gazetesabro.org/2020/11/19/orta-doguda-basilan-ilk-kitap-arapca-ve-suryanice-yazildi/ (06.11.2024)

520 Jowett, *Christian Researches in the Mediterranean,* 448.

521 Walter Chapin, *Missionary Gazetteer* (Woodstock, 1825), 217.

522 Henry Andrews ile ilgili ayrıntılı bilgi için bk. Roper, *Arabic Printing*, 155.

523 Chapin, *Missionary Gazetteer*, 217.

524 Roper, *Arabic Printing*, 112.

525 Roper, *Arabic Printing*, 148.

b. Yayınlar

W. Jowett kendileri vasıtasıyla XIX. yüzyılda İngiltere'nin Osmanlı topraklarında ve Afrika'daki hâkimiyetini sağlayacağını düşündüğü,[526] hedef toplumların siyaset ve kültürünü dizayn edebileceğine inandığı[527] yerel dillerde yazılmış birçok eserin hazırlanmasında ve basımında önemli bir rol oynadı.[528] Burada basılmış eserlerin çoğunluğu Yunanca ve Arapça olarak kaleme alınmış olup bunların bir kısmı ise Wilson,[529] Jowett ve Alman Protestan bir papaz olan Christoph Friedrich Schlienz tarafından yazılmıştı. Britanya'da basımı planlanan söz konusu eserlerin bu matbaa kurulunca 1825-1834 yılları arasında burada basılması yönünde karar verildi.[530]

Matbaada basılan eserlerin bir kısmı Protestanlık inançlarının işlendiği ders kitapları iken diğer bir kısmı da masallar, genel kültür ve doğa tarihi gibi konuları işleyen eserlerden ibaretti. Eserlerin bir bölümü de Hıristiyan etiği ve teolojisine aitti.[531] W. Jowett hazırladığı eserlerde daha ziyade dini ve tarihi konuların işlenmesine önem verdi.[532] İlköğretim birinci sınıflara yönelik din dersi için dini kitaplar, ilmihaller, vaazlar, denemeler, broşürler, kutsal yazılarla ilgili çizimler ve didaktik kitaplar yer aldı. Tarih ile ilgili eserler dini ve dünyevi olmak üzere ikiye ayrıldı. Türkçe metinlerin yayına hazırlanmasındaki en önemli çalışma İsveçli bir papaz olan Peter Fjellstedt tarafından yapıldı.[533] Fjellstedt, Jowett ile sık sık mektuplaşarak ona basım faaliyetleri ile ilgili bilgiler verdi. Ona göre Batı Anadolu Türkleri arasında eğitim çalışmaları için fırsatlar bulunmaktaydı. 1836 yılında kendisinin de belirttiği üzere ilk hedefleri eğitimin çeşitli

---

526 Roper, *Arabic Printing*, 144-145.

527 *Church Missionary Society Missionary Register 1819*, 81.

528 Chapin, *Missionary Gazetter*, 217.

529 Jowett'in Bay Wilson olarak hitap ettiği bu kişiden misyoner Daniel Temple mektuplarında Malta'da haftada üç kere vaaz veren Bay Wilson olarak bahseder. Temple, *Life and Letters*, 18. William Goodell'in hatıralarından ise Bay Wilson'un Londra Misyoner Topluluğu rahibi olduğunu öğreniyoruz. Griffin, *Forty Years*, 76.

530 Zammit, "Maltese Publications", 218-219. Malta matbaasında 1822-1827 aralığında basılan literatürün birkaç örneği için bk. Colin Clair, *A History of European Printing* (London: Academic Press, 1976), 305-307; Roper, *Arabic Printing*, 103-104.

531 Geoffrey Roper, "Turkish Printing and Publishing in Malta in 1830s", *TURCİCA* 29 (1997), 417. Malta matbaasında 1834-1839 yılları arasında basılan Türkçe kitapların listesi için bk. Roper, "Turkish Printing", 420.

532 Jowett, Hıristiyanlığın kutsal sayılan metinlerini bu dinin hakikatine ilişkin başlıca kanıt kaynağı olarak görüyordu. Doğu Hıristiyanları arasında ihmal edilen bu metinlerin okunması sayesinde aralarındaki anlaşmazlıklar çözülebilir ve ayrıca bu metinler sayesinde Müslümanlar ikna edilebilirdi. Roper, *Arabic Printing*, 131.

533 Roper, "Turkish Printing", 413-414.

dallarında okul kitapları hazırlamak odu.[534] Malta'da basılan kitapların[535] düzeltmeleri Malta'daki Faris al-Shidyag[536] ve Halil Efendi ismindeki bir Türk ile İzmir'deki Yusuf Efendi tarafından yapılmıştır.[537]

W. Jowett'in hazırlayıp yayınladığı ilk eserler Fransızca, İtalyanca ve modern Yunanca olarak kaleme alındı. Ardından İspanyolca, Türkçe, Arapça ve İbraniceyi ekledi. Dr. Naudi, İtalyanca olarak Babalar'dan (fathers) bir broşür derledi. Yeni Ahit Maltacaya çevrildi. Bugünü bir nevi yıl içindeki festival olarak kutlayan Jowett sayesinde Maltalılar ilk kez kendi dillerinde dini metinler okudu. Bu çalışmayı Jowett'in yönetimi altında çalışan Giuseppe Cannélo yaptı. Matbaada yayınlanan tercümeler Afrika'nın kuzey kıyılarında konuşulan Arapçanın öğrenilmesinde önemli fonksiyonlar icra etti.[538] Bu yayınlar özellikle Lübnan'daki misyon okulları için hazırlandı ve 2.000 adet olarak basıldı.[539]

1817'den itibaren Malta matbaasında basılan eserler arasında Arapça İncil, Newcastle İncil, Arapça İlahi Dua Kitapları, Yeni Ahit (New Testament), Arapça Genesis, Mezmur ve Elçilerin İşleri gibi eserler yer aldı. Bu eserlerin bir kısmı İtalyanca, İbranice, Ermenice, Farsça, Malayca ve Urduca dillerinde yazıldı. 1824'te basılan 10.486 cildin 5.390'ı Arapçaydı.[540] Ayrıca Osmanlı Türkçesi ile yazılmış pek çok eser basıldı.[541] Bu basımlar yapılırken çok titiz davranıldı. Ebrulu kağıtla ciltlenmiş dua kitapları bunun en önemli kanıtıdır.[542]

---

534 CM/025/10, Fjellstedt to Jowett. 8.12.1836.

535 Malta matbaasında basılan eserlerin ayrıntılı bilgisi için bk. Church Missionary Society, *A Catalogue of The Pappers of The Mission of The Africa Committe: Mediterranean and Palestine Missions* 6 (1881-1934), 32,87.

536 Faris al-Shidyag: Şair ve yazar olan Şidyak modern Arap edebiyatının önde gelen isimlerindendi. Lübnan'daki Marunî bir aileden gelmiş, Amerikalı misyonerlerin davetiyle önce İskenderiye'ye daha sonra da 1826'da Malta'ya gitmişti. 1834'de Malta matbaasında çalışmıştı. Atilla Çetin, "Fâris eş-Şidyâk", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 12/168-170; Griffin, *Forty Years*, 95,97.

537 Roper, "Turkish Printing", 414-415. Fjellstedt'in yayınlattığı basımlara ait bilgi için bk. Roper, "Turkish Printing", 415,420.

538 *CMS Missionary Register 1819*, 13.

539 CM/039/21-50, Jowett to Secs., 18.7.1823-20.5.1825; CM/039/50-51, Jowett to Secs., 20.5.1825; CM/039/60, Jowett to Secs., 16.12.1825. Malta matbaasında basılan Arapça yayınlar için bk. Roper, *Arabic Printing*, 236-260.

540 Roper, *Arabic Printing*, 77-78.

541 1834-1839 yılları arasında Malta matbaasında basılan Türkçe kitapların bir listesi için bk. Roper, "Turkish Printing", 419-420.

542 Jowett, *Christian Researches in the Mediterranean*, 320.

W. Jowett XIX. yüzyıl başlarında kâfir Afrika ve Doğu halklarının kurtuluşu için onları Hıristiyanların hakikatine ulaştıracak, İncil'i okumalarını sağlayacak Yaratılış Kitabı, İnciller, Elçilerin İşleri, Arapça Zebur, Newcastle İncil'i gibi eserlerin basım ve dağıtımına odaklandı.[543] Bu doğrultuda 1815'te Bible Society ile sıkı bir şekilde iş birliği yaptı.[544]

W. Jowett Habeşistan'ın kilise dilinde kutsal yazıların çevrilip yayınlanmasına son derece önem verdi. Habeşistan'da sekiz farklı lehçe olup bunlardan Amharca ve Tigre temel dillerdi. Bu nedenle Jowett, Amharca ve Tigre çevirileri üzerine yoğunlaştı. Amharca çeviriler Kahire'deki Fransız Konsolos'u M. Asselin de Cherville[545] ve yardımcısı Ebu Rûmi[546] tarafından gerçekleştirildi. Cherville W. Jowett'e bazı mektuplar yazarak çeviri ile ilgili bilgiler vermiştir. Ayrıca Cherville bu çevirilerin kopyaları olan Genesis'i İngiltere vekil Prens'ine, Exodus'u Rahip Renouard'a, Levililer'i Papa'ya, Tesniye'yi Fransız Enstitüsüne, Yeşu ve Yargıçlar'ı Fransa Kralına ve Yaratılış Kitabını İngiliz ve Yabancı İncil Derneğine göndermişti. Cherville'in bu nüshaları belirtilen yerlere göndermesindeki amacı çalışmalarına dikkat çekmekti. W. Jowett Mısır'a yaptığı ilk ziyarette Cherville'nin bu eseri, masraflarının karşılanması şartıyla elden çıkarmak istediğini öğrenmiş ve satın almak istemişti. Çünkü bu eserler hem KMC hem de İncil toplulukları için son derece önemliydi. Jowett 10 Nisan 1820'de Kahire'de Cherville ile görüşerek Kızıldeniz'in misafirperver olmayan kıyılarında Pharos'un[547] ışığı gibi etki edeceğini belirttiği Amharca kutsal yazıları ele geçirdi. İngiltere'ye dönüşünde tamamını İngiliz ve Yabancı İncil topluluğunun kütüphanesine ulaştırdı. En nihayetinde KMC tarafından Amharca ve Etiyopya'ca olmak üzere iki ayrı cilt halinde dört adet İncil

---

543 Roper, *Arabic Printing*, 74-76, 154.

544 Roper, *Arabic Printing*, 77; *CMS Missionary Register 1815* (London:L.B.Seeley, 1815), 467.

545 M. Asselin de Cherville: 1809'da Kahire'deki Fransız konsolosu.

546 Ebu Rûmi: Kendisi Kuzey Afrika'da gezgin olan James Bruce'un tercümanı ve filolog Sir. William Jones'un eğitmeni olan bir Habeşlidir. Asselin de Cherville İncil'i tercüme etmesi için Ebu Rûmi'yi görevlendirir. Çevirinin tamamı bittikten sonra Ebu Rûmi 1819'da Kahire'de vebadan ölür. 1820'de Mısır'ı ziyaret ettiği zaman William Jowett bu çeviriyi görür. 10 Nisan 1820'de bu eseri British and Foreign Bible Society için satın alır. W. Jowett tarafından aydınlatılan bu Amharca çevirinin binlerce kopyası Habeşistan'daki KMC misyonerleri tarafından dağıtılır. Stock, *The History of the Church Missionary Society I*, 228.

547 Mısır İskenderiye'de inşa edilmiş olup günümüzde bulunmamaktadır. Dünya tarihinde inşa edilmiş deniz fenerlerinin en yükseğidir ve dünyanın yedi harikasından biridir. https://tr.wikipedia.org/wiki/%C4%B0skenderiye_Feneri (12.10.2024)

yayınlandı. Habeş çalışmalarında Thomas Pell Platt gibi bazı Cambridge Akademisyenleri de gönüllü olarak hizmet verdi.[548]

İngiliz üniversitelerinde Habeşistan çalışmalarına önem verilmesi gerektiğini belirten Jowett, ayrıca halihazırda ellerinde Etiyopya dilindeki (kilise dili) tüm İncillerin, çeşitli litürjilerin, tarihlerin ve Amharca (hüküm süren modern lehçe) İncillerin önemli bir kaynak olduğunu vurguladı. Bu bölgeye ait sekiz lehçe (Tigre lehçesi önemli ölçüde aydınlatılmıştı) Habeş konusunda çalışan bir misyonerin ve araştırmacının Şarkiyat çalışmalarında geniş bir kapsam sunmaktaydı.[549] Tigre lehçesindeki çeviriler ise Habeşistan'da uzun yıllar yaşayarak bu dile hâkim olan Nathaniel Pearce[550] tarafından yapıldı. W. Jowett Henry Salt'ın onayını aldıktan sonra Aziz Markos İncil'i Pearce tarafından İngilizceden çevrildi. Jowett kutsal kitapların Amharca ve Tigre çevirilerinin Etiyopya'daki çalışmaları açısından önemini Malta İncil Cemiyeti'ne bir mektup yazarak belirtmiş ve Henry Salt'ın vermiş olduğu desteği de özellikle vurgulamıştı.[551]

c. Dağıtım

W. Jowett telif ve tercümelerden oluşan farklı merkezlerden gelen yayınlar ile Malta matbaasında basılan eserlerin dağıtımında önemli gayretler gösterdi ve her vasıtayı kullanmaktan geri durmadı. Söz gelimi bu noktada yararlandığı kişilerden birisi Kıpti patriği oldu ve ondan aldığı referans mektubu işini kolaylaştırdı. Bölgedeki neredeyse bütün kilise, manastır ve okullara İncilleri dağıtmayı başardı.[552] Malta matbaasında basılan eserler Orta Doğu ve Kuzey Afrika başta olmak üzere planlanan bölgelere Valletta Limanı'ndan kalkan gemilerle gönderilmişti. 1820'lerde çok sayıda Arapça İncil Orta Doğu'daki ilgililere nakledilmişti.[553]

Jowett ilk dağıtım işine Malta'da başladı. O, Latinlerin Malta'daki toplulukları ile burada geçirdiği beş yıl boyunca dostane ilişkiler kurdu ve onlar arasında kutsal yazıların

---

548 Jowett, *Christian Researches in the Mediterranean,* 199-204.
549 Jowett, *Christian Researches in the Mediterranean*, 214-215.
550 Nathaniel Pearce: İngiliz kâşif ve Habeşistan uzmanı olan Pearce W. Jowett'in misyoner faaliyetlerinde ona yardımcı olan önemli isimlerden birisidir. Pearce özellikle İncil'in Tigreceye çevirisinde aktif rol almış ve Jowett'e gezilerinde eşlik etmiştir. Ayrıca İngiltere'nin Kahire Başkonsolosu olan Henry Salt'a Habeşistan'daki Tigre (Tigray) eyaletinin valisi Ras. Wolde Selassie'nin sarayına yaptığı misyonda eşlik etmiştir. Bernard Barham Woodward, "Pearce, Nathaniel", ed. Sidney Lee, *Dictionary of National Biograhpy* 44 (Londra: Smith Elder Co), 149-150.
551 Jowett, *Christian Researches in the Mediterranean,* 204-209; *CMS Missionary Register 1819*, 368.
552 *CMS Missionary Register 1819*, 368.
553 Jowett, *Christian Researches in the Mediterranean,* 426.

dolaşımına ehemmiyet verdi. Çünkü ancak bu şekilde Hıristiyanlar birleştirilebilir ve bir iş birliği ortamı hazırlanabilirdi. İngiliz koruması altındaki Malta'da kutsal yazıların dağıtımının önünde bir engel yoktu.[554] Ayrıca Jowett Malta'da 6 Eylül 1816'da Baron Theotoky[555] ile beraber Haham Mordos'u ziyaret etti. Haham sağır olduğu için yazışarak iletişim kurdu ve haham ona İbranice bir İncil hediye etti. Jowett de ona İngiltere'de tercüme edilen Aziz Matta ve Aziz Markos'un İbranice İncillerinin bir kopyasını verdi.[556]

Amerikalı misyonerler Pliny Fisk ve Levi Parsons faaliyet gösterdikleri yerlerde çeşitli okul ve manastırların kütüphanelerinde W. Jowett'in dağıttığı İncil ve diğer eserlere rast geldiklerini raporlarında belirttiler.[557] Zira Jowett seyahat ettiği yerlerdeki okul, ticari kuruluş ve dini yapıları ziyaret etmiş ve elindeki dini metinleri vermişti. Mesela 1819'da Mısır'da bulunan Jowett o yılın Kasım ayına kadar, çoğunlukla güney ve kuzey Mısır'daki Kıptilere, 25 tanesi Kıpti Kilisesine ve 18'i de Kıpti okullarına olmak üzere 106 adet Newcastle İncili satmıştı.[558] Ayrıca Nil seyahati sırasında ziyaret ettiği Esme piskoposuna yanında getirdiği Arapça İncil'i vermiş, buna karşılık da piskopostan Arapça bir el yazması almıştır.[559] Abutig'e (Abutig) giden Jowett piskoposu ziyaret ederek ona Arapça İncil sunmuştur. O, 4 Nisan günü Manfelout'a varmış ve piskoposa Arapça İncil vermiştir. Buna karşılık o da Jowett'e kutsal kitabın bir nüshasını hediye etmiştir.[560] Bununla yetinmeyen Jowett bu yayınları Sina'ya götürerek çok iyi karşılandığı Aziz Catherine manastırındaki keşişlere vermişti. Ekim 1822'de İskenderiye'yi ikinci kez ziyaret eden Jowett konsolos Peter Lee'nin elindeki stoklardan temin ettiği büyük miktarda Arapça İncil ve Ahit'i de burada satmıştır.[561]

W. Jowett Nil seyahatleri sırasında 2 Mart Salı günü Negade rahibi başta olmak üzere birkaç Hıristiyan, Arapça İncil satın almak için teknesine gelmişti. 4 Mart günü Edfou'ya varmış, kilisesi olan bir Hıristiyan mahallesine Arapça bir İncil göndermişti. Ancak içlerinden okuma yazma bilen yoktu. Jowett kutsal yazıların bu nüshalarının doğrudan

---

554 Jowett, *Christian Researches in the Mediterranean*, 10-12.

555 Belirtilen bu kişinin o dönem Korfu kentinde soylu bir Yunan ailesi olan Theotokis ailesi olduğu düşünülmektedir. Eski İngiliz Edebiyatı'nda Theotochi-Teotochi olarak da bilinirler.

556 Jowett, *Christian Researches in the Mediterranean,* 244-246.

557 Ayşe Aksu, "Buzdağının Ötesi: Amerikan Board'ın Kuruluşunda (1810-1825) ve İlk Faaliyetlerinde İngiliz Misyonerlerin Katkıları", *Felsefe ve Bilim Araştırmaları Kutadgubilig 13* (Mart 2008), 311.

558 *Church Missionary Society Missionary Register 1819,* 403-405; *CMS Missionary Register 1820,* 204.

559 Jowett, *Christian Researches in the Mediterranean,* 135-137.

560 Jowett, *Christian Researches in the Mediterranean,* 159-161.

561 Roper, *Arabic Printing,* 82.

faydasının yanı sıra insanlarla iletişimi başlatma aracı olarak da son derece faydalı olarak telakki etmiştir.[562]

W. Jowett bir yandan da Nil seyahatinde gezdiği her yerde Hıristiyanlığa ait çizimleri yanındaki kağıtlara kopyalamış ve bu işaretleri hemen raporlarına yansıtmıştır. Nitekim Asvan'da bulunan Philae isminde bir diğer adayı ziyaret ederek burada bulunan Hıristiyanlığa ait anıtları gezmiş ve incelemiştir. Öyle ki üzerinde Yunanca yazıtlar bulunan bu anıtlara oyulmuş çok sayıda Malta haçı görmüş ve onları kâğıda çizmiştir. Mesela Karnak'ta hiç Hıristiyan bulunmasa da buradaki tapınaklardan birinde bir sütunun üzerinde Hıristiyanlığın burada eski varoluşunu gösteren kırmızı harflerle yazılmış bir yazıyı kopya ederek raporlarına eklemiştir.[563] W. Jowett bunun muhtemelen piskoposların listesi olabileceğini belirtmiştir.[564]

Nil seyahatinde Asvan[565] yolculuğunun ayrı bir yeri olduğunu vurgulayan W. Jowett oradayken Koptik Etiyopyaca ve Amharca çalışmalarına başladığını belirtmiştir.[566] 29 Mart'ta Negade'ye varan Jowett biri buranın şefi Mallem İbrahim biri de rahipler için olmak üzere iki tane Arapça İncil satmış ve buna karşılık onlardan bir Tevrat (Pentateuch) almıştır. Kene'ye giden Jowett tercümanı aracılığıyla Mallem Boulus'a iki nüsha İncil satmıştır. Ayrıca burada okuma-yazma bilenler olduğu için bir nüsha da İncili ücretsiz vermiştir. O burada İncillerin bulunmasına önem vermiştir. Bunun nedenleri arasında halkın okuma-yazma bilmesi ve Kene'nin Müslüman hacıların geçtiği yol üzerinde bulunması yer almaktadır.[567] Asvan'dayken Malta'dan İskenderiye'ye kadar yolculuk yaptığı üç İngiliz beyefendi şeklinde hitap ettiği kişilerle karşılaşmıştır. Onlarla beraber vahaları ziyaret etmek için Nil'den ayrılarak nehrin batısına doğru develerle günlerce sürecek bir yolculuk yaptılar.[568]

W. Jowett 1 Nisan günü Girge'ye giderek Girge Kıpti piskoposu ile görüşmüştü. 2 Nisan'da Akmim'e giderek Kıpti piskoposunu ziyaret etti. O Akmim'de Girge'de olduğu

[562] Jowett, *Christian Researches in the Mediterranean,* 135-138.
[563] Bu çizimlere tezin ekler kısmında yer verilmiştir.
[564] Jowett, *Christian Researches in the Mediterranean,* 149. Bu listeye tezin ekler kısmında yer verilmiştir.
[565] Asvan ismi başka kitaplarda *Syene* olarak da geçmektedir. Bruce, *Travel To Discover,* 163.
[566] Jowett Doğu Akdeniz misyonu çerçevesinde Habeşistan'ın yerel dilleri olan Amharca ve Tigrece çeviri çalışmalarının yapılmasını destekledi. Stock, *The History of The Church Missionary Society I*, 351-353.
[567] Jowett, *Christian Researches in the Mediterranean,* 151-155.
[568] Jowett, *Christian Researches in the Mediterranean,* 140-144.

gibi Latin manastırını[569] ziyaret etmiş ve onu Papaz Luigi karşılamıştı. Bu görüşmelerinde İncil nüshalarını vermeyi ihmal etmedi. Nil seyahatleri sırasında bir başka durak olan Manfelout'a 4 Nisan günü vardı. Bu sıralarda Jowett Arapçada yetkin bir düzeye ulaşmıştır. O nedenle tercümanı olmadan Manfelout piskoposuna gitmiş, piskopos Jowett'in referans mektubunu okuduktan sonra vermiş olduğu Arapça İncil'den son derece memnun kalmıştı. Ayrıca o da Jowett için bir referans mektubu yazmıştır. Jowett 5 Nisan'da Radamun'da bulunan Bay Brine ismindeki İngiliz'in şeker fabrikasını ikinci kez ziyaretinde O, fabrikasında çalışan Hıristiyan Kıptiler için kendisinden beş tane İncil satın almıştır.[570]

Mısır'da sadece elbette ki Jowett'in dağıtımları söz konusu değildi. Dağıtım işinde misyonerler, ajanlar, diplomatlar, gezginler ve din adamlarından yararlanılıyordu. Buraya ve diğer yerlere gelen misyonerlerin çoğu elleri boş gelmiyordu. Her biri kendi hedef ve gayeleri doğrultusunda dağıtımda bulunmaktaydı. Joseph Wolff adında biri, Yemen'deki Mısır kuvvetlerinin başkomutanı olan İbrahim Paşa'ya taşbaskı bir harita ile Arapça Robinson Crusoe'nun bir kopyasını vermişti. Jowett de 1826 yılında İngiliz subayı Albay Elwood ve eşine Arapça imla kitapları ve bir grup diğer başka eserleri dağıtmak üzere teslim etmişti.[571] Diğer yandan Joseph Wolff 1821'de Mısır'a gelerek Arapça Yeni Ahit ve Mezmur'u İskenderiye ve Kahire'de dağıtmıştı. Hatta bunlardan bir kısmını Mehmet Ali Paşa'nın baş tercümanı ve ilk eğitim kurumlarından birinin de yöneticisi olan Osman Nureddin Efendi'ye verdi.[572]

1815'te İngiliz Büyükelçiliği Papazı İstanbul'daki Suriyeli rahiplere Arapça İncil gönderilmesini istemiş ve oraya 1818'de KMC tarafından istenilenler gönderilmiştir.[573] 1819'da Amerikalı misyonerler Levi Persons ve Pliny Fisk Malta'da Jowett'ten aldıkları yayınları Orta Doğu'da dağıttılar.[574] 1823'de Pliny Fisk bu yayınları Levant bölgesine ulaştırdı. Mısır'da dağıtım yapılırken engellerle karşılaşmamak için Mehmet Ali Paşa'dan bir izin belgesi de alındı.[575] W. Jowett Amerikan misyoner örgütü American Board'a

[569] James Bruce da aynı manastırı ziyaret etmişti. Bruce, *Travels to Discover,* 98, 119.
[570] Jowett, *Christian Researches in the Mediterranean,* 157-162.
[571] Roper, *Arabic Printing,* 301.
[572] Roper, *Arabic Printing,* 82.
[573] *CMS Missionary Register 1818* (London: L.B. Seeley,1818), 500.
[574] Zammit, "Maltese Publication", 217.
[575] Roper, *Arabic Printing,* 80-81.

(ABCFM) bağlı bu iki misyonere istihbarat ve destek sağlayarak[576] Malta'da kendi planları açısından uygun görmemekle beraber onları yetiştirmiştir.[577] Jowett Osmanlı topraklarında yaptığı seyahatler sırasında elde ettiği bilgileri Amerikalı misyonerler Pliny Fisk ve Levi Parsons'a aktarmıştır. Ayrıca Jowett bu iki Amerikalı misyonere İzmir ve Sakız Adası'na yapacakları seyahatler sırasında kolaylık sağlaması açısından referans mektubu da ayarlamış ve böylelikle gidecekleri yerlerdeki nüfuzlu kişilerle görüşme kolaylığı sağlamıştır.[578] Jowett diğer Amerikan Board misyonerlerini de destekledi. Mesela bunlardan birisi yakın arkadaşlık kurduğu Daniel Temple'dir. Kendisi Malta'ya geldiğinde (22 Şubat 1822) eşi ile beraber Jowett'in evinde misafir edildi.[579] İngiltere'nin İzmir konsolosu Francis H. Werry de yukarıda adı geçen Parsons ve Fisk'e önemli destek vermiştir.[580]

Jowett dağıtım işinde diğer misyonerlerden de yararlanmaya devam etmiştir.[581] Misyonerler Jetter ve Fjellstedt Malta'da basılan kitapların dağıtımını sağladı. 1836 Kasım'ında papaz Jetter Manisa'yı ziyaret etti ve Türkçe kitapların birer kopyasını bölgenin Müslüman olan idareci ve dini yetkililerine verdi. Ayrıca bir Türk okul müdürüne de birkaç kopya teslim etti. 1838'de Bergama'daki okullara Türkçe okul kitapları dağıttı. Ulaştırdığı kişiler arasında Efes yakınlarında bir okul müdürü ile öğrencileri de bulunuyordu. 1839'da İngiliz Konsolosu tarafından Kos Adası'na dağıtılmak üzere yayınlar bırakıldı.[582] 1841 yılında KMC'nin tespitlerine göre dağıtılan Türkçe eserler Türkler arasında son derece ilgi uyandırmıştı.[583]

Ayrıca James Connor da dağıtım işindeydi. Connor 1818 yılının Ekim ayı sonunda Malta'ya döndükten sonra o sırada akciğerleri rahatsız olan W. Jowett'le beraber 18 Kasım'da Malta'dan İstanbul'a yola çıkmıştır. Altmış dokuz günlük yolculuktan sonra 25 Ocak'ta Kandiye, İzmir ve Stilo'ya ulaştılar ve modern Yunanca Ahit'in kopyalarını dağıttılar. J. Connor İstanbul'a geldiğinde Britanya Büyükelçisi, konsolosu ve diğer

---

[576] Mehmet Ali Doğan, *American Board of Commissioners for Foreign Missions (ABCFM) and "Nominal Christians": Elias Riggs (1810-1901) and American Missionary Activities in The Ottoman Empire* (ABD: The University of Utah, Department of Languages and Literature, Doctor of Philosophy, 2013), 5-6.
[577] CM/039/8, Jowett to Secs., 22.7.1822
[578] Aksu, "Buzdağının Ötesi", 304-305.
[579] Temple, *Life and Letters,* 17, 44-45.
[580] Aksu, "Buzdağının Ötesi", 307-308.
[581] *The Baptist Magazine for 1816*, 8 (London: W. Button & Son, 1816), 435.
[582] *CMS Missionary Register 1839* (London: L. and G. Seeley, 1839), 376.
[583] *CMS Missionary Register 1841* (London: L. and G. Seeley, 1841), 333.

görevliler ona her türlü yardım ve bilgiyi sağladılar.[584] W. Jowett tarafından Connor'a İskenderiye yoluyla sekiz kasa İncil gönderildi. Connor, bunların bir kısmını Kudüs, Sayda ve Lazkiye'ye yolladı. Aynı zamanda Connor, Malta'dan Yafa'daki İngiliz Konsolosluğu'na gönderilen stoklardan 13 adet Arapça ilahiyi daha satmıştı. Ardından Kudüs'e gitti.[585]

Basılı kitapların dağıtımında 1815'ten 1827'ye kadar Kahire'de İngiliz Konsolosu olarak görev yapan Henry Salt'tın faaliyetleri[586] son derece önemliydi. Zira kendisi gönüllü bir işbirlikçiydi ve özellikle Türk nüfus ile iletişim halindeydi. 1818'de Newcastle İncil'inin 50 nüshasını, 1819-1820 aralığında 150 tane Yeni Ahit'i, 1822'de 150 adet İncil ve 1823'de de 50'şer adet İncil ve Mezmur'u dağıtmıştır. Ayrıca İskenderiye'deki meslektaşı Peter Lee de hemen hemen aynı oranlarda basım ve yayın temin etmiştir. 1818'de Fizan'daki İngiliz Konsolosu Trablus ve başka yerlerde çeşitli yayınların dağıtımını yaptı. Cezayir Konsolosu Macdonald da bu dağıtım işlerinde rol aldı. Dağıttığı kitaplar arasında Arapça ilahi ve İnciller vardı. 1820'de Acre Malagamba'daki İngiliz Fahri Konsolosu, Arapça Hıristiyanlığın kutsal kitaplarının kuzey Filistin'deki dağıtımını üstlendi. 1823'te Trablus'taki (Libya) İsveç Başkonsolosu oradaki Hıristiyanlara ve Müslümanlara 75 adet Yeni Ahit, 50 adet Yaratılış kitabı ve 55 adet de Mezmur dağıttı. Ayrıca Libya'ya Arapça İncillerin bir kısmı 1817'de Yüzbaşı Smyth aracılığıyla ulaştı.[587] Irak Bağdat'taki İngiliz Konsolosu Claudius Rich (1786-1821) Ermenice, Süryanice ve İbranice İncillerin dağıtımında görev almıştı.[588]

Tunus'taki İngiliz Konsolosu 1817'de Jowett'e yerel halkın Kur'an ve onun açıklamasında yazılan çeşitli yorumlar dışında herhangi bir eseri incelemesinin, hatta okumasının kesinlikle yasak olduğunu belirten bir mektup göndermişse de yine de Malta İncil Cemiyeti 1822'de Arapça Yaratılış kitabının bir kısmını oraya gönderir. Hatta ertesi yıl daha fazla kutsal metin gönderildi. 1824'te cemiyetin bir yetkilisi olan Joseph Greaves,

---

584 *Proceedings of the Church Missionary Society for Africa and the East 1818-1819*, 111-115.

585 Roper, *Arabic Printing*, 83-85.

586 Henry Salt Kahire'deki görevi sırasında British Museum için tarihi eser topladı. Bu eserleri İngiltere'ye ulaştırabilmek için Mısır Valisi Mehmet Ali Paşa ile dostane ilişkiler geliştirdi. C. E. Bosworth, *Henry Salt, Consul in Egypt 1816-1827 and Pioneer Egyptologist* (England: University of Manchester, 1974), 69-91. Jowett bu konsolosun *Salt's Abyssinia* isimli eserine bakılmasını tavsiye etmiştir. Bu eserin içerisinde yer alan ve bölgeye ait bir haritaya tezin ekler kısmında yer verilmiştir. Jowett, *Christian Researches in the Mediterranean*, 303-304.

587 Roper, *Arabic Printing*, 89-90.

588 Roper, *Arabic Printing*, 75-87.

yanına Arapça ve diğer dillerde 500 İncil alarak Tunus'a gitti. Yerel tüccarlara ve ulemaya çok sayıda Arapça İncil dağıttı. Zeytuna Cami Üniversitesi'ne[589] özellikle önem verilerek basılı yayınların buraya ulaşması sağlandı. Batı Afrika'da da Newcastle İncilleri çoğunlukla KMC misyonerleri tarafından dağıtıldı.[590]

Malta matbaasında basılan eserlerin Anadolu ve Rumeli topraklarında birçok yerleşim bölgesini içeren geniş bir alana dağıtıldığı anlaşılıyor. Gümrüklerdeki bütün engellemelere rağmen Jowett Türkçe pek çok risalenin satışını gerçekleştirdi. İstanbul ve birçok yerde imamlara kadar ulaştırmayı başardı.[591] Onun dağıtım yaptığı yerler arasında Bağdat'taki Yahudi okulları da vardı.[592]

Görüleceği üzere Jowett gittiği her yerde kendilerine ait kutsal kitapları dağıttığı gibi iletişime geçtiği kiliselerden de kitaplar topladı. Böylece oluşturulan kütüphaneler sayesinde yerel halk ve kilise hakkında teferruatlı bir veri tabanı meydana geldi. Bu yolla elde edilen veriler sayesinde bu bölgelerde uygulanacak olan misyoner stratejileri belirlendi. Nitekim Jowett bölgeden elde ettiği çeşitli kitapları İngiltere'deki KMC'nin kütüphanesine ulaştırdı. Bunlar arasında Yunan Kilisesinde yapılan ibadetlerin anlatıldığı eserler ile İnciller de bulunuyordu. Bir kısmı da Rusya'daki Rum Kilisesi tarihine aitti.[593]

Birçok yerde KMC'nin basılı yayınları için depolar oluşturulmuştur. Mesela Selanik'te başta İbranice ve modern Yunanca olmak üzere dini metinler için bir depo vardı. Bunların dağıtımı İyonya Adaları'ndaki misyonerlerce gerçekleştirilmekteydi.[594] Malta'da da bir kitap deposu bulunuyordu ve burada ayrıca İncil dersleri verilmekteydi.[595]

Eserlerin bir kısmı ücret karşılığında veriliyordu.[596] Söz gelimi Jowett 1819'da kuzey Mısır'daki Kıptilere tanesi 20 kuruştan 22 adet İncil teslim etti. Başka bir seferde ise 25 adet İncil'i 400 kuruşa sattı. Jowett, 1823'te Tire'deki (Slir) okul çocuklarına Arapça ilahiler sattı. Ancak en pahalıya verdiği Yeni Ahit'ti. O dağıttığı her kitaptan kuşkusuz ücret almıyordu. Bedava İnciller dağıttığı da görülüyor. Örneğin Kıpti eğitim kurumlarına

[589] Ayrıntılı bilgi için bk. Kadir Pektaş, "Zeytûne Camii", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 44/380-381.
[590] Roper, *Arabic Printing,* 89-90.
[591] Roper, "Turkish Printing", 417-418.
[592] Roper, *Arabic Printing,* 301.
[593] Jowett, *Christian Researches in the Mediterranean,* 35.
[594] *CMS* Missionary Register,1819, 71.
[595] Atkins, "William Jowett's", 221.
[596] *CMS Missionary Register 1844* (London: Seeley, Burnside & Seeley, 1844), 309.

ücretsiz olarak 18 adet İncil göndermişti.[597] Yunanca İncil baskısının Moskova'da basıldığını öğrenen Jowett, İngiltere'nin Malta Konsolosluğu papazı Charles Williamson'ın yardımıyla, Rus İncil Cemiyeti Komitesi'nden 500 nüshanın İzmir'e gönderilmesini talep etti. KMC kendi kayıtlarında Yunanlıların, özellikle de okul ve kolejlerindeki yoksul gençlerin bu dini metinleri düşük bir fiyata satın almalarını sağlayacak kadar masrafın karşılandığını belirtir.[598] Genel olarak diğer misyonerler de faaliyetlerinde İncil dağıtımını bu şekilde yapmaktaydı. İhtiyaç sahiplerine ücretsiz geri kalana ise sembolik bir meblağ karşılığındaydı.[599]

Misyonerliğin başarıya ulaşması için bu dağıtım faaliyeti son derece önem arz ediyordu. Onlara göre 1453'te İstanbul'un fethinden itibaren karanlığa boğulan Rumeli toprakları ve burada yaşayan halklar bu eserler sayesinde aydınlığa kavuşacaktı. Nitekim daha önceleri Türkler tarafından terör estirilen bölgelerde bu eserler sayesinde önemli mesafeler katedildi ve onlara göre Türklerin gücü kırıldı. Böylece bölgede yavaş yavaş Hıristiyan dini ve kültürü yayılmaya ve etkili olmaya başladı.[600]

W. Jowett misyon bölgesindeki konsoloslukları dağıtım noktaları olarak kullandı. Batı Afrika'dan gelecek yayınların konsolosluklara gönderilmesini istedi.[601] Jowett İskenderiye'de iken içinde 200 adet İncil olan ve İngiliz Konsolosluğu'nda muhafaza edilen iki kolinin Henry Salt'a gönderileceğini kutuların üzerindeki yazılardan, İncillerin de konsolosluğa The Society for The Propagation of The Gospel in Foreign Parts tarafından ulaştırıldığını 22 Nisan 1817 tarihli Rahip Anthony Hamilton'un Londra mektubundan öğrenmişti.[602]

1823 yılında W. Jowett Filistin ve Suriye'ye uzun bir seyahate başladı. Lübnan'dan başlayarak güneye doğru gitti ve Tire'de (Sur) Yeni Ahit'i almaya gücü yetmeyen yerel okul çocuklarına Arapça ilahiler sattı.[603] Akka'da ve Nasıra'da çok sayıda İncil'i yerel

---

[597] *CMS Missionary Register 1819*, 368, 403-405; CMS *Missionary Register 1820,* 204; William Jowett, *Christian Researches in The Holy Land and Syria in 1823 and 1824* (London: R. Watts, 1825), 131.
[598] *CMS Missionary Register 1819*, 71.
[599] Temple, *Life and Letters*, 152-153.
[600] Herbert Udny Weitbrecht, *Raymond Lull and Six Centuries of Islam* (London: Society for Promoting Christian Knowledge, 1915), 15-16.
[601] *Proceedings of The Church Missionary Society for Africa and The East 1818-1819*, 115-123.
[602] *CMS Missionary Register 1819*, 368-369.
[603] Jowett, *Christian Researches in Syria*, 131.

Rum Ortodoks cemaatine sattı.[604] 1824'te Kudüs'te bir süre kalarak burada çok fazla yayını halk kitlelerine ulaştırdı.[605]

2. Eğitim Faaliyetleri

W. Jowett'in misyonu çerçevesinde gerçekleştirdiği işlerin bir kısmını eğitim faaliyetleri başlığı altında değerlendirmek mümkündür. Onun gerçekleştirdiği eğitim ile ilgili işler örgün ve planlı eğitimlerden ziyade düzenli olmayan ama fırsatını buldukça yaptığı ve bir bakıma yaygın eğitim denilebilecek faaliyetler arasında değerlendirilebilir. Bunların başında seyahatleri sırasında ve kiliselerde yaptığı vaazlar geliyordu. O gerek yolculuklarında gerekse farklı amaçlarla bir araya geldiği kimselerle sohbetlerinde de misyonuna uygun fikir alışverişleri, dini telkinler ve tartışmalarda bulunmayı ihmal etmiyordu. Nihayet misyoner yetiştirme noktasında da eğitim verdiği raporlarından anlaşılmaktadır.[606]

Bu bağlamda örnek olarak Ayvalık yolculuğunda yaptığı vaaz verilebilir. O, bir taraftan seyahat ettiği kayıkta gelecekte İncil nüshalarının taşınacağını hayal ederken diğer yandan kendisiyle birlikte yolculuk yapanlara *Yuhanna İncili'*nin IV ve *Elçilerin işleri* kitabının VIII. pasajlarını okudu. İzmir'den Sakız Adası'na giderken de yolculara Matta İncilinin belirtmediği belli bölümlerini anlattı.[607] Jowett Milos seyahati sırasında fırsatını bulduğu her anda yanındakilere İncil'den pasajlar okudu. Atina'dan Pireye giden H. M. gemisi Wasp'ta Havari Pavlus'un Korintlilere 1. Mektubu'ndan 1:26-27'yi okuyarak vaazlar verdi.[608] Malta'da iken onu bu sefer Faslı bir Yahudi ile Tesniye bölümünü okurken ve dini konuları tartışırken buluyoruz.[609]

Jowett ayrıca seyahatleri sırasında özellikle de Mısır yolculuğu boyunca kendisine kılavuzluk yapacak çeşitli kitapları okumayı özellikle tercih etmiş bireysel eğitimini ihmal etmemişti. Mesela bunlar arasında *Lettres Edifiantes et Curieuses'in*[610] beşinci

[604] Jowett, *Christian Researches in Syria,* 148-161.
[605] Jowett, *Christian Researches in Syria*, 86.
[606] Jowett, *Christian Researches in the Mediterranean,* 84-85.
[607] Jowett, *Christian Researches in the Mediterranean,* 59-61,67- 86.
[608] Bu vaazın ayrıntıları için bk. Jowett, *Christian Researches in the Mediterranean,* 81-82.
[609] Jowett, *Christian Researches in the Mediterranean,* 230-233.
[610] Çin, Levant ve Hindistan gibi yerlerde bulunan Cizvit misyonerleri tarafından Avrupa'ya gönderilen 34 ciltlik mektuptan oluşan bir koleksiyondur. Bu koleksiyonlar 1702-1776 yılları arasında yayınlanmıştır.

cildi[611], *Bruce'un seyahatleri*[612] ve *Ludolf'un Etiyopya* üzerine eseri[613] yer almıştır. Özellikle bu üç eserin Jowett'in Mısır üzerine olan fikirlerinin olgunlaşmasında ona bir nevi rehber olarak hizmet ettiği kanaati oluşmuştur. Özellikle James Bruce'un *Nil'in Kaynağını Keşfetmek İçin Seyahatle*r isimli eser buna örnek verilebilir. Nitekim 1762 yılında Cezayir İngiliz Konsolosu olarak görev yapan James Bruce (1730-1794) 1765'te Akdeniz merkezli büyük bir seyahate başlamış 1768'de İskenderiye, Nil, Aswan, Kızıldeniz ve Masavva Limanı'na gitmiştir. 1770'de Habeşistan'a vararak burada önemli araştırmalar ve keşif gezileri yapmıştır. Bruce Habeşistan'da Yahudi bir din kitabı olan Enoch'un 3 adet kopyasını ele geçirerek bir kopyasını Fransa kralı XV. Louise'e ulaştırmıştır.[614] Onun bu icraatlarının Jowett'e ilham kaynağı olmuş olma ihtimali yüksek gibi görünüyor. Bruce'un 1765-1773 yılları arasında izlediği Afrika, Suriye, Mısır, Arabistan ve Habeşistan güzergahının bir kısmını Jowett de takip etmiştir. Nitekim Kahire, İskenderiye, Rosetta ve Yukarı Mısır'dan sonra Nil sahilindeki Kene, Kosseir, Thebes, Luksor, Edfou ve Karnac gibi yerleri Bruce da gezmişti.[615] Yine dönemin ünlü bir Habeşistan (Etiyopya) uzmanı olan Alman oryantalist Hiob Ludolf'a (1624-1704) ait *Etiyopya'nın Tarihi* isimli eserin de Jowett'i etkilediği şüphesizdir.

3. Diplomatik Faaliyetler

W. Jowett misyonunu yerine getirmek üzere fırsat buldukça görevli olduğu bölgedeki konsolosluklar, okul ve kilise yöneticileriyle görüşmeyi de ihmal etmemiş, özellikle İzmir, Ayvalık, Sakız Adası, Atina, Milos, İskenderiye, Rosetta ve Kahire gibi zikredilen birimlerin idarecilerini ziyaret etmiştir. Her birimin yöneticisiyle görüşürken yanında referans mektubu götürmüştür.[616] Piskoposlarla görüşmelerine özel bir önem verdiği anlaşılmaktadır.

---

611 Jowett, *Christian Researches in the Mediterranean,* 129.

612 Jowett, *Christian Researches in the Mediterranean*,133. İngiliz gezgin ve yazar olan James Bruce'un bu eseri ile ilgili geniş bilgi için bk. James Bruce, *Travels to Discover The Source of The Nile* (London: G.G.J.and J. Robinson, 1790).

613 Jowett, *Christian Researches in the Mediterranean,* 144. Etiyopya uzmanı Alman oryantalist Hiob Ludolf'un bu eseri ile ilgili bk. Hiob Ludolf, *A New History of Ethiopia* (London: Samuel Smitt Bookfeller, 1684).

614 https://www-britannica-com.translate.goog/biography/James-Bruce. (18.09.2024)

615 James Bruce'un seyahat güzergahı için bk. Bruce, *Travels to Discover*, XVII-XXX.

616 Jowett, *Christian Researches in the Mediterranean*, 111.

a. Okullar

Jowett'in diplomatik ilişkiler geliştirdiği kurumlardan biri de azınlık okulları oldu. Bu seyahatleri sırasında amaçlarına hizmet edecek birçok önemli okulu ziyaret ederek temaslarda bulundu.

W. Jowett İzmir'e geldiğinde İzmir Limanı'nın fiziki ve siyasi yapısının eğitim kuruluşlarının çıkarlarına hizmet ettiğini fark etmesi uzun sürmedi. Nitekim bu liman yabancı ve gayrimüslim ağırlıklı yerli tüccarların ticari faaliyetlerini yürüttükleri, Osmanlının dışarıya açılan en önemli merkezlerinden birisiydi. İzmir İncil'in yayılması için birçok avantaja sahipti. Anadolu'ya yakınlığı, önemli bir gayrimüslim nüfusu barındırması, Levant Şirketi'nin buradaki faaliyetleri ve Hıristiyanlığın kutsal saydığı Yedi Kilisenin burada bulunması misyoner çalışmaları ve özellikle de misyonerlerin eğitim faaliyetlerini kolaylaştırıyordu.[617]

W. Jowett yanındaki iki Yunan denizci ile birlikte 19 Mayıs 1818'de İzmir'e geldi ve temaslarda bulunmak üzere birinci bölümde bahsettiğimiz İzmir Evangelik Rum Okulu'na gitti.[618] Jowett okul müdürü ile samimiyet kurmuş onu makamında ziyaret etmiştir. O, okulun Yunanistan'ın eski yazarlarını okuma fırsatı bulduğu çok zengin olan kütüphanesinde zaman geçirmiştir. Ayrıca İzmir'deki okullar hakkında papaz Bay Williamson'dan[619] bilgi aldı.[620] Bu okulun kütüphanesine 1881'de British and Foreign Bible Society tarafından 14 İncil, 4 Ahit ve 1 adet de Mezmurlar kitabı bağışlanmıştı.[621] Okulun asli amacı Protestan öğretisi verecek şekilde İncili öğretmek ve Helenik Kültürün yayılmasını sağlamaktı.[622] İzmir'deki İngiliz okulları misyonerlik faaliyetleri açısından son derece etkili çalışmalar yapıyordu. Zira bu okullarda okuyan çocukların İncil'e ilgi duyması sağlanıyor ve bu çocuklar vasıtasıyla İnciller evlerin içine kadar giriyordu.[623]

---

617 Uçan, "İngiltere Himayesinde", 430-431, 438.
618 Jowett, *Christian Researches in the Mediterranean,* 41.
619 Yaptığımız araştırmalara göre bu papazın adının Charles Willamson olduğu kanaatindeyiz. Kendisi Levant Şirketi tarafından İzmir'e getirtilmişti ve şirket tarafından inşa ettirilen bugünkü adıyla Aziz Yuhanna Kilisesi'nde görevliydi. Buğra Poyraz, "Kitab-ı Mukaddes Şirketlerinin Faaliyetlerine Osmanlı İmparatorluğu'ndan Günümüze Kronolojik Bir Bakış", *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İlahiyat Fakültesi* Dergisi 7/13 (2020), 131.
620 Jowett, *Christian Researches in the Mediterranean*, 53-55.
621 Dinçel, *XIX. Yüzyılda*, 42-48; Uçan, *Osmanlı Devleti'nde*, 437.
622 Uçan, *Osmanlı Devleti'nde*, 431-433.
623 Selçuk, *İngiliz Sömürgesi*, 72.

İzmir'e gelen başka misyonerlerin de bu okullarla bağlantı kurarak İncil dağıttıklarını görüyoruz.[624]

W. Jowett 1818 yılında Ayvalık'a geldiğinde İngiliz konsolos yardımcısının yanına gitti. Ayvalık'ta bir Rum okulu olan Ayvalık Akademisi'ni beraberce ziyaret ettiler. Jowett okul müdürü Gregorius ve öğretmenleriyle buluştu. Ayrıca müdür Gregorius'a İzmir piskoposunun referans mektubunu sundu. Müdür çok sıcak bir şekilde karşıladığı W. Jowett'e Yunan klasikleri ve astronomi kitaplarının da arasında olduğu yaklaşık 700-800 ciltlik bir kitap ihtiva eden okul kütüphanesini gezdirdi. Kendisine öğretmenlerin de katıldığı bir akşam yemeği verdi. Akşam yemeğinde müdür İncil Cemiyeti'ni desteklediğinden söz edince W. Jowett bundan son derece mutlu oldu ve onun isteği üzerine İngilizlerin dini gelenekleri hakkında bilgi verdi. Öğretmenlerin talebi üzerine de kendisine sunulmasını istediği listedeki 70 başarılı öğrenciye Moskova'da basılmış Yunanca İncil'i (Septuagint) göndereceğini ifade etti. W. Jowett ziyaretinde ayrıca öğretmenlerin derslerine girerek öğrencilerle tanışma imkânı buldu.[625]

W. Jowett aynı yıl 26 Mayıs'ta Cenevizliler tarafından kurulduğu söylenen Sakız Adası'na yani raporlardaki adıyla Scio'ya vardı. Jowett Sakız'a gelince burada göz altına alınmıştı. Bunun nedeni Türk hükümetinin Jowett'in İzmir'deki faaliyetleri üzerine aldığı bir istihbarattı. Ancak bir saat sonra serbest bırakılmıştı.[626] XIX. yüzyıl gibi Osmanlı topraklarında misyoner faaliyetlerin en yoğun görüldüğü bir dönemde Jowett'in gözaltına alınması çok manidardır. Muhtemelen devletin kendisinden haberi vardı. Ancak o dönem aynı zamanda İngiltere'nin Osmanlı üzerindeki nüfuzu da yoğundu. Buradaki iki ihtimalden ilki Jowett hakkında devlet ya yeterli istihbarata ulaşamadı ya da Jowett konsolosları devreye sokarak bir şekilde seyahatlerine devam edecek gücü arkasına aldı.

W. Jowett Sakız Adası'nda saygınlığı ile ön plana çıkan Sig. Giovanni Vlastoz'un evinde ağırlandı. Jowett 30 yıl önce kurulmuş olan Sakız Adası Rum Okulu'nu ziyaret etti ve Profesör Vardalachus'a referans mektubunu takdim etti. Profesör Mısır'da doğmuştu ve Mısır Yunan Patriği tarafından yetiştirilmişti. Altmış yaşında olan Vardalachus eskiden Bükreş Okulu'nun müdürüydü. Daha sonra ise Profesör Bamabas'ı ziyaret etti. Profesör kırk beş yaşında olup Kutsal yazıların Yunanca çevirileri üzerine çalışmıştı. Ayrıca

[624] Temple, *Life and Letters,* 130, 142.
[625] Jowett, *Christian Researches in the Mediterranean*, 59-61, 67, 86.
[626] Jowett, *Christian Researches in the Mediterranean,* 69-71.

Jowett Osmanlı Devleti'nin buraya okulun içinde kilise olup olmadığını görmek için yetkililer gönderdiği bilgisini aldı. Bunun nedeni ise Yunanlıların ferman olmadan kilise inşa etmelerine izin verilmemesiydi. Ayrıca Jowett okulda sunulan konferansları takip etti, 4.000 ciltten oluşan okul kütüphanesini gezdi, derslere katıldı ve gözlemler yaptı. Tüccarlar tarafından desteklenen bu okulda öğrenciler ücretsiz eğitim alıyordu. Zaten okulların yapımı da bağışlarla sağlanmıştı. O yıl okuldan üç öğrenci Paris, Viyana ve Padua'ya eğitim almak üzere gönderilmişti.[627]

W. Jowett bir yıl sonra bir daha ziyaret edemediği Sakız Adası'ndaki Rum Akademisinin Profesörü Bambas ile yazıştı. Bambas'dan modern Yunancayla yazılmış bir belge aldı. Belgede Sakız Adası'ndaki okulun organizasyonu, öğretim yöntemi ve okutulan dersleri ile ilgili bilgiler vardı. Bu dersler arasında ilahiyat, dilbilgisi, Latince, Fransızca, Türkçe, resim, mantık, metafizik, retorik, ahlak felsefesi, antik tarih, matematik, aritmetik, cebir, coğrafya, mekanik, optik, deneysel felsefe ve kimya yer alıyordu.[628]

XIX. yüzyılda İzmir, Ayvalık ve Sakız Ada'sında bulunan bu okullar Yunan milliyetçiliğini körükleyerek ulusal bilincin yayılmasını kolaylaştırmıştır.[629] Dolayısıyla bu okulların hedefi eğitim-öğretim verilmesinin çok ötesinde nihai olarak Yunan bağımsızlığının kazanılarak müstakil bir devlete dönüşmek ve Osmanlı egemenliğine son vermekti. Nitekim 1821 Yunan isyanlarına giden süreçte bu okulların faaliyetleri göz ardı edilemeyecek boyutta olmuştur.

W. Jowett daha sonra Atina'daki Rum okulunu ziyaret etti ve okulun edebiyat derneğine üye oldu. Aynı şekilde 700-800 ciltten oluşan okulun kütüphanesinde incelemelerde bulundu. Burada kendisine Rivalaki isminde bir kişi yardım etti. Bu sırada kendisi dışında Atina'da görevli dokuz İngiliz görevli daha vardı. Jowett onların yere oturarak plan ve çizimler yaptıklarını gördü.[630] Jowett'in gezdiği diğer bir okul da İskenderiye'deki Katolik okuluydu. O bir Müslüman okulunda öğrencilerin kartona yazılı dua nitelikli bir iki cümleyi okumanın ötesinde bir şey yapmadıklarını raporlarına yansıtmıştır.[631]

---

627 Jowett, *Christian Researches in the Mediterranean,* 69-71.
628 Jowett, *Christian Researches in the Mediterranean,* 75-76.
629 Cihangir, "Ayvalık Akademisi", 417.
630 Jowett, *Christian Researches in the Mediterranean,* 77-80.
631 Jowett, *Christian Researches in the Mediterranean,* 103-107.

Nihayet ziyaret ettiği okullardan biri de Kahire'deki Kıpti okulu oldu.[632] Nil seyahatleri sırasında 1 Mart günü Esme'ye giden Jowett buradaki okula gidip hocalarıyla görüşmüştür. [633]

W. Jowett yukarıda anlatılan temaslarında ilgililere önemli olanın okul açmak değil İnciller, Mezmurlar ve Havarilerin Mektuplarının da arasında olduğu kutsal metinleri ve ders materyallerini yeterli miktarda bulundurulmasının olduğunu belirtiyordu.[634] Ayrıca Jowett metodist okullarında Lancaster Sistemini yerli öğretmenlere tavsiye etti ve bunun Kahire'deki ilahiyat okullarında uygulanmasını ve Avrupalı asistanların bu okullara atanması fikrini önerdi. O ayrıca bu eğitimin yerel dilde verilmesi gerektiğini de özellikle vurguladı. Onu bu düşünceye sevk eden Malta'da başarıya ulaşmış benzer uygulamalardı.[635]

Yerel dilde eğitim Protestanlığın eğitim anlayışının da temeliydi. Nitekim bu anlayışa göre eğitimdeki en önemli husus ana dilde okuma-yazma öğrenmeye dayanır. Ancak bu yolla muhatap İncil'i kendi dilinde okuyarak içselleştirebilir ve kutsal kitap ile arasına herhangi bir aracı koymadan inancına karışan bâtıl yapıyı ortadan kaldırabilir. Dolayısıyla gerek Jowett gerekse diğer misyonerler açısından hedefteki kitleyi İncil ile buluşturabilmenin en hızlı ve pratik çözümü muhatabın ana dilde okuma yazmayı öğrenmesidir. Bunu da en kolay ve etkili şekilde karşılayacak olan yöntem karşılıklı öğretim sistemiydi.[636]

b. Kiliseler (Piskoposlar ve Rahipler)

W. Jowett okulları ziyaret edip temaslarda bulunduğu gibi aynı şekilde kilise ve yöneticilerini de ziyaret edip görüşmeler yaptı. Bölgeye kendisinden önce gelen misyoner ajanlar da kilise yöneticileriyle sıcak ilişkiler kurmuşlardı. Mesela misyoner James Bruce Kahire'ye geldiğinde Yunan patriği tarafından misafir edilmiş ve çok sıcak bir şekilde karşılanmıştır. Patrikten aldığı referans mektubuyla Mısır seyahatlerini yapmıştı.[637]

W. Jowett seyahati sırasında gittiği her yerde bölgenin piskoposu tarafından himâye gördü. Mesela İzmir'deyken İzmir Piskoposu ile görüştü. Piskopos Jowett'in ziyaretinden

[632] Jowett, *Christian Researches in the Mediterranean,* 113-114.
[633] Jowett, *Christian Researches in the Mediterranean,* 135-137.
[634] Jowett, *Christian Researches in the Mediterranean*, 305-306.
[635] Nurdoğan, "The Landing of CMS", 404; Jowett, *Christian Researches in the Mediterranean*, 307-308.
[636] Aksu, "İngiltere-Amerika-Osmanlı", 29-30.
[637] Bruce, *Travels to Discover*, 35, 40.

duyduğu memnuniyeti belirtti ve Osmanlı yönetiminden şikâyet etti.[638] İzmir Phogi Piskoposu[639] ile buluştu. O kendisine büyük bir samimiyetle davrandı ve onu kutsadı. Jowett piskoposun dikkatini İngiltere Kilisesine çekmek için ona bu kilisenin dua kitabının Antik Yunanca bir kopyasını verdi. Yunan piskoposu İncil Cemiyetinin yaptıklarından memnuniyetini belirtti.[640] Jowett Levant Şirketi papazı Mr. Williamson ile Rum okullarını gezdi.[641] Jowett'in gezdiği kiliseler arasında Aya Fotini ve Aziz Yuhanna Kiliselerinin olduğu kanaatindeyiz.

Temaslarda bulunduğu kişiler arasında Sakız Adası piskoposu Plato'yu görüyoruz. Piskopos, W. Jowett'e İncil Cemiyetinin faaliyetlerini desteklediğini ifade ederek bu gibi İncil derneklerinin Hıristiyanlık davasına hizmet ettiğinden bahsetti ve kutsal yazıların modern Yunancaya bir an önce çevrilmesi isteğini Jowett'e iletti. Zira ona göre Hıristiyan kiliselerinin yerel dillere çevrilmiş İncillere sahip olmaması üzüntü verici büyük bir eksiklikti.[642]

Ege Adaları seyahatinde Milos'a gittiğinde bölgenin piskoposu ile görüştü. İstanbul ve Siphno'da faaliyetler yürüten bu piskoposun yetki alanı içinde Milos, Kimolo, Mycono, Astupalea, Polycundro, Sieyno, Neo, Anaphi, Amorgo, Serfo ve Siphno gibi adalar vardı.[643]

W. Jowett'in Mısır seyahati boyunca din adamlarıyla olan temaslarında özellikle bölgedeki kutsal metinleri toplamaya ehemmiyet verdiği anlaşılıyor. Nitekim daha önceki bölümlerde de belirttiğimiz üzere Mısır Arapça olarak yazılmış Hıristiyan kutsal metinlerinin oldukça bol olduğu bir yerdi. Bu kitapların büyü bir kısmı Suriye'deki Mar Hanna Souere Manastırı rahiplerince kaleme alındığı bilinmektedir ve Jowett bunlarla irtibata geçerek önemli miktarda kitap satın almış ve KMC kütüphanesine bağışlamıştır. Raporlardan öğrendiğimize göre Kahire'de Latin kilisesine bağlı *Della Propaganda* ve *Della Terra Santa* isminde iki Latin manastırı vardı. Bu manastırlardan *Della Propaganda'nın* yetki alanı Yukarı Mısır'daki[644] manastırları içine alırken; *Della Terra*

638 Jowett, *Christian Researches in the Mediterranean*, 54.
639 Bu piskopos İzmir yardımcı piskoposuydu.
640 Jowett, *Christian Researches in the Mediterranean*, 15-18.
641 Jowett, *Christian Researches in the Mediterranean*, 53.
642 Jowett, *Christian Researches in the Mediterranean,* 73-74.
643 Jowett, *Christian Researches in the Mediterranean,* 84-85.
644 Mısır'a ait topraklar Aşağı Mısır ve Yukarı Mısır olmak üzere ikiye ayrılır. Eski Mısırlılar Aşağı Mısır'a Delta, Yukarı Mısır'a ise Vadi ismini vermiştir. Âdem Apak, "Mısır'ın Müslümanlar Tarafından Fethi

Santa ise Kudüs'teki Üstün Manastır'ı kapsıyordu. Raporlara göre Jowett, 1819'da Kahire'deki veba salgınından ötürü belli bir süre buradaki manastırları ziyaret edememiştir. Ayrıca Jowett Kahire'de Ermeni piskoposu ile görüştüğünü fakat Ermenice bilmediği için verimli bir diyalog oluşturamadığını da belirtti.[645] W. Jowett Kahire yolculuğunda buranın patriğini ziyaret ederek ona Etiyopya Mezmuru verdi. Habeşistan da bu patrikhanenin yönetimi altındaydı.[646]

W. Jowett İskenderiye'de Kıpti kilisesinde katıldığı bir vaftiz töreni sırasında Kıptice ve Arapça İnciller okunduğunu gözlemledi. O ayrıca buradaki Latin Manastırı'nda Trablus, Beyrut, Kudüs ve Halep'te misyonerlik yapan Dimyatlı başpiskoposla görüştü. Jowett piskopostan İskenderiye Rum Patriği hakkında bilgiler aldı. Bu bilgilere göre İskenderiye'de ikamet eden söz konusu Patrik Konstantinopolis Rum Patrikliğinden bağımsızdı ve Mısır ile Kuzey Afrika tamamen ona bağlıydı.[647]

W. Jowett İskenderiye'den Rosetta'ya geçince buradaki Kıpti Kilisesini ziyaret etti ve rahibi ile görüştü. Ertesi gün Latin ve Yunan manastırlarına gitti. Yunan kilisesinin Patmoslu başrahibinden Hıristiyanların birlik halinde olmadığını ve bu durumun Türklere avantaj sağladığını öğrendi.[648]

W. Jowett Kahire'de Habeşistan Kıptilerinin de bağlı bulunduğu Kıpti kilisesinin patriğiyle görüştü. Patriğe Arapça İncil ve Etiyopya dilinde yazılmış ciltli bir Mezmur verdi. Patriğin bundan hoşnut olduğunu görünce kendisine kuzey Mısır'daki kiliseleri ve manastırları ziyaret etme isteğini belirterek bunların listesini ve yöneticilerine sunulmak üzere referans mektubu talep etti. Patrik referans mektubunu vermişse de diğer isteği kibar bir şekilde reddetmişti. Habeşistan hakkında kendisine bilgi veren patrik Etiyopya'ca yazılı bir Mezmuru Jowett'e sundu. Fakat Jowett, patriğin Etiyopyaca bilmediği için Mezmuru okuyamadığını anlayınca çok üzüldü. Ayrıca patrik kendisini destekleyeceğini fakat işine fazla müdahale edilmemesi gerektiğini de belirtmeyi ihmal etmedi. Patrik her ne kadar İngiltere desteğini kaybetmek istemese de kilisesinin yetki alanına müdahale edilmesini istemediği kanaatindeyiz. Bu mesajı da Jowett'e kibarca

ve Fetih Sonrası Ülkede Sosyal ve Dini Alanda Meydana Gelen Değişimler Üzerine Değerlendirmeler", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 10/2 (2001), 146.

645 Jowett, *Christian Researches in the Mediterranean,* 116-119.

646 Jowet, *Christian Researches in the Mediterranean*, 111.

647 Jowett, *Christian Researches in the Mediterranean,* 99-101.

648 Jowett, *Christian Researches in the Mediterranean*, 108-110.

iletmiştir. W. Jowett Kahire Kıpti Kilisesinde Arapça İncil'in okunduğu pazar günü ayinine katıldı. Burada Kıptilerin laik lideri Hanna Taouil görüştü. Hanna, Jowett'in elindeki Arapça İncilleri satın almak istedi.[649]

Jowett Mısır'daki Rum Manastırı patriği Patmos'a gittiği için kendisiyle görüşmesi mümkün olmayınca yardımcısı ve sekreteriyle görüştü. Yunanca anlaştığı bu kişilere Andrew Theotoky tarafından Yunanca yazılmış kendisine ithaf edilen bir kitap ile Yunanca Kutsal Yazı metinlerinden oluşan eserleri hediye etti. O bu görüşmesi sırasında kutsal metinlerin modern Yunanca olarak çevrilmesini de kendilerine tavsiye etti. Fakat onlar Jowett'in bu tavsiyesini hoş karşılamayıp kutsal metinlerin Antik Yunanca olarak kalmasının daha doğru olduğunu ifade ettiler. Kalvinist inançlar içerdiği için İskenderiye Patriği Maximus ile sekreteri Lucaris tarafından çevrilen Yeni Ahit çevirisini de kabul etmemişlerdir. [650]

W. Jowett 1819'da Mısır'ı ziyareti sırasında Yunan Patriği ve piskoposlarının faaliyetlerini yakından izledi. Jowett, onların modern Yunanca, Arnavutça, Türkçe ve Maltaca çevirilere yardım ettiklerini gözlemledi. Ayrıca onlar Malta, İzmir, Atina, Korfu ve İyonya Adalarındaki misyoner toplulukları da destekliyorlardı. Aynı tarihte Suriye-Kudüs Başpiskoposu Gregory Peter Giarve de ders kitabı ve İncil basımı yapmak için Londra'da bulunuyordu.[651] Ardından Jowett rahatsızlandı ve 1820'de ailesiyle birlikte İngiltere'ye döndü.[652] 1820 ve 1823'te birkaç aylığına tekrar Mısır'a gelen Jowett Kıpti Kilisesi'nin rahipleri ve keşişleriyle görüştü. Hıristiyanlığın kutsal metinlerinin Arapça nüshalarını dağıttı.[653]

Jowett bu görüşmeleri sırasında rahip ve papazlardan nüfus, okul ve kilise sayıları gibi farklı bilgiler de elde etti. Mesela Jowett Nil seyahatleri sırasında Akmim'de bulunan Papaz Luigi'nin hadım ettirilen Habeşli köleleri tedavi ettiği bilgisini vermektedir. Çünkü papaz az da olsa tıp bilgisine sahipti. Jowett Osmanlı Devleti'ne atıfta bulunarak Dara adlı bir kasabada Darfur'dan gelen 2.000 köleye operasyon yapıldığını belirtti. İbrahim Paşa tedavi için Papaz Luigi'ye 500 kişi göndermişti ki bunların üçü ölmüştü. Ayrıca

649 Jowett, *Christian Researches in the Mediterranean,* 111-114.
650 Jowett, *Christian Researches in the Mediterranean,* 115-118.
651 *CMS Missionary Register 1819*, 134; *Proceedings of The Church Missionary Society for Africa and The East 1820- 1821*, 109; *CMS Missionary Register 1820*, 477.
652 B. B. Edwards, *The Missionary Gazetteer,* 273.
653 Nurdoğan, "The Landing of CMS", 403.

Jowett buradaki bir Türk'ün 10 yaşındaki Habeşli kölesinden bahseder. Bu çocuk köle Müslüman yaptırılarak hadım ettirilmişti.[654]

28 Şubat'ta Luksor'a geçen Jowett buradaki Hıristiyanların başında bulunan Mallem Jacob'u birkaç kez ziyaret etmiştir. O Zenia adında bir diğer köye gitti. Burada kendisini bir rahip ve Müslüman bir şeyh ziyaret etti. Rahip, İngiliz gezginlerin granit heykellere ve diğer antikalara para harcadıklarını belirterek bunun nedenini öğrenmek istemiştir.[655]

1 Mart günü Nil kıyısındaki Esme'ye gittiğinde W. Jowett patrikten gelen referans mektubunu piskoposa sunarak ondan çeşitli bilgiler almıştı. Piskopos, Jowett'e Müslümanların, kiliselerine zorla girdiğini belirtmişti.[656] 29 Mart günü Negade'ye varan Jowett dört tane rahiple görüşerek onlara her zamanki referans mektubunu vermiş ve bölgeyle ilgili bilgi almıştır.[657] 3 Nisan günü Abutig'deki piskoposu ziyaret eden Jowett bu bölgedeki insanların göz problemlerine dikkat çekmiştir. Öyle ki piskopos dahi kendisinden gözlük istemiştir. Jowett bu gelişmeler üzerine buralara gelecek olan bir misyonerin yanında hediye için bir dizi gözlük taşıması gerektiğini belirtmiştir. 4 Nisan günü Manfelout'a vardı. Piskoposu ile görüştü ve bölge ile ilgili bilgiler aldı.[658]

W. Jowett 6 Nisan'da Minie'ye oradan da 7 Nisan'da Benisouef'e varmış ve buralardaki manastırları tek tek ziyaret etmiştir. En nihayetinde 8 Nisan'da Eski Kahire'ye ulaşmıştır.[659] W. Jowett sağlık sorunları sebebiyle görevini bırakıncaya kadar bölgedeki faaliyetlerini sürdürdü.[660]

c. Konsoloslar

W. Jowett gittiği her yerde konsolosların desteğini almayı ihmal etmedi. Aslında İngiltere'nin konsolosluk tarihi de bu istikamette bir gelişme göstermişti. İngiltere, konsolosları aracılığıyla ülke çıkarlarını her yönden korumak; ticari, siyasi ve kültürel hegemonyasını kurmak için yoğun bir gayret sarfetmiştir. Bunda ticari kaygılar etkili oldu. İlk konsoloslar farklı ülkelere giden İngiliz tüccarları temsilen atandı. XVI.

---

654 Jowett, *Christian Researches in the Mediterranean,* 157-158.
655 Jowett, *Christian Researches in the Mediterranean,* 145.
656 Jowett, *Christian Researches in the Mediterranean,* 135-138.
657 Jowett, *Christian Researches in the Mediterranean,* 151-155.
658 Jowett, *Christian Researches in the Mediterranean,* 159-161.
659 Jowett, *Christian Researches in the Mediterranean,* 163.
660 *CMS Missionary Register 1841*, 326. Kendisinden sonra gelen halefi Rahip C.F. Schlienz ile ilgili bilgi için bk. *CMS Missionary Register 1841*, 332-338.

yüzyıldan itibaren Osmanlı topraklarındaki İngiliz konsolosları 1825 yılına kadar İngiliz tüccarların çıkarlarını korumak üzere kurulan Levant Company bünyesinde faaliyet gösterdi. Bu konsolosların en önemli görevleri arasında istihbarat toplamak, arkeolojik çalışmaları desteklemek, İngiltere'nin ticari çıkarlarını korumak üzere devlet yetkilileriyle görüşmek, nüfuz alanları yaratmak için bölgedeki eğitim kurumlarına destek olmak,[661] Osmanlıdaki gayrimüslimleri milliyetçilik akımlarıyla kışkırtmak, padişah aleyhtarlığı yapan siyasi mahkumları kollamak ve Osmanlı yönetimi üzerinde siyasi nüfuz sağlamak yer alıyordu.[662]

Dolayısıyla misyonerler faaliyet gösterdikleri ülkedeki konsolosluklar ve yöneticilerle temas kurarak görüşmekten çekinmemişlerdir.[663] Örneğin Amerikalı misyoner William Goodell 1824'te Boston'a yazdığı mektubunda İngiliz konsoloslarının kendisine yardım ettiğinden bahsetmiştir. Nitekim Osmanlı topraklarında İngiliz diplomatlar misyonerlerin en önemli koruyucuları arasında olmuştur.[664] Mesela Sultan Abdülmecid'in padişahlığı döneminde bahriyede bölük komutanı olarak görev yapan Mustafa Bey, Mr. John ismindeki bir İngiliz misyonerin kendisine vermiş olduğu malumattan yola çıkarak İngiliz elçiler hakkında bilgilenmiştir. Bu elçiler amaçlarına ulaşmak için her türlü fedakârlığı yapmaktan çekinmemişlerdir.[665]

W. Jowett'in de aynı usulü takip ettiği anlaşılıyor. Mısır'da Levant Şirketi'nin İskenderiye Başkonsolosu[666] Peter Lee ve İngiltere'nin Kahire Başkonsolosu Henry Salt Jowett'e çalışmalarında yardım etti.[667] Henry Salt Jowett'e Habeşistan'ın Tigre valisi Ras.[668] Welleda Selasse'den aldığı bir belgeyi verdi. Habeşistan Kıptilerinin inanç esaslarının anlatıldığı bu belgedeki bilgiler, onun Habeşistan'daki faaliyetlerinde çok işine yaradı.[669] Jowett Nil nehri üzerindeki araştırmalarından sonra 8 Nisan'da Eski

---

[661] Mesela İzmir'deki Evangelik Rum Okulu'na İzmir İngiltere Konsolosunun müdahalesi örnek verilebilir. Okulun İngiltere'nin himayesine girmesi devlet makamlarınca kabul edilmez. Ancak 1895'te konsolosun devreye girmesiyle olay halledilir. Adıtatar, *İzmir İngiliz Konsolosluğu,* 232.

[662] Adıtatar, *İzmir İngiliz Konsolosluğu,* 71-73, 117-234.

[663] Bir örneği için bk. Joseph de Tournefort, *Tournefort Seyahatnamesi*, çev. Teoman Tunçdoğan (İstanbul: Kitap Yayınevi, 2005), 71.

[664] Griffin, *Forty Years,* 412. Goodell'in destek aldığı kişi İngiltere Beyrut Konsolosu Peter Abbott'tur.

[665] Ahmet Hamdi Bey, *Bir Misyoner Nasıl Yetiştiriliyor? İslam Âlemi ve İngiliz Misyonerler* (İstanbul: Yeditepe Yayınları, 2010), 64.

[666] Clifford Edmund Bosworth, "Henry Salt Consul in Egypt 1816-1817 and Pioneer Egyptologist", *Arabic Studies* (Manchaster: 1974), 79.

[667] *CMS Missionary Register 1818,* 389.

[668] Ras: Bölgede kullanılan bir nevi kraliyet unvanıdır.

[669] Jowett, *Christian Researches in the Mediterranean,* 180.

Kahire'ye varmış ve İngiltere'de Başkonsolos Henry Salt'ın evinde üç ay ikamet etmiştir. Yanında Nathaniel Pearce ile Habeşli eşi de bulunuyordu. Konsolos ve ailesine bu esnada dini vaazlar vermiş, evde farklı diller konuşulduğu için vaazlarını bazen İngilizce bazen de İtalyanca olarak sunmuştur. 12 kişiden oluşan ev halkından kimisi İngiliz ve Romalı kimisi de Yunanlı ve Kıpti Kilisesi mensubuydu. İçlerinde Lüteriyen de vardı.[670]

W. Jowett'in yanında Mısır uzmanı olan Henry Salt'ın ayrı bir yeri vardı. Zira seyahatlerinin bir kısmını onun sayesinde rahatça yapabilmiştir. Öte yandan bu zat kendisine İncil çevirileri ve dağıtımı konusunda da yardımcı olmuştu. Onunla paylaştığı bir diğer ortak yönü de Habeşistan üzerine çalışmalarıydı. Nitekim Henry Salt İngiltere hükümetinin emriyle Habeşistan coğrafyası, ekonomisi ve zenginlikleri üzerine *Away to Abyssinia Travels to The* Country isimli eseri hazırlamıştır.[671] Ayrıca Jowett ve Salt Habeşistan'ın yerel dilleri olan Amharca ve Tigrece İncil çevirisi işini de birlikte yürütmüşlerdir. W. Jowett Henry Salt ile Asvan[672] ve Philo'da[673] buluştuğunda yanında Nathaniel Pearce de[674] vardı. Pearce, Henry Salt'ın Habeşistan temsilcisi olup burada on dört yıl görev yapmıştır. O yukarıda da söylendiği üzere İncil mütercimiydi.[675]

İskenderiye İngiliz Başkonsolosu Peter Lee ise Jowett'i İstanbul'da paşanın (Vezir-i Azam) tercümanı olan Ermeni Bay Migridich ile tanıştırdı. Migridich, paşaya resmî belgeleri ve gazeteleri tercüme ediyordu. Ayrıca M. Boulanger'in *Antik İskenderiye Tarihi* adlı eserini Fransızcadan Türkçe 'ye çevirmişti. W. Jowett onun buradayken çıkan veba salgınında öldüğünü İngiltere'nin Kahire konsolosundan öğrendi.[676] Jowett Ayvalık'a gittiğinde ise İngiliz konsolos yardımcısı ile buluştu.[677] Jowett bağlantı kurduğu konsoloslardan gezdiği bölgelerin dini durumu, örf-âdetleri, demografik ve sosyal durumları hakkında bilgi aldı.

W. Jowett seyahati boyunca farklı halk kitleleri ile temasa geçti ve onları gözlemledi. Şimdi bu grupları onun verdiği bilgilerle beraber tespit edebildiğimiz diğer kaynaklar eşliğinde aktaracağız.

---

670 Jowett, *Christian Researches in the Mediterranean,* 163, 222.
671 Bosworth, "Henry Salt", 79.
672 Güney Mısır'da Nil Irmağı kıyısında bir kenttir.
673 Mısır'da 1970'lerde sular altında kalan bir adadır.
674 Bay Pearce'a ait bir resme tezin ekler kısmında yer verilmiştir.
675 Jowett, *Christian Researches in the Mediterranean,* 126.
676 Jowett, *Christian Researches in the Mediterranean,* 119.
677 Jowett, *Christian Researches in the Mediterranean,* 59-61, 67, 86.

C. FAALİYET BÖLGELERİNDEKİ HALKLAR

Osmanlı topraklarında misyonerliği etkin kılabilmek için W. Jowett'in faaliyet bölgelerindeki halkı tanımaya büyük bir gayret gösterdiği görülmektedir. Bu bölümde, raporlar çerçevesinde bölge halkının kimlerden oluştuğu, dini, ekonomik ve siyasi anlamda nasıl bir durumda oldukları anlaşılmaya çalışılacaktır. Ana kaynağımızı teşkil eden raporlara göre Jowett'in faaliyet gösterdiği bölgelerde Müslüman ve gayrimüslimlerden oluşan farklı etnik gruplar yaşıyordu. Müslüman halk Arap Bedevilerden, Mağriplilerden, İranlılardan ve Türklerden meydana geliyordu. Buna mukabil gayrimüslimleri ise Rumlar (Jowett'in ifadesi ile bunlar Yunanlılardır), Kıpti Hıristiyanlar (Avrupalılara göre bunlar Koptlardır), Latinler, Ermeniler ve Habeşliler teşkil ediyordu. Dini bir grup olan Yahudiler farklı etnik unsurlardan oluşmaktadır.

Jowett'e göre Müslüman Araplar bedevi ve vahşi iken İranlı Müslümanlar şiir ve edebiyatta yetkin kimselerdi. Mağripliler dolandırıcılık yönüyle dikkat çekmekteydi. Müslüman Türkler ise adaletsiz, hoşgörüsüz, despot ve zorba kimselerdi. Özgürce tartışmayı reddediyorlardı. Müslümanlar genel olarak iğrenç, cahil, bâtıl inanç sahibi ve putperest idiler.[678]

Diğer yandan Hıristiyanların bir bölümü Jowett'in nazarında bâtıl inançlı ve iki yüzlü kimselerdi ve onlar Hıristiyanlığın hakiki temsilcisi olan Protestanlardan nefret eden gizli kâfirlerdi. Bir bölümü ise samimi bir şekilde ilahi gerçeği anlamaya çalışıyor, fakat aforoz edilme veya düzenlerinin bozulmasından korktukları için dinlerinden vazgeçmiyordu.[679] Jowett'in kazanmak istediği insanlar da bunlardı ve onların süratle hakiki inanca döndürülmeleri gerekiyordu. Nil'den Senegal'e uzanan coğrafyada ve bu hattın güneyindeki bölgelerde putperest Müslümanlar ve Hıristiyanlar yaşıyordu. Jowett bu insanların Protestan Hıristiyanlığa kazandırılabileceğinden ümitli olduğu için Kuzey Afrika'ya misyonerler ve yerel dillerde hazırlanmış kutsal metinlerin gönderilmesini KMC'ye tavsiye etti.[680]

W. Jowett faaliyet gösterdiği bölgelerde Hıristiyanlıktan İslam'a geçen mühtedileri de gözleme imkânı bulmuştu. Ona göre bunlar hain idiler. Müslümanlardan korktukları veya

[678] Jowett, *Christian Researches in the Mediterranean*, 249-254, 263-264, 349.
[679] Jowett, *Christian Researches in the Mediterranean*, 5-9.
[680] Jowett, *Christian Researches in the Mediterranean*, 373.

onlardan menfaat bekledikleri için dinlerini terk ettikleri kanaatindeydi.[681] İçlerinde seçkin kimseler de bulunuyordu. H.M.S. Myrmidon[682] gemisinden Yüzbaşı Robert Gambi ve Stelite Sloop of War isimli gemiden Yüzbaşı Murray'nin de aralarında olduğu dört kişi ile Admiral's Express'den dört diğer kişi örnek olarak verilmiştir.[683] Jowett din değiştiren mühtedilerin büyük bir günah işlediğini de belirtmekten geri kalmıyordu.[684]

1. Rumlar (Yunanlılar)

Yukarıda kısaca tanıtılan gayrimüslimlerin bir kısmını Yunan Yarımadası'ndaki Rumlar teşkil ediyordu. Osmanlı tarafından fethedildikten sonra bölge halkı inançlarını ve kültürlerini özgürce yaşayabilecek bir ortama kavuşmuştu. Zira Fatih Sultan Mehmet kendilerine din özgürlüğü tanımıştı. Hatta onları İslam hukukunun öngördüğü şekilde, askerlikten muaf kılmıştı. Bu ortamda Rumlar ticari hayatta oldukça ileri gittiler. Rum tüccarlar Odessa'dan (Kırım) İtalya'ya bütün Akdeniz dünyasına yayıldılar. Diğer yandan Babıâli'de tercümanlık vazifesini de bunlar üstlendi.[685] Kemal Karpat Osmanlı toplumundaki Rumların hiçbir etnik topluluğa nasip olmayan ayrıcalıklı bir konuma sahip olduklarını belirtir.[686]

Raporlara göre çok sayıda kilisenin bulunduğu Yunan Yarımadası'nda yaşayan Rumlar, din adamlarına son derece saygılıydı ve onlara yapılan saygısızlığın ağır cezaları vardı. Kiliseler ev ve arazilere sahipti. Rumlar genellikle eski Yunancayı anlamıyor ve bu dilde yazılan dini metinleri okuyamıyorlardı.[687] Ancak bu dilde ibadet ediyor ve ayin yapıyorlardı. Yine onlar hastalıklar ve felaketlerden kurtulabilmek için İsa Mesih'den değil, azizlerden yardım diliyorlardı. Jowett bu durumu eleştiriyordu.[688] Böyle hataları ve eksiklikleri olmasına rağmen Batı'nın hayranlığını çekecek derecede bir edebiyatları

---

681 Jowett, *Christian Researches in the Mediterranean*, 263-264. Müslüman olan bir Hıristiyan'la ilgili Jowett'in açıklamaları için bk. Jowett, *Christian Researches in the Mediterranean*, 266.

682 İngiliz kraliyet donanmasının yedi gemisine Yunan mitolojisindeki Myrrmidonlardan esinlenerek HMS Myrmidon adı verilmiştir.

683 Jowett, *Christian Researches in the Mediterranean*, 266-270.

684 *Proceedings of The Church Missionary Society for Africa and The East 1818-1819*, 115.

685 Mehmet Hacısalihoğlu, "Yunanistan", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 43/586-595; Mehmet Kayıran-Mustafa Yahya Metintaş, "Türk-Yunan İlişkileri (1878-1952)", *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Türk Dünyası Uygulama ve Araştırma Merkezi Yakın Tarih Dergisi* 2/3 (2018), 36; İlber Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı* (İstanbul: Timaş Yayınları, 2013), 92,57; Tournefort, *Tournefort Seyahatnamesi*, 97.

686 Karpat, *Osmanlı Nüfusu*, 125-126.

687 Jowett, *Christian Researches in the Mediterranean*, 86-88.

688 Jowett, *Christian Researches in the Mediterranean*, 44-46.

vardı.[689] 1700'lerde bu bölgeye gelen Fransız Botanik bilimci Tournefort da Jowett ile benzer bilgileri vermektedir. Kilise görevlileri ve yerel halk eski Yunancayı anlamıyor ve okuyamıyorlardı.[690]

W. Jowett'e göre Rumlar Müslümanlığa sempati duyuyordu. Hatta çok sayıda Rum Müslüman olmuştu. Jowett bunun önüne geçilebilmesi için kiliselerce sert kanunların çıkarılması gerekliliğine inanıyordu. Çünkü ona göre mürted[691] olmak büyük günahtı. Nitekim onun bu arzusu doğrultusunda kiliseler kanuni önlemler almıştı.[692] Ancak diğer yandan 1819 yılına ait *Missionary Register*'da alınan karara göre İslam'da mürtedlere verilen cezanın kaldırılması için Osmanlı nezdinde girişimlerde bulunmak gerekliydi. Çünkü mürtedlik meselesi İncil'in Müslümanlar arasında yayılmasına aşılmaz bir engel teşkil ediyordu.[693] İngiltere büyükelçisi Stratford Canning Sultan Abdülmecid ile olan yakın dostluğu sayesinde bu engeli aşmayı başardı.[694] Rumlar arasında dini özgürlüğün yasaklanmasını isteyen Jowett diğer yandan Müslümanların din seçme özgürlüklerinin olduğunu ve bunun yasalarla kısıtlanamayacağını savunmaktadır. Hıristiyanlığın yayılması için ne gerekiyorsa yapan W. Jowett iki yüzlü bir tutum sergilemektedir.

Osmanlı yönetimindeki Selanik gibi Yunan şehirleri ticari bakımdan oldukça gelişmişti.[695] Rum tüccarlar bölgede oldukça etkindi. Bunun nedeni İngiltere'nin kendilerine verdiği desteklerdi. Nitekim Akdeniz ve Hint ticaretini ele geçirmek isteyen İngiltere Yunan tacirlerle yakından ilgileniyor, onların hakkını savunmak bahanesiyle sürekli Osmanlının içişlerine müdahale ediyordu.[696] İngiltere başta olmak üzere Fransa bağımsız bir Yunanistan istiyordu. Bunun en önemli nedeni iktisadi sebeplerdi. Zira Yunan bağımsızlığı gerçekleşirse bu ülkeler sanayi ürünlerini ekonomik bir şekilde Doğu'ya aktarım kolaylığı ve birçok avantaj elde edecekti.[697]

---

689 *CMS Missionary Register* 1819.
690 Tournefort, *Tournefort Seyahatnamesi*, 98.
691 Mürted: Dinden çıkma. Geniş bilgi için bk. İrfan İnce, "Ridde", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2008), 35/88-91.
692 Jowett, *Christian Researches in the Mediterranean,* 21-22.
693 *CMS Missionary Register 1819,* 362.
694 Turgut Subaşı, "Stratford Canning'in Raporlarına Göre Sultan Abdülmecid ve Ona İngiltere Tarafından Verilen Dizbağı Nişanı", *Belleten* 80 (Ankara: Nisan 2016), 165; Erdoğan Keleş-Tülay Erçoşkun, "Stratford Canning'in Kaleminden Osmanlı İmparatorluğu'nun Durumu ve İstanbul'daki Üç İsyan (1807-1809)", *Tarih Araştırmaları Dergisi* 33/56 (2014), 267.
695 *CMS Missionary Register 1819,* 71.
696 Karpat, *Osmanlı Nüfusu,* 201.
697 Karpat, *Osmanlı Nüfusu*, 125-126.

Ayrıca İngiltere, Akdeniz ve Ortadoğu'da ekonomik ve siyasi üstünlüğü ele geçirmek ve burada üsler kurabilmek için de kendi çıkarları bakımından büyük önem arz eden Süveyş Kanalı, Akdeniz ve Hint deniz yollarını güvence altına almak istiyordu.[698] Zira bölgede Rusya'nın etkin olması asla işine gelmezdi. Yunan isyanları (1821) özellikle İngiltere'nin destekleriyle çıkmıştı.[699] Diğer Avrupa ülkeleri de benzer politikalar izliyordu. Böylece Yunan Yarımadası, Avrupa'nın iktisadi ve askerî nüfuz alanı haline geldi.[700]

İngiltere bölgede etkin olabilmek için misyonerlerden çok yararlandı. Örneğin KMC'ye bağlı misyonerler Yunanistan'ın bağımsızlığını kazandığı 1830 yılı hadiselerini kendi amaçları uğruna kullandılar. Hıristiyanlığın yayılabilmesi için Osmanlının zayıflatılması onlar açısından büyük önem arz ediyordu.[701] Ayrıca İngiltere'yi Rumlara yaklaştıran tarihi nedenler vardı. Anglikan ve Ortodoks Kiliselerinin inanç olarak yakın oldukları bu iki kilise mensupları tarafından dile getirilmişti. Ortak bir paydada buluşulabilirdi. İngiltere siyasi ve ekonomik anlamda otoritesini Rumlar üzerinde sağlamak, Ortodoks Rumlar da İngiltere'nin desteğini almak için bu durumu lehlerine kullandılar.[702]

Yunanistan bağımsızlık öncesinde dini çatışmalar yaşıyordu. Bunda İngiltere'nin rolü büyüktü. Zira bu sayede Avrupa ve dünya kamuoyunu Osmanlı aleyhine tahrik etme imkânını buluyordu. Nitekim 6 Mayıs 1821'de İncil tercümesinin dağıtımını yapan Rum Kilisesi patriği, birçok piskopos ve rahibinin bir grup Türk tarafından öldürülmesi KMC yayın sekreteri Eugene Stock tarafından korkunç bir Müslüman fanatizmi olarak nitelendirilmişti. 11 Nisan 1822'de Batı kamuoyunda infial yaratan Sakız Adası hadisesi de bir diğer önemli olaydı. Avrupa'yı dehşete düşüren bu hadisede ada sakinleri Türkler tarafından yağmalanmış, okullar, hastaneler, kütüphaneler ve evler yok edilmiş, pek çok insan öldürülmüştü. Batı'ya göre Yunanistan'ın bağımsızlığına bu olaylar yol açmıştır. Zira bu hadiseler sebebiyle Türkler Batı'da Hıristiyan aleminin amansız düşmanı olarak lanse edilmiştir. Nitekim Josiah Pratt, *Missionary Register*'de 1823 tarihli 'The Eastern and Western Antichrists' isimli makalede bu olaylar sebebiyle Deccal olarak

---

698 Mehmet Volkan Şenarslan, *Muhbir Gazetesine Göre 1866 Girit İsyanı* (Sakarya: Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2011), 17.

699 Kayıran-Metintaş, "Türk-Yunan", 39.

700 Şükrü Gürel, *Tarihsel Boyutları İçinde Türk-Yunan İlişkileri (1821-1993) (*Ankara: Ümit Yayıncılık, 1993), 15.

701 Roper, *Arabic Printing*, 127.

702 Ramazan Erhan Güllü, "Yunanistan'da Anadolu İşgali ve Sonrasında Anglikan Kilisesi ile İstanbul Rum Ortodoks Patrikhanesi Arasındaki İlişkiler (1919-1923)", *Avrasya İncelemeleri Dergisi* 5/1 (2026), 85.

nitelendirdiği Osmanlı Devleti'nin kalelerinin temellerinden sarsıldığını belirtmiştir.[703] Jowett ile aynı dönem Malta'da bulunan misyoner Daniel Temple de Sakız Adası üzerinden Rumlara katliam yapıldığını belirtirken Amerikan Board'un Rumlara açık desteğini göstermişti.[704]

Sakız Adası üzerinden Rumlar lehine Batı kamuoyu yaratmak isteyenlerden birisi de Fransız diplomat ve bilim insanı François Pouqueville'dir. Ona göre Sakız Adası'nda Türkler büyük bir katliam yapmış bu süreçte adada yaşayan 90.000 kişiden geriye 900 kişi kalmıştı.[705] Pouqueville'nin bu bilgileri verirken elle tutulur hiçbir belge sunmadığını görüyoruz. Diğer yandan isyanlar sırasında ada muhafızlığını yapan Mehmet Emin Vahdi Paşa 14 Mayıs 1822'de sayıları 6.000'i bulan Rum asilerin ada önlerine gelerek çatışmaya girdiğini ve bunlara çok sayıda yerli Rum'un da destek verdiğini belirtti. Bu esnada Müslüman halk kaleye toplanmış, 50 kadarı da şehit düşmüştü. Asi Rumlar paşanın kaleyi teslim etmemesi halinde kadın ve çocuklar da dâhil bütün Müslümanları idam edeceklerini belirtmişlerdi.[706]

Ayrıca Sakız Adası ile ilgili olmasa da Rumların Müslümanlara bakış açısını göstermek adına bir belge oldukça işe yarar gözükmektedir. 1852 yılına ait bir Osmanlı arşiv belgesinde Ayvalık'ta Rumların çoğunlukta olduğu gayrimüslim tebaa güvenlik endişesi gerekçesiyle devletten, boş mahallere Müslümanların yerleştirilmesini istemişti.[707] Çünkü gayrimüslim ahali bulundukları alana bir grup taifenin saldırmasından endişeliydi. Eğer Müslümanlar boş hânelere yerleştirilirse güvenlikleri garanti altına alınmış olacaktı. Bütün bu bilgiler Yunan isyanları döneminde yaşananlarda Rumları mazlum göstermeye çalışan Batı kamuoyuna tarihin verdiği gerçek cevaplar olarak karşımıza çıkmaktadır.

Jowett'in verdiği bilgilerden Yunan din adamlarının Yunanistan'ın bağımsızlığı için İngilizlerin desteğini istediğini öğrenmekteyiz. Yunan Kilisesinin Osmanlı boyunduruğundan kurtulmasını arzu eden Jowett, İzmir Körfezi'ndeki Phogi Piskoposunu ziyareti sırasında buna şahit olmuştu.[708] O, iyi Yunancasıyla yaptığı

---

[703] Stock, *The History of The Church Missionary Society I",* 230-231.
[704] Temple, *Life and Letters*, 23.
[705] François C. H. L. Pouqueville, *Histoire De La Regeneration De La Grece III* (Paris: Firmin Didot Pere, 1825),531-532.
[706] Sabri Can Sannav, "Arşiv Belgelerine Göre 1821 Rum İsyanının Sakız ve Limni Adaları'ndaki Etkileri ve Sonuçları", *ANKARAD* 1/2 (2020), 641-645.
[707] BOA. A./MKT.MVL., 55/41, 1268/1841.
[708] Jowett, *Christian Researches in the Mediterranean*,15, 216-217.

görüşmelerde din adamlarını[709] Yunan Kilisesi'nin yeniden canlandırılması ve Hıristiyanlığın bu bölgelerde yayılması noktasında teşvik ve tahrik etmiştir.[710] Jowett gezdiği bölgelerde Hıristiyan din adamlarıyla da buluşuyordu. Kütüphanelere gidiyor, kitapları araştırıyordu. O, İyon Adaları'nda İyonya Devletleri başkanı Baron Theotoky'nin amcası ve Astrachan Başpiskoposu Nicephorus Theotoky tarafından kaleme alınan bir matematik kitabını da inceleme fırsatı buldu. Kırım'ın kaybedilmesinden infiale kapılan Yunan halkını Rusya imparatoriçesi Katherina'nın dostu olan bu müellif sakinleştirmişti.[711]

Türkleri aşağılayan ve suçlayan Jowett'in tespitlerine göre, Yunanlılar, Osmanlı yönetimini istemiyordu. Izdırap içindeydiler. Ona göre Şehit Athanasius olayı bunun en önemli kanıtı idi. KMC'nin Ağustos 1819 tarihli misyoner kayıtlarında (Missionary Register) da bu olaya yer verilmiştir. Jowett İzmir'deki İngiliz papaz Mr. Williamson'ına da bu Şehit Athanasius olayını doğrulatmıştır. Hikâyeye göre takımadalarda yaşayan ve 24 yaşında bir genç olan Athanasius kayıkçı olan babasının yanından ayrılarak bir Türk'ün hizmetine girmiş. Bu adam onu Müslüman olmaya ikna etmiş. Ancak Anthanasius bundan ötürü çok büyük bir vicdan azabı çekmeye başlamıştır. İlerleyen süreçte Türk hâkimin karşısına çıkarak bir mürted olarak yaşamaktansa bir Hıristiyan olarak ölmeyi yeğlediğini belirtmiştir. En nihayetinde Türkler tarafından idam edilmiştir.[712] Olayın başka versiyonları da vardır. Bu tür olaylarla Türkler aleyhine bir kamuoyu oluşturulmak isteniyordu.[713] KMC ajanı W. Jowett de bu olayı kullanarak Hıristiyanlığı yaymağa ve Yunan milliyetçiliğini alevlendirmeye çalışmıştır.

İngiliz diplomat David Urquhart'ın Yunanlıların Osmanlı idaresi döneminde ticaretlerinin geliştiğini ve büyük bir refah düzeyine ulaştıklarını belirtmesi[714] Jowett'in tespitlerinin gerçek olmadığını akla getirmektedir. Nitekim Urquhart, Yunanlı köylülerin rahat yaşam koşullarına sahip olduklarını ancak Osmanlı'dan koptuktan sonra Yunan

---

709 *Proceedings of The Church Missionary Society for Africa and The East 1818-1819,* 111-115.
710 *Proceedings of The Church Missionary Society for Africa and The East 1818-1819,* 115-123.
711 Jowett, *Christian Researches in the Mediterranean,* 42-44.
712 Jowett, *Christian Researches in the Mediterranean,* 21; *CMS Missionary Register 1819,* 361-363.
713 https://www.ortodokslartoplulugu.com/azizlerimizin-hayat-hikayeleri/8-eylul-selanikin-yeni-sehidi-athanasios/ https://www-oca-org.translate.goog/saints/lives/2014/11/18/205396-new-martyr-anastasius-of-epirus?_x_tr_sl=en&_x_tr_tl=tr&_x_tr_hl=tr&_x_tr_pto=sc. Athanasios'un resmine ve din değiştirenlere yönelik Batı basınında çıkan bir resme tezin ekler kısmında yer verilmiştir. https://pemptousia.com/2014/03/the-new-martyr-athanasios-the-iviritis-part-2/ (08.09.2024)
714 David Urquhart, *Turkey and Its Resources* (London: Saunders and Otley,1833), 14.

idaresi dönemindeki yeni idare ile beraber köylülerin çok zorlandığını ve eski idare dönemindeki huzur ortamının kaybolduğunu ayrıntılarıyla anlatmaktadır.[715]

Krikor Hagop Basmajian ise Yunanlıların ulaştıkları zenginlik sayesinde Osmanlı topraklarının neredeyse ikinci efendisi haline geldiler demesi Urquhart'ı desteklemektedir. Ayrıca ona göre Yunanlılar çocuklarını Avrupa üniversitelerine rahatlıkla gönderebiliyor, dillerini ve dinlerini özgürce yaşıyor, ticaretlerini serbestçe icra ediyorlardı.[716]

Jowett, Atina'dan sonra geçtiği Hydra'da, gayrimüslim halkın, Türklerin zulmü altında olduğunu yazıyor. Ancak devam eden açıklamalarında Jowett'in Hydra'da gördükleri Yunanlılar üzerinden Osmanlıya yaptığı eleştirilerle çelişmektedir. Zira O, ada halkından bazılarının çok zengin olduğunu, güzel gemiler inşa ederek Batı Hint Adalarına kadar ticaret yaptıklarını belirtmeyi de ihmal etmemiştir.[717] Burada verdiği bu bilgi Yunan halkının Osmanlı zulmü altında yaşadığını sık sık belirttiği fikirleriyle çelişiyor gibi görünmektedir. Nitekim zulüm altında yaşayan bir halkın ekonomik anlamda bu derece zenginleşmesi mantığa aykırı görünüyor.

Aslında Osmanlı idaresinde Yunan kentlerinin hali vakti gerçekten de yerindeydi. Mesela Atina'ya giden birçok Avrupalı seyyah, bu kentte Müslüman ve Hıristiyan ahalinin huzur içinde yaşadıkları bir ortam olduğunu belirtmişlerdir. Şehirdeki Hıristiyanların vergilerinin düşük olduğu ve diğer yerlerde yaşayan dindaşlarına göre daha iyi bir hayat sürdükleri de ifade edilmiştir. Ayrıca Osmanlı idaresindeki Atina ekonomik anlamda da büyük bir kalkınma dönemi geçirmiştir.[718] Avrupa sermayesinin Anadolu topraklarına girişinde Ermenilerin olduğu kadar Rumların payı da çok büyüktü. Nitekim Rumlar Batılı tüccarlara yardım edecek derecede bölgeyi iyi tanıyorlardı, Türkçeyi konuşuyorlar ve ticari deneyimlere de sahiptiler.[719]

Ayrıca Yunanlılar kendi dillerinde önemli gazetelere sahipti. 1811'de çıkmaya başlayan *Edebi Merkür Gazetesi* (Literary Mercury) onlardan birisidir. Bu gazeteler sayesinde

---

[715] David Urquhart, *The Spirit of The East, Illustrated In a Journal of Travels Through Roumeli During An Eventful Period* (London: Henry Colburn Publisher, 1838), 15-19.
[716] Krikor Hagop Basmajian, *Social and Religious Life in The Orient* (New York: American Tract Society, 1890), 90-93, 97, 193-194.
[717] Jowett, *Christian Researches in the Mediterranean,* 83-84.
[718] Kiel, "Atina", 74-76.
[719] Demir, *Amerikan Board'un İzmir'deki Faaliyetleri,* 23.

Yunanlılar, Britanya'da kurulan misyoner cemiyetleri, İncil Cemiyeti ve onlarla ilgili tüm gelişmelere ve Britanya'nın eğitim sistemi ile ilgili bilgilere ulaşıyordu.[720]

W. Jowett'in misyoner faaliyetlerinde ilk hedefi arasında Rumlar vardı. Bu duruma diğer misyoner yapılanmalarda da şahit oluyoruz. Mesela American Board misyonerleri Pliny Fisk ve Levi Parsons'ın ilk hedefi Müslümanlardan ziyade Ortodoks Rumlardı. Bu nedenle Osmanlı topraklarında Protestanlık inancına ilk olarak ilgi duyanlar Türkçe konuşan Rumlar oldu.[721] Avrupa ülkeleriyle ticari ilişkileri gelişmiş olan Rumlar sık sık farklı ülkelere de seyahat olanağı buldu. Mesela Sakız Adası'nda yaşayan erkekler uzun süreli Londra, Leghorn, Viyana, Moskova, İstanbul ve Odessa gibi yerlere gitmişti.[722]

2. Habeşliler

W. Jowett İngiltere'nin Akdeniz ve Ortadoğu politikası çerçevesinde misyonu açısından önemli gördüğü Habeşistan'daki faaliyetleri sırasında Habeşlilerle ilgili önemli bilgiler vermektedir. Habeşistanlıların yerel dilleri Amharca ve Tigrece'dir. Hıristiyanlığın kutsal metinlerinin bu dillere çevrilmesi gerektiğini düşünen Jowett, burada KMC'ye bağlı bir merkezin kurulmasını da zaruri görmektedir. Zira ona göre Habeşistan tarih boyunca doğu ticaretinin önemli duraklarından biridir ve burası kayıp Hıristiyanların ülkesidir.[723]

Portekizliler, Habeş hükümdarlarıyla dostane ilişkiler kurarak bölgede Hıristiyanlığın yayılmasında en önemli rolü oynayan Avrupa ülkesidir. Ayrıca Habeşistan nüfusunun bir bölümünü de Müslümanlar teşkil etmiştir. Osmanlı Devleti'nin bu bölgede Müslümanlarla ilişkisi 1517'de Mısır'ın fethiyle başladı. Osmanlı, Doğu ticaretinin Portekizlilerin eline geçmesini önlemek ve Müslümanları korumak amacıyla Yemen Beylerbeyi olan Özdemir Paşa'yı 1555'de sefere çıkardı. 2 Nisan 1557'de Habeşistan'ın denizlere bağlantısını sağlayan en önemli limanlarından Masavva ele geçirildi.[724]

---

720 Jowett, *Christian Researches in the Mediterranean,* 71.

721 Tuba Kozan, *Türkiye'de Misyonerlerin Hedef Kitleleri ve Faaliyetleri* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek lisans Tezi, 2007), 65.

722 Jowett, *Christian Researches in the Mediterranean,* 72-73.

723 Jowett, *Christian Researches in the Mediterranean,* 370.

724 Cengiz Orhonlu, "Habeş Eyaleti", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1996), 14/363-367; Cengiz Orhonlu, "Osmanlıların Habeşistan Siyaseti (1554-1560)", *Tarih Dergisi* 15/20 (İstanbul, 1965), 39-41.

KMC'nin Doğu Afrika üssü olan Habeşistan 1841'de Akdeniz istasyonundan ayrıldı.[725] İngiltere ise 1882'de Mısır'ı işgal ettiğinde Habeşistan'a yöneldi.[726] Burada özellikle İsrail'in kayıp kabilelerine ulaşmak asıl hedefleri oldu. Çünkü Hıristiyan dünyasının bu kabilelere karşı büyük bir ilgisi vardı. IX. yüzyıldan itibaren Orta çağın gezginleri hep bu kabileleri bulmayı hayal ettiler. XIX. yüzyılda bu, Protestan misyonerlerin amacı oldu ve hedeflerine ulaşmak için öncelikle Habeşistan'a yöneldiler. Bu kabilelerden biri Dan kabilesi idi. Onların temsilcisi ise Falaşalar olup burada yaşamaktaydı. Dünyanın onlardan haberdar olmasını ise Protestan misyonerler sağlamıştı.[727]

W. Jowett'in inancına göre, Habeşliler vasıtasıyla Afrika'da Hıristiyanlık kolayca yayılabilirdi.[728] Zira onlar çok dindar insanlardı, fakat cahil ve bâtıl inançlara sahiptiler. Ayrıca Habeş Kilisesi ve Mısır'daki Kıpti Kilisesi mensupları sapkın insanlardı. Jowett'in onlar hakkında verdiği bilgilerin bir kısmı Profesör Lee tarafından hazırlanan ve KMC'nin on sekizinci raporunun dördüncü ekinde basılan *Habeşistan'ın Kısa Tarihi* isimli çalışmaya dayanmaktadır. Habeşistan Kilisesi'nin antik çağına büyük saygı duyan W. Jowett'e göre Habeşliler yaklaşık bir buçuk asırdır Mesih İsa'ya tapıyorlar ve büyük bir özveri ile 'Müslümanların tecavüzlerine' karşı direniyorlardı. Hıristiyanlığı kendi arzuları ile benimseyip ulusal bir din haline getirmişlerdi. Ülkedeki Hıristiyanların büyük bölümü Müslümanlar tarafından öldürülüp gasp edilmiş ve şehirleri harap edilmişti. Bütün bu baskılara rağmen onlar kurtuluş ümidini yitirmemişler, bir gün kaybettikleri toprakları yeniden alabileceklerine dair inançlarını korumuşlardır.[729] Jowett Habeşliler hakkındaki olumlu düşüncelerini Hiob Ludolf'un Habeşlilerin tüm Afrika yerlilerinden daha üstün oldukları düşüncesiyle desteklemiştir.[730]

Habeşistan'da inanç özgürlüğü vardı. Kutsal metinler serbestçe dolaşabiliyordu. Bu özgürlük ortamı Jowett'e göre Antik Kiliselerin canlanmasına yol açacaktır. Hıristiyanlık ışığı bölgeyi aydınlatacaktır.[731] Hakikaten 1555-1888 yılları arasında Osmanlı hâkimiyeti

---

[725] Stock, *The History of The Church Missionary Society I*, 351-353.
[726] Orhonlu, "Habeş Eyaleti", 363-367.
[727] Neslihan Kuran, "HabeşYahudiliği: Falaşa, Keşişler ve Habeş Hıristiyanlığı Üzerinden Habeş Yahudiliğinin Nasıl Oluştuğuna Dair Bir Değerlendirme", *Tekirdağ İlahiyat Dergisi 8/2* (Aralık 2022), 1278-1280.
[728] Kuran, "Habeş Yahudiliği", 1278-1280; Jowett, *Christian Researches in The Mediterranean,* 228-229.
[729] Jowett, *Christian Researches in the Mediterranean,* 171-175.
[730] Jowett, *Christian Researches in the Mediterranean,* 122-123. Hiob Ludolf'un Habeşliler ile ilgili düşünceleri için bk. Hiob Ludolf, *A New History of Ethiopia* (London: Samuel Smith, 1684).
[731] Jowett, *Christian Researches in the Mediterranean,* 225-226.

altında Habeşistan'da din özgürlüğü hakimdi. Bölgede yaşanan gerilimler XVI. yüzyılda İspanya, İngiltere ve İtalya'nın gelmesiyle başladı.[732] Ancak yine de Jowett'in Habeşlilerin Müslüman zulmü altında yaşadığını söylemesinin kendisiyle çeliştiği noktalardan birisi olduğu kanaatindeyiz.

Ülkede tarım ve avcılık Hıristiyan Habeşliler tarafından yapılırken ticaret Müslümanların elindeydi. Bununla birlikte ticari hayatta Ermeniler de vardı. Tüccarlar oldukça faaldi. İki kilisenin uyumu nedeniyle Habeşlilerle Ermenilerin arası iyiydi. Jowett, Habeşlilerin atalarının yüzyıllar boyunca Mısır'daki Kıpti Kilisesinin rakibi olan Yunan Kilisesini kıskandığını belirtmektedir.[733] O, ayrıca Doğu Kiliseleri içerisinde Hıristiyan Kilisesinin dünyanın en yozlaşmış kilisesi olduğunu da vurgulamıştır.[734]

3. Yahudiler

İngiltere kendi çıkarları açısından Yahudi kolonizasyonunu destekleyen en etkili devlet oldu. Nitekim The Christian Express gazetesinin 1889 tarihli haberine göre dünya genelinde Yahudiler üzerine misyoner faaliyetler yapan cemiyet sayısı kırk yediydi. İngiltere 14 tane ile ilk sıradaydı. Yine gazetenin 1904 tarihli haberinde İsrail'de faaliyet gösteren 112 misyoner cemiyetinden 39'u İngiltere'ye aitti.[735] Gazetedeki habere göre Yahudiler Filistin'i işgal etmelerine İngilizlerin izin vermesini ve desteklemesini istemişlerdi.[736] Ayrıca 1891 tarihli haberde Filistin bölgesinde en etkili faaliyetleri de KMC yapmaktaydı.[737] İngiltere'nin Yahudilere desteği çok açıktı. Gazetenin 1879'daki haberine göre Londra'da 80.000 Yahudi yaşıyordu. Londra'daki Devlet okullarında 16.000 Yahudi çocuk okuyordu ve şehirde 40 adet de sinagog vardı.[738]

W. Jowett raporlarında Yahudilerle ilgili bilgi vermektedir.[739] Jowett onlarla ilgili malumatı Malta'da iken görüştüğü Cezayirli bir Yahudi ile Trablus'taki İngiliz konsolosundan elde etmiştir. Ayrıca Faslı bir Yahudi'den öğrendiğine göre, İspanya, Afrika, Suriye ve Küçük Asya'daki Yahudiler birbirlerine benziyordu. Cebelitarık ve Fas

---

732 Aydın Özkan, "XVI. yüzyıl Osmanlı-Habeş Eyaleti ve Hüdaverdi Paşa'nın (1587-1592) Beylerbeyliği Dönemi", *ESAM* 4/2 (2023), 138.
733 Jowett, *Christian Researches in the Mediterranean,* 216-217.
734 Stock, *One Hundred Years Being The Short History of The Church Missionary Society*, 55.
735 Selçuk, *İngiliz Sömürgesi,* 141.
736 Selçuk, İ*ngiliz Sömürgesi,* 103.
737 Selçuk, *İngiliz Sömürgesi,* 107.
738 Selçuk, *İngiliz Sömürgesi,* 116.
739 Roper, *Arabic Printing,* 128.

İspanyolca konuşan Yahudilerle doluydu. W. Jowett'e göre, Osmanlı topraklarında yaşayan Yahudiler korku ve aşağılanma duygusu içinde yaşıyorlardı. Osmanlı idaresindeki Trablus'ta insan hayatının bir değeri yoktu. Hıristiyanlar, konsolosları tarafından korunurken Yahudiler bu imkâna sahip değildi. Bu sebeple Müslüman tüccarlar Yahudileri eziyordu.[740]

Jowett'in Yahudilerle ilgili açıklamaları elbette kuşkuludur. Zira bu ifadeler kendi içinde de çelişkilidir. Toplumun en zengini olan insanların nasıl korku içinde bu duruma geldiklerini sormak gerekmektedir. Nitekim Hahambaşı olan İsak Sarafati, Orta Çağ'ın Katolik Avrupa'sında zulüm gören Yahudileri Haç'ın gölgesinden Hilalin gölgesine çağırmıştı. 1376'da Macaristan'dan, 1394'te Fransa'dan gelen Yahudiler ile 1492'de İspanya'dan, 1497'de Portekiz'den kaçan Yahudiler Osmanlı topraklarında korunacaklarına inanarak buraya sığınmışlardı.[741] Gerçekte de o dönemde Osmanlı ülkesi sığınılacak en güvenli ülkeydi.[742] Krikor Basmajian, Osmanlı topraklarındaki Yahudilerin Avrupa'daki Yahudilere göre daha ayrıcalıklı bir konumda olduklarını, dinleri ve dillerini rahatça yaşayabildiklerini söylemektedir.[743]

XV. ve XVI. yüzyılda Osmanlı topraklarında sermaye bakımından en güçlü dini grup Yahudilerdi. Bu yüzden Osmanlı maliyesi üzerinde önemli bir nüfuza sahiptiler.[744] Yahudiler XVI. yüzyıl boyunca Osmanlı himâyesi altında Venedik'teki ticari faaliyetlerini önemli derecede ilerletmişti. Özellikle Sefârad Yahudileri[745] Adriyatik ticaretinde önemli bir rol oynuyorlardı.[746] XIX. yüzyılın ikinci yarısına gelindiğinde Yahudi tüccarlar büyük bir ekonomik güce ulaşmışlardı.[747] XIX. yüzyılın sonlarına doğru siyasetten, ticarete, edebiyattan, basına ve borsaya her yerde Yahudiler çok etkindi.[748]

W. Jowett'e göre Yahudiler kendilerini başkalarından üstün görüyorlardı. Dolayısıyla misyonerlerin bu durumu göz önünde bulundurmaları gerekiyordu. Raporlara göre

---

740 Jowett, *Christian Researches in the Mediterranean*, 230-233.
741 Gülnihal Bozkurt, "Osmanlı-Yahudi İlişkilerine Genel Bir Bakış", *Belleten* 57/ 219 (1993), 541-542.
742 Günay Seferova, "Osmanlı İmparatorluğu Döneminde Yahudilerin Altın Çağı", *XVIII. Türk Tarih Kongresi* 3 (Ekim 2018, Ankara), 563.
743 Basmajian, *Social and Religious,* 90-93, 97, 193-194.
744 Halil İnalcık, *Osmanlı İmparatorluğunun Ekonomik ve Sosyal Tarihi 1 (1300-1600)*, çev. Halil Berktay (İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2017), 255-262.
745 İber Yarımadası'ndan gelen Yahudiler.
746 İnalcık, *Osmanlı İmparatorluğunun*, 23.
747 Karpat, *Osmanlı Nüfusu,* 201.
748 Selçuk, *İngiliz Sömürgesi*, 139.

Yahudilerin inançsızlığı Pavlus'un Romalılara Mektubu'nun incelenmesiyle anlaşılabilirdi. Jowett Yahudilere Hıristiyanlık anlatılırken özellikle Luka'nın XXIV:26/27 ile Elçilerin İşleri'nden XVII:2/3 bölümlerinin okunmasını tavsiye etti.[749]

Jowett Korfu'da Yahudilerin Yunanlılar tarafından rahatsız edildiğini gözlemlemiştir. W. Jowett Malta'da bulunan bir Yahudi'den Berberi eyaletlerinde Yahudilere ait çok sayıda okul olduğunu öğrendi. On Yahudi olduğunda orada muhakkak bir Sinagog kurulurdu. İçlerinde Liberal düşüncelere sahip Yahudiler de vardı. Bunlar Leghorn ve Trieste'de yaşıyordu.[750]

4. Müslümanlar

XIX. yüzyılda bütün Avrupa devletlerinin Osmanlı Devleti üzerinde hesapları vardı. İngiltere, Fransa ve Rusya bunların başında geliyordu. Osmanlı üzerinde aralarında diplomatik çekişmeler yaşanıyordu. Osmanlıyı yıpratabilmek için Osmanlı tebaası gayrimüslimlerin din özgürlüğünü savunmak politikaların en önemli araçlarından birisiydi.[751] Ne var ki bu konuda onlar samimi değildi. Bu politikanın bir uzantısı olarak Osmanlı topraklarında Evanjelik hareket 1840'lerde arttı.[752]

W. Jowett'in Müslümanlar ve Osmanlı Türkleri ile ilgili açıklamaları ise şöyledir; Jowett'in raporları incelendiğinde onun XIX. yüzyılda Avrupa'daki Müslümanlar hakkındaki olumsuz kanaati paylaştığı görülmektedir. Bu hiç şüphesiz Avrupa merkezli bakışın bir sonucudur.[753] Gerçi bu, bütün Avrupalı yazarların ortak görüşü değildir. İçlerinde olumlu yaklaşanlar da olmuştur. Örneğin J. Barthelemy Saint-Hilaire *Mahomet Et Le Coran, Paris, 1865, Librairie Academique/Muhammed ve Kur'an* adlı eserinde Hz. Muhammed'i bir deha olarak göstermiştir. Yine aynı tarihte yayınlanan *La Revue des Deux Mondes* isimli Fransız dergisi de bunu teyit etmektedir.[754] 1831'de Osmanlı ve Yunanistan arasında yaşanan anlaşmazlıkların çözümlenmesi için Osmanlı topraklarına

[749] Jowett, *Christian Researches in the Mediterranean,* 238-246.
[750] Jowett, *Christian Researches in the Mediterranean*, 230-233.
[751] Hamlin, *Among*, 94.
[752] Hamlin, *Among*, 132.
[753] Ahmet Beşe, "İngiliz ve Amerikan Kayıtlarında Nusayriler", *Türk Kültürü ve Hacıbektaş Veli Araştırma Dergisi* 54 (2010), 159-182. Ayrıca bk. Gül Celkan, *18. ve 19. Yüzyıl İngiliz Seyahatnamelerinde Türkiye ve Türkler* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1984).
[754] Trandafir G. Djuvara, *Cent Projects De Partage De La Turquie (1281-1913)* (Paris: Librairie Felix Alcan, 1914), 2.

İngiltere'nin özel yetkili elçisi sıfatıyla gönderilen Stratford Canning'in maiyetindeki David Urquhart'a göre, Osmanlılar gayrimüslimlere önemli haklar vermişlerdir. Onlar dinlerini ve ticari hayatlarını serbestçe sürdürmektedirler. Ermeniler bunun en tipik örneğini oluşturmaktadır. Ticari hayatta oldukça faaldiler. Bazı eyaletlerin idaresini onlar yürütüyordu. Ticari hayatta etkin Ermeni bankerleri vardı. İstanbul'da seksene yakın Ermeni sarraf faaliyet gösteriyordu. Büyük bir servete sahip bu Ermeniler *Doğu'nun İsviçrelileri* olarak anılıyordu. Rumlar dahi siyasi konumları itibariyle önemli mevkilere gelmişlerdi. Urquhart Türklerin idari bağımsızlıklara dokunmadığından bahsederek doğrudan vergi usulünü de övmüştür. Bizans'ı ağır bir dille eleştiren Urquhart, bu çürümüş imparatorluğa son veren Türklerin tüm tekel ve imtiyazları kaldırmaları sebebiyle övgüyü hak ettiklerini söylemiştir. Gayrimüslimlere ait kurumların varlığı Türklerin onlara tanıdığı özgürlüğün sonucuydu. Doğuda vergiler oldukça adildi ve Osmanlı ülkesinde sefalet yoktu. Rumeli'de tek bir dilenciye rastlamayan Urquhart'a göre, halk temel ihtiyaç maddelerine kolayca ulaşıyordu. Zira bu mallar vergiye tabi değildi. Oysa aynı dönemde İspanya'da halk bu vergi yüzünden sefalet içindeydi.[755]

Urquhart, Batı'nın Doğu'yu küçümsemesinde haklı olmadığını özellikle vurgulamıştır.[756] Ona göre İslam medeni karakteri itibariyle son derece basit, kapsamlı ve özlü bir dindir. İslam hukuku ahlaki yükümlülüklerle desteklenmiştir. İnsanlar kanun önünde eşittirler. Bu hukuk nizamı yönetilenlere değer kazandırdığı gibi ülkeyi de diğerlerinden siyasi açıdan daha üstün bir güce kavuşturmuştur.[757]

Osmanlı topraklarına seyahat eden başka seyyahlar da gayrimüslimlere ve Türklere verilen cezaları gözlemleyerek Osmanlı hukuk sistemini takdir etmiştir.[758] Bu seyyahlardan birisi Doğu Akdeniz'de Osmanlı Donanması'na karşı yürütülen operasyonlarda esir düşen Alman Michael Heberer'dir. Onun Osmanlı topraklarındaki hatırları 1610'da *Aegyptiaca Servitus* ismiyle yayınlandı. Heberer bu eserde Avrupa'daki

[755] Urquhart, *Turkey and Its Resources*,
[756] Urquhart, *The Spirit of The East,* XIII-XVI.
[757] Urquhart, *The Spirit of The East,* XXX.
[758] İmran Tekeli, "Yabancı Seyyahların Gözüyle Osmanlı Toplumunda Suç ve Ceza", *Osmanlı Mirası Araştırmaları* 4/8 (2017), 187, 200-201.

ceza sistemi ile Osmanlı topraklarındaki kıyaslanınca Türklerin ceza sistemini daha caydırıcı olarak nitelemiştir. Bu nedenle de Osmanlı topraklarındaki suç oranı azdı.[759]

Türkiye'de on dört ay kalan Leydi Mary Wortlley Montague Osmanlılar hakkında en doğru yaklaşımı sergileyenlerin başında gelmektedir. David Urquhart'a göre bunun nedeni girişinin ilk saatinden itibaren ikamet ettiği kurumda karşılaştığı misafirperverlik ve yaklaşımdan kaynaklanmıştır. Leydi Montague olumsuz fikirlerin etkisi altında kalmamış, siyasetten uzak durmuş ve Batılı politikacıların hatasına düşmemiştir.[760] Osmanlı aleyhinde birçok faaliyeti bulunmasın rağmen Stratford Canning'in Türklerle ilgili cahil, kıskanç olduklarına dair algısı İstanbul'a geldikten ve Osmanlıyı yakinen tanıdıktan sonra olumlu yönde değişmiştir.[761]

Ancak Batı kamuoyunda bu yaklaşım çok rağbet görmemiştir. Zira Osmanlıları olumsuz olarak niteleyenler Avrupa'da daha çoktur. Üzerinde çalıştığımız Jowett bunlardan birisidir. Bir diğeri ise bir misyoner teşkilatı olan American Board tarafından İstanbul'daki Robert Koleji'ni kurmakla görevlendirilen Cyrus Hamlin'dir. Osmanlı topraklarında otuz beş yıl geçiren Hamlin, Hıristiyanlık için bir tehdit olarak nitelediği Osmanlı Devleti ile ilgili artık durumun değiştiğini ve İslam'ın 400 yıllık hâkimiyetinin son bulduğunu belirtir. Osmanlının Hıristiyan tebaasının Müslümanlardan daha zeki, daha tutumlu ve ilerici olduğunu iddia eden Hamlin onların bütün zulümlere katlandıklarını, yozlaşmış ve mazlum bir Hıristiyanlığın bile en saf İslam'dan daha iyi olduğunu ileri sürmektedir.[762]

Hamlin'e göre Müslüman Türkler artık eskisi gibi Kur'an ve geleneğe bağlı değillerdi. Bu açıdan güç kaybına uğramışlardı. Müslümanlar Hıristiyanlara daha önce göstermedikleri bir saygıyla davranmaya başlamışlardı. Dini konular artık cesurca tartışılabiliyordu. Osmanlı coğrafyasında Hıristiyanlığa ilişkin misyonerler tarafından hazırlanmış kitaplar serbestçe dolaşabiliyor, okullar açılabiliyor, gazeteler çıkarılabiliyordu. Bunların toplum üzerinde çok önemli etkileri oluyordu. Demiryolu, vapur, telgraf, ticaretin genişlemesi, seyahatin artmasıyla bu daha da kolaylaşmıştı. Bütün

---

759 Michael Heberer, *Osmanlıda Bir Köle: Brettenli Michael Herberer'in Anıları 1585-1588*, çev. Türkis Noyan (İstanbul: Kitap Yayınları, 2003), 212-213.
760 Urquhart, *The Spirit of The East*, XXXI.
761 Turgut Subaşı, "Stratford Canning'in Raporlarına Göre", 163.
762 Cyrus Hamlin, *Among The Turks* (New York: American Tract Society, 1877), 26-28.

bu gelişmelerin Müslüman zihninin Hıristiyanlığa karşı olan önyargılarının kırılmasında önemli etkileri olmuştu. Hamlin'e göre cehalet, karanlık ve fanatizm demek olan Müslümanlık her türlü ilerlemenin, değişimin, modern sanatların, kavramların önünde en büyük engeldi. Çünkü bunları yasaklamaktadır.[763]

Hamlin Müslümanlıktan Hıristiyanlığa geçenlere Osmanlılar tarafından gayriinsani muamelelerde bulunulduğundan söz eder. 1864 yılında Hıristiyanlığa geçen on iki mühtedi, din değiştirdiği gerekçesiyle hapse atılmıştır. Baskı gören Hıristiyan mühtedilerden birisi de 1852 yılında ailesiyle birlikte din değiştiren Selim Ağa'dır. Selim Ağa 1853'te tüm ailesiyle birlikte Malta'ya kaçmış ve burada karısı, çocukları ve baldızı ile birlikte vaftiz olmuş, kendisi de Edward Williams adını almıştır. 1855'te ailesiyle birlikte İstanbul'a yerleşen yeni adıyla Edward burada misyonerlik faaliyetlerine başlamıştır. Hamlin zulüm gören Hıristiyan mühtedilere İstanbul, İzmir ve Mısır gibi yerlere taşınmalarını öğütlemiştir. İslam'la ilgili olumsuz yaklaşım sergileyenlerden biri de KMC'de bir rahip olan Dr. Pfander'dır. O yayınladığı bir kitapta Hamlin'in nitelemesiyle İslam'a cesurca saldırmıştır.[764]

XIX. yüzyıl tarihçilerinden John Henry Newman da Müslüman Türkleri kâfir olarak ilan etmektedir. Onlar Hıristiyanların en büyük düşmanıdır. Hıristiyan dünyası onlara karşı birleşerek savaşmalıdır. Osmanlı, Tanrı'nın ve insanın ezeli düşmanıdır. İnsan ırkları arasındaki en büyük deccal onlardır. Bu aşağılamaları yapan Newman'a göre Hz. Muhammed barbarlığa hizmet etmiştir. Hıristiyanlık tanrının dinidir. Şeytanların dini ise Müslümanlıktır.[765]

Hugh Murray da Asyalıları adaletsizlikle suçlamakta, hayvanlar gibi yaşayan barbarlar olarak nitelemektedir. İngiliz seyyah Charles Fellows ise 1838 yılında Osmanlı topraklarına ayak bastığında Rumlar lehine Osmanlıların aleyhine çalışmalar yapmıştır. O önceleri Türkleri tamamen olumsuz olarak tanımaktadır. Fakat Türklerin misafirperverliğine ve dürüstlüğüne şahit olunca bu kanaatleri değişmeye başlamıştır. Ona göre Türkler hayatlarını dinlerine göre düzenleyen onurlu kimselerdir. John Wood

763 Hamlin, *Among,* 354-355.
764 Hamlin, *Among,* 85-91.
765 Voltisa Demiraj, *Newman and the Ottoman Turks* (Ankara: Bilkent University, Graduate Studies in Economic and Social Sciences, Degree of Master, 2001), 43-53. John Henry Newman'ın Osmanlı ile ilgili bu eseri için bk. John Henry Newman, *The Lectures on the History of the Turks; In Its Relation to Christianity* (Dublin: Ed. James Duffy, 1854).

ise yazılarında ve hazırladığı raporlarda Türklerle ilgili olumlu görüşler belirtmiştir.[766] Ne var ki, bu olumlu görüşler Batı kamuoyunda yeterli şekilde mâkes bulmamıştır: XIX. yüzyılda İngilizler dâhil bütün Batı kamuoyu[767] Osmanlıları barbar olarak nitelemeğe devam etmiştir. Onlara göre bu kâfir toprakları bir başka ifadeyle barbarlığın hâkim olduğu bu topraklara medeniyet getirilmelidir. Bu görevi de en iyi İngilizler yapabilirdi.[768]

Osmanlı topraklarında barbarlığın son bulabilmesi Osmanlıların yıkılmasına bağlıdır. Onun için misyonerliğin bir amacı da bu hedefe hizmet etmek olmalıdır. Jowett de kendisine bunu amaç edinmiştir. Romen diplomat ve tarihçi Trandafir G. Djuvara Osmanlıyı yıkmak için hazırlanan projeler hakkında önemli bilgiler vermektedir.[769] Eserleri bu planların gereği olarak haritalar ve taslaklarla doludur. Mesela XIV. Louis'in en önemli amacı Osmanlı Devleti'ne son vermek olduğu gibi, İtalyan Kardinal Giulio Alberoni de aynı hayal peşinde koşmuştur. Onun 1736 yılında hazırladığı projesine göre Osmanlı Devleti belli ülkeler arasında pay edilecekti ve bu amaçla bir de harita çizilmişti.[770] Alberoni'nin hedefi, Türkleri sadece Avrupa'dan değil Asya ve Afrika'dan da kovmaktı. Osmanlıyı yıkmayı hayal eden Raymond Lulle ise bu topraklarda Katolikliğin yayılmasını arzuluyordu. Fas, Tunus, Trablus, Konstantinopolis ve Suriye'ye seferler düzenlenmesi, Mısır'a ve Kutsal topraklara girilmesi, Müslümanların ikmal yollarının kesilmesi için Malta'nın fethiyle ilgili projeler hazırlamıştı.[771]

Batı zihniyeti her açıdan Müslüman Türkleri aşağılama eğilimindeydi. Hamlin'e göre Osmanlı topraklarında baş gösteren veba, kolera ve sıtma gibi salgınların ve hastalıkların yayılmasının gerisinde de Müslümanların kader anlayışı yatmaktadır. Zira kaderci anlayış hastalığa karşı önlem almayı reddetmektedir.[772] W. Jowett de Hamlin ile aynı kanaati paylaşmaktadır. Nitekim O, 1818'deki Atina ziyaretinde burada Müslümanlar tarafından camiye çevrilen küçük ve sekizgen bir mimari ile yapılmış Rüzgarlar Tapınağı'nı gezmiş ve caminin şeyhiyle tanışmıştır. Şeyhin eşi aylardır vebanın hüküm sürdüğü Negropont'ta

---

766 Demiraj, *Newman,* 89-90.
767 Trandafir G. Djuvara, *Türkiye'nin Paylaşılması Hakkında Yüz Proje*, çev. Pulat Tacar (İstanbul: Gündoğan Yayınları, 1999), 12.
768 Demiraj, *Newman*, 69.
769 Djuvara, *Türkiye'nin*, 12.
770 Bu haritaya tezin ekler kısmında yer verilmiştir.
771 Djuvara, *Cent Projects De Partage De La Turquie (1281-1913)*, 22-23.
772 Hamlin. *Among,* 303-316.

bulunmaktadır. Jowett şeyhin, eşini nasıl böyle tehlikeli bir yere gönderebildiğini hayretle sorunca şeyh hiçbir kaygıya kapılmadan yüzünü yukarıya kaldırıp Allah'a dayanarak demiştir. İşte şeyhin bu sözlerini Jowett, Müslümanların pasif kader anlayışı olarak ifade etmektedir.[773]

Aslında bu fikre sahip olan sadece Jowett değildir. Osmanlı topraklarına gelen bazı Avrupalı seyyahlar salgın hastalıklar karşısında Türklerin kaderci ve vurdumduymaz olduklarını yazarlar. Mesela Alman din adamı, seyyah ve Almancadaki ilk Kur'an tercümesinin sahibi Salomon Schweigger (1551-1622) da Osmanlı topraklarına gelmişti. Yaptığı seyahatleri 1608'de *Newe Reyßbeschreibung auß Teutschland nach Constantinopel* ismiyle neşredilir. Bu eserinde Schweigger Türklerin kaderci olduklarını bu nedenle de salgın hastalıklara karşı korunmadıklarını belirtir.[774]

Bir diğer seyyah Tournefort (1656-1708) da aynı fikirdedir. Tournefort'ın 1700 yılında Osmanlı topraklarına yaptığı seyahati ***Relation d'un voyage du Levant*** orijinal ismiyle 1717'de yayınlandı. Ona göre Türkler salgın hastalıklar karşısındaki kadercilikleri yüzünden ölmeyi hak ediyorlardı.[775] Bir diğer örnekte ise XIX. yüzyılda İzmir'de çıkan büyük veba salgınında orada bulunan seyyahlar kadercilikleri yüzünden en çok Türklerin zaiyat verdiklerini belirttiler. Ayrıca bu seyyahlara göre devlet hiçbir müdahalede de bulunmamıştı.[776]

W. Jowett'in ve diğerlerinin yorumları her ne kadar yaşadığı döneme tanıklık yapıyor gibi görünse de klasik oryantalist fikirlere sahip Batı zihniyetinin bir yansımasıdır. Dolayısıyla gerçeklerle de çok ilgisi olmadığını düşünüyoruz. Zira Osmanlı Devleti özellikle XVI. yüzyılla beraber vebaya karşı başta karantina sistemi olmak üzere çok sert önemler almıştı. Şehirlerin temizliğinden, günlük ölümlerin takibine kadar uyguladığı tedbirler sayesinde sağlık hizmetleri kamu sağlığı bilincinin de oluşmasını sağlamıştı.[777] Öte yandan aynı dönemde İngiltere'nin salgın hastalıklar karşısındaki tutumu son derece ilkeldi. İngiltere 1838 Balta Limanı Ticaret Antlaşması sayesinde Osmanlıdan elde ettiği

[773] Jowett, *Christian Researches in the Mediterranean,* 77-80.
[774] Salomon Schweigger, *Sultanlar Kentine Yolculuk 1578-1581*, çev. Türkis Noyan (İstanbul: Kitap Yayınevi, 2004), 200.
[775] Tournefort, *Tournefort Seyahatnamesi*, 15.
[776] Temple, *Life and Letters*, 166; Nergiz Duman, "İngiliz Seyyahların Gözünden 19. Yüzyılda İzmir ve Çevresinde Salgın Hastalıklar", *İzmir Araştırmaları Dergisi* 18 (2023), 62.
[777] Nükhet Varlık, "Osmanlılarda Veba Salgınları", *Toplumsal Tarih* 296 (Ağustos 2018), 36.

çıkarları kaybetmek istemiyordu. Karantina uygulaması tüccarlarına zarar veriyordu. Çünkü bu tüccarlar Osmanlının sahip olduğu Kızıldeniz ve Basra Körfezi ile birçok ticaret ve liman şehirlerinde ticaret yapıyorlardı. En nihayetinde Osmanlı 1838'de ilk Karantina Nezareti'ni kurarken ve kamu sağlığını korumak adına kararlar alırken İngiltere 1841'de kısmi koruma olsa da karantina uygulamasını ticaretine zarar verdiği gerekçesiyle kaldırdı. Bununla da yetinmeyen İngiltere Osmanlının uyguladığı karantina uygulamalarına karşı bir politika izledi.[778]

Jowett fırsatını bulduğu yerde Müslümanları kölelik kurumu üzerinden zalim olarak nitelemektedir. Kahire örneğinde görüleceği üzere İslam dünyası insanın insanı sattığı yerdi. Köleler zorla Müslümanlaştırılıyor ve yaşam tarzları değiştiriliyordu. Jowett İslam'ın insana bu yaklaşımını eleştirmektedir. Ona göre kölelerin kurtuluşu, Hıristiyan olmalarıyla mümkündü.[779]

Oysa XVII. yüzyılda köle ticaretinde lider devlet İngiltere'dir. 1740'lardan sonraki ekonomik büyümesini de büyük bir oranda bu kuruma borçluydu. Her ne kadar 1807'de Köle ticaretini yasaklayan Köle Ticareti Yasası ve 1833'de Köleliğin Kaldırılması Yasasını çıkartmışsa da bunu da yine dönemin siyasi konjonktüründen kaynaklı menfaati nedeniyle yapmıştır. Nitekim köle ticareti karlı bir iş olmaktan çıkmıştı. Avrupa ekonomisinin neredeyse bel kemiğini oluşturan kölelerin İngiltere'de hiçbir söz hakkı yoktu.[780] Jowett'in İngiltere'deki kölelerin bu yaşam koşullarından habersiz olmasının ihtimal dışı olduğunu düşünüyoruz. Öyle ki dönemin Batılıları da bu duruma yazdıkları eserlerde şahitlik etmiştir. Örneğin David Urquhart Türkiye'de bulunan köleliğin Avrupa ile kesinlikle kıyaslanamayacağını, Türkiye'de onların ailenin bir parçası olduğunu ve her mevkiye gelebileceklerini belirtmiştir.[781]

XIX. yüzyılda dahi İslam'ın bölgede hâla yayılıyor olması Jowett'i üzmüştür. Ona göre 1492'de İspanya'dan kovuluşları hariç Müslümanlar hiçbir zaman durdurulamamıştır. Müslüman Türkler 1453'te İstanbul'u almayı başarmışlardır. Bundan dolayı

---

[778] Halil İbrahim Görür, *İngiltere'nin Doğu Siyaseti ve Bağdat Genel Konsolosluğu (1875-1879)* (Ankara: Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2021), 221-222.

[779] Jowett, *Christian Researches in the Mediterranean,* 122-125.

[780] İbrahim Çağrı Erkul, "Britanya İmparatorluğu ve Transatlantik Köle Ticareti: İmaj-Gerçek ve Çıkarlar Temelinde Bir Değerlendirme", *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi* 23/90 (Nisan 2024), 670-672, 678, 683-684.

[781] Urquhart, *Turkey and Its Resources,*

Hıristiyanlığın bu topraklardaki yayılışı kolay olmayacaktır.[782] Müslümanların birbirine bağlılığı, Katoliklerin ise bu niteliğe sahip olmayışı Hıristiyanlığın zaferi önünde en büyük engeldir.[783]

W. Jowett, İngiltere İzmir konsolosu Francis Werry'ye dayanarak Türklerin çok tembel olduğunu, aşırı oruç tuttuklarını ve Rumların hakkını gasp ederek onlara az kira ödediklerini yazıyor. Ayrıca ona göre kötü alışkanlıkları sebebiyle yavaş yavaş yok oluyorlardı. Erken yaşta evlenen Yunanlıların tersine Türklerin aile ilişkileri zayıftı, çocuk sayısı Rumlara göre azdı ve Osmanlı toplumunda kadına değer verilmiyordu.[784] Jowett gibi düşünen başka Batılılar da vardı. Nitekim gerek Schwigger ve gerekse Tournefot gibi seyyahlar da Türk kadınlarını aşağılayıcı ifadeler kullanmıştır. Onlara göre Türk kadınları tembel ve beceriksizdi, eşleri tarafından eve kapatılmıştı ve sosyal hayattan izole bir şekilde yaşamaktaydılar.[785]Ancak bu ifadelerin aksine Türkler aileye son derece önem veriyorlardı. Erkek çocukları erken yaşta ailesi tarafından uygun görülen kızla evlendiriliyordu. Kimi Batı kaynakları Jowett'in ve adı geçen seyyahların aksine Müslüman kadınların sokaklarda rahat dolaşabildiklerini, Hıristiyan kadınlardan çok Müslüman kadınların görüldüğünü; Türk kadınının beyaz dantelli peçeleriyle sahilde yürümelerinin âdet olduğunu belirtmişlerdir. Kadınlar Boğaz'da yürürken sohbet edip gülüyorlardı.[786] Ayrıca bu seyyahlara göre Osmanlı toplumunda Türk kadını sanılanın aksine eve kapatılmamıştı. Onlar kendi haklarını koruyabildikleri özgür bir hayata sahiptiler.[787] İngiliz kadın seyyah Julia Pardoe 1836'da yaptığı Osmanlı seyahatinde Türk kadınlarının dünyadaki en özgür bireyler olduklarını belirtti. Ona göre Doğu'nun kadınlarına acımak Avrupa'da modaydı.[788]

Türk ailelerin Rumlarla kıyaslanması dönemin koşulları gereği adil görünmemektedir. Nitekim bu tezin Yunanlılar kısmında da anlatıldığı üzere Rumlar askerlikten muaf olup ağır yükümlülüklere tabi değillerdi. Kazançları yüksek olan bu Rumların ödedikleri

[782] Jowett, *Christian Researches in the Mediterranean*, 249-255.
[783] Jowett, *Christian Researches in the Mediterranean*, 260-262.
[784] Jowett, *Christian Researches in the Mediterranean*, 56-58.
[785] Schweigger, *Sultanlar Kentine*, 200; Tournefort, *Tournefort Seyahatnamesi*, 64.
[786] Basmajian, *Social*, 151-154,169.
[787] Zofia Uçar, "XIX. Yüzyıldaki Avrupalı Seyyahların Gözüyle Osmanlıdaki Mesire Kültürü", *Gazi Türkiyat* 12 (2013), 84.
[788] Ayşen Müderrisoğlu Esiner, "The Turks In The Eyes Of A British Woman Traveller In The 19th Century", *I. Uluslararası Türk Kültürü ve Tarihi Sempozyumu* (Nisan 2018), 449.

vergiler de düşüktü. Dolayısıyla büyük aileler kurup geçindirebiliyorlardı. Ancak Türkler ekonomik zorluklardan ötürü aile fertlerinin sayısını daha düşük tutuyordu.[789]

Aslında sadece Rumlar değil genel anlamda Hıristiyanların maddi durumu gayet iyiydi. Osmanlı topraklarında yaşayan Hıristiyanların Müslümanlardan daha iyi durumda olduklarına Osmanlı topraklarında bulunan İngiltere Konsolosları da şahitlik etmiştir. Edirne Konsolosu John E. Blunt Hıristiyanların Türklerden daha iyi durumda olduklarını belirtir. Rodos Konsolos yardımcısı Alfred Biliotti, İşkodra Konsolosu Richard Reade, Manastır Konsolosu Charles C. Calvert, Halep Konsolosu James H. Skene ve Beyrut Konsolos vekili E. T. Rogers da Hıristiyanların gayet rahat bir şekilde yaşadıklarını dile getiren isimlerdir.[790]

Öyle inanıyoruz ki, Jowett'in Müslümanlara yönelik olumsuz imajlarının gerisinde İslam düşmanlığı, Türklerden nefreti yatmaktadır. Jowett'in ırkçı bir bakışı vardı. Zira O Hıristiyan bile olsa Araplardan nefret ediyordu.[791] Ortada Doğu uzmanı Geoffrey Roper, Jowett'in tezimize konu olan 'Christian Researches in The Mediterranean' isimli kitabının Hz. Muhammed ve Müslümanlarla ilgili iftiralarla dolu olduğunu yazmıştır. O, benzer bir tespiti KMC sekreteri olan Josiah Pratt için de yapmıştır. Pratt Osmanlı topraklarını Deccalin Kalesi olarak nitelemiştir ki, bu ancak bir nefretin ifadesidir. Jowett'in İsviçreli meslektaşı misyoner Samuel Gobat da haksız bir biçimde Kur'an'ı saçmalıklarla dolu bir kitap olarak tavsif etmiştir. Geoffrey'e göre bu doğru değildir. Çünkü bu tam anlamıyla bir bağnazlıktır.[792] Nitekim Jowett eserinin birçok yerinde Hz. Peygamberi sahte peygamber, ona inananları soytarı ve ahlaksız olarak nitelemiştir. Ona göre Müslümanlık aldatmaca bir dindi ve bu dini temsil eden Osmanlı da despotik bir güçtü.[793] Aynı ifadelere Mısır ziyaretinde James Bruce'da da rastlıyoruz. Türkler zalim, yağmacı ve adaletsiz iken Araplar ise haindi.[794]

W. Jowett Malta'dan 30 Kasım 1818 tarihinde Rahip James Connor'a gönderdiği bir mektupta Türklerde günah mefhumunun olmasına ve Tanrının merhametine inanmalarına

[789] Karpat, *Osmanlı Nüfusu,* 127.
[790] Adıtatar, *İzmir Konsolosluğu,* 108.
[791] Roper, *Arabic Printing*, 178-180.
[792] Roper, *Arabic Printing*, 144-145.
[793] Jowett, *Christian Researches in the Mediterranean*,150, 247-254.
[794] Bruce, *Travels To Discover*, 155.

rağmen günahlardan kaçmadıklarını ve inançlarının zayıf olduğunu söylemektedir.[795] O, bu düşüncesini Ali Bey'in[796] seyahatnamesi ile Renaudot'un, His. Patr. Alex[797] isimli çalışmasına dayandırmıştır. Yine döneminin ünlü bir Habeşistan uzmanı olan Alman oryantalist Hiob Ludolf'un Müslümanlar hakkındaki düşünceleri de Jowett'i etkilemiştir. Ludolf'un *Etiyopya'nın Tarihi* adlı eserindeki bir çizimde Habeşistan Kralı Fasilidas'ın emriyle Katolikliği yaymak için Habeşistan'a gelen üç Kapuçin misyonerin kafalarının uçurulduğu ve bunu yapanların da Müslümanlar olduğu resmedilmiştir. Müslümanlar bu resimde kan dökücü ve barbar olarak gösterilmiştir.[798] Aslına bakılırsa Habeşistan Kralı Fasilidas (1632-1667) Roma Katolik Kilisesinin ülkesine göndermeye çalıştığı rahipleri ülkesinden uzak tutmak istemişti. Bu nedenle Müslümanlardan yardım istemiş ve Batı ile olan ilişkilerini koparmıştı. Ayrıca Fasilidas İslam'a karşı özel bir ilgi duymuş ve sarayında okumak üzere İslamiyet ile ilgili çeşitli kitaplar temin etmişti.[799] Bu bilgilere bakılınca Ludolf'un eserinde özellikle yer verdiği resimler Müslümanlar aleyhine bir izlenim oluşturmak isteğini gözler önüne sermektedir.

Osmanlılar hakkında olumsuz algılara sahip bu Batılı yazarlar ve seyyahlarla birlikte Jowett de Müslümanları tanıtırken objektiflikten uzaklaşmakta ve önyargılarına mağlup olmaktadır. Jowett'in Müslümanlarla ilgili tespitleri maalesef hakikat dışıdır, ama misyonunun etkin olması için kamuoyuna yönelik bu tanıtımı oldukça işe yarar gözükmektedir. Bu tür fikirlerin Osmanlı toplumuna benimsetilerek onları öz kültüründen ve dininden uzaklaştırmayı hedeflediği apaçık bir hakikattir.

D. JOWETT'İN İZLEDİĞİ STRATEJİ

Strateji önceden belirlenen bir amaca ulaşmak için planlı ve programlı bir şekilde uygulanan yöntemlerdir. Varılmak istenen hedefe uygun taktikler geliştirmek işin en

---

795 *Proceedings of The Church Missionary Society for Africa and The East 1818-1819,* 1819, 261-262.

796 Ali Bey El Abbasi: Gerçek adı Domingo Francisco Jorge Badia y Leblich'dir (1767-1818). Bir İspanyol casus olan bu seyyah 1803 yılında Ali Bey el Abbasi takma adıyla Abbasi soyundan gelen Suriyeli Müslüman bir prens kılığına girmiş ve Müslüman topraklarında faaliyet göstermiştir. 1818'de Paris'ten Şam'a doğru yola çıkmışsa da İngiliz gizli servisi tarafından Şam'da zehirlenmiştir. Ali Bey el Abbasi 1803-1807 yıllarını kapsayan bu gezileri boyunca gezip gördüğü yerlerin (Fas, Mısır, Arabistan, Filistin, Kıbrıs, Suriye ve Anadolu) coğrafi durumundan, sosyal yapısına, etnik ve dini çeşitliliğinden, mimari eserlerine kadar her özelliğini ayrıntılı bir şekilde gözler önüne sermiştir. Abdullah Sami Tekin, *Ali Bey Seyahatnamesine Göre XIX. Yüzyılın Başlarında Akdeniz ve Çevresi* (Malatya: İnönü Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2014), IV-V.

797 Bu eser araştırılmışsa da bulunamamıştır.

798 Bu resme çalışmanın ekler kısmında yer verilmiştir.

799 Davut Dursun, "Etiyopya", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995),11/491-496.

önemli kısmıdır. Bilgi toplama ve durum analizi uygulanacak taktiğin belirlenmesinde elzemdir.[800] Bu nedenle misyoner faaliyetlerde hedefteki bölge ile ilgili bir bilgi toplama devresi dediğimiz ön izleme vardır. Elde edilen bilgilerden sonra hedefe en uygun strateji belirlenir. Dolayısıyla gerek KMC'nin gerekse Jowett'in uyguladığı yöntemler bu çerçevede ele alınmıştır.

KMC hedeflerine ulaşmak için fiili bir çalışma istasyonunu (Akdeniz İstasyonu) hemen kurma arzusundaydı. Ancak faaliyet gösterilecek alanın gerek büyüklüğü gerekse bu alan içerisinde yer alan çok çeşitli toplumların ve dini inançların yer alması nedeniyle koşullar uygun oluncaya kadar birkaç yıl araştırma yapmaya ve ön hazırlığa ayrılmıştır.[801] Jowett bu amaçla Doğu Akdeniz seyahatlerine başlayarak bölgede yaşayan farklı insan gruplarını tespit ve analiz etmiş bunu da ev ziyaretleriyle desteklemiştir. Jowett Akdeniz misyonunu yorumlarken misyonerlik çalışmaları ve çabaları açısından hiçbir yerin bu kadar uygun olmadığını da belirtmiştir.[802]

W. Jowett 1815'te geldiği Malta'da 5 yıl boyunca Doğu Akdeniz bölgesine yönelik araştırma ve faaliyetlerde bulundu. Elimizdeki raporlara göre bu göreve Jowett bizzat kendisi talip olmuştu.[803] KMC tarafından Literary Representative olarak seçilen Jowett'in görevi bölgede dini durumu araştırmak, kutsal yazıları tercüme edip dağıtmak, Doğu Kiliselerini ziyaret ederek buradaki patrikler ve piskoposlarla buluşmak, bölgedeki okullar ve yöneticileri ziyaret etmekti. Onun bu görevini kayınbiraderi Josiah Pratt'ın talimatı[804] ve 1815'te Salisbury meydanındaki 14 numaralı binada KMC'den Lord Gambier başkanlığında yapılan toplantıda alınan kararlar çerçevesinde icra etmesi gerekiyordu.[805] Osmanlılar açısından son derece hassas bir yere gittiği kendisine hatırlatılarak dikkatli olması gerektiği uyarısında bulunuldu. W. Jowett misyonunu yerine getirmek üzere eşi ile birlikte 4 Eylül 1815'te İngiltere'nin Deal kasabasından bir gemi ile yola çıktı ve 1 Kasım'da Malta'ya ulaştı. Ona Oxford Lincoln akademisyenlerinden

[800] Eyüp Kahveci, "Strateji, Stratejik Yönetim ve Stratejik Yönetim Modeli", *Verimlilik Dergisi* 4/7 (2008), 1-7.
[801] Jowett, *Christian Researches in the Mediterranean,* VI.
[802] *CMS Missionary Register 1819,* 12.
[803] B. B. Edwards, *The Missionary Gazetteer* (Boston, William Hyde & CO, 1832), 273.
[804] *Proceedings of The Church Missionary Society for Africa and The East 1817-1818* (London: Bensley and Son, 1818), 141.
[805] Stock, *The History of The Church Missionary Society I,* 223-225; Roper, *Arabic Printing,* 106.

misyoner James Connor ve St. Edmund Hall'den John Hartley eşlik etti.[806] Jowett amaçlarına ulaşmak için Malta'da İtalyanca, Arapça ve Maltacayı öğrendi.[807]

Jowett seyahat ettiği yerlerde topladığı belgeleri KMC'ye rapor olarak sundu. Daha sonra bu raporlar KMC'ye ait *Christian Researches'te*[808] *(Hıristiyan Araştırmaları)* yayınlandı. Hıristiyan Araştırmalarının öncüsü 1811'de yayınlanan Asya'daki ünlü Hıristiyan Araştırmaları kitabıyla tanınan ve aynı zamanda Doğu Hindistan Şirketi papazı Claudius Buchanan'dır. Buchanan W. Jowett'e farklı dini gruplara ilişkin sınıflandırma konusunda öğütler vermiştir.[809] Buchanan ismi misyonerlik stratejileri açısından önemlidir. Çünkü yazdığı eserler misyonerler için ilham kaynağı olmuştur.[810]

KMC Müslümanlara Eski Hıristiyan Kiliseleri (Doğu Kiliseleri) üzerinden ulaşmayı hedefledi. Bu kiliseler Protestanlığa döndürülebilirlerse Müslümanları da içine düştükleri yanılgıdan kurtarmak mümkün olabilirdi. Doğu'nun Kadim kiliselerini Akdeniz üzerinden canlandırma arzusu da aynı dürtünün bir yansımasıydı. Bu Doğu Kiliseleri İslam'ın 'karanlığı ve zulmü' altında kalmış yerler olarak lanse edildi. Ayrıca Batılı Protestanlar Doğudaki inananlara Hıristiyanlığın beşiğini işgal ettiklerini ve onu geri kazanmanın da görevleri olduğunu vaaz ediyorlardı. Jowett de aynı fikirdeydi. Nitekim ona göre Doğu Hıristiyanlığı ve onu temsil eden kiliseler Müslüman dünyasının müjdecileri olmalıydı. Dolayısıyla Jowett gerek Doğu Kiliselerinin yeniden keşfedilmesinde gerekse bu kiliselere mensup kişilerin ve toplulukların 'müjdelenmesi' işinde görevli kurumlar üzerinde son derece etkili oldu. Nitekim Jowett önemli bir pozisyona sahipti. Aslında W. Jowett misyonerliğin bir topluma nasıl uyarlanacağının belirlenmesi noktasında önemli bir aktördü.[811]

Jowett stratejisinin nihai hedefi Osmanlı'daki azınlıkları Protestan hale getirmek, eğer mümkünse Müslümanları etkileyebilmek, her iki grup için bu amaçlar gerçekleştirilemezse bile onları ait oldukları kimlikten uzaklaştırmak, kültürel uyarlama çerçevesinde sekülerleştirmek, aralarındaki birlikteliği bozmak ve taraftar (muhibban)

---

806 Atkins, "William Jowett's", 219; Eugene Stock, *One Hundred Years Being*, 37-38.
807 C.F. Childe, *The Finished Course* (London, 1865), 173.
808 1810'larda KMC tarafından misyonerlik stratejisini anlatan ve bu vesileyle ortaya çıkan 'Christian Researches (Hıristiyan Araştırmaları)' olarak nitelenen yayınlardır.
809 Atkins, "William Jowett's", 217.
810 Temple, *Life and Letters*, 3.
811 Atkins, "William Jowett's", 218; Stock, *The History of the Church Missionary Society I*, 118.

kazanmaktır. Onun faaliyetleri incelendiğinde bu amaca hizmet edebilmek için aşağı yukarı misyonerliğin izlediği genel yöntemleri uyguladığı söylenebilir.

Bu çalışmada daha önce adından söz edilen American Board misyoneri Cyrus Hamlin de izlenmesi gereken yöntemi şu dört ana başlıkta özetlemiştir: 1. Kiliselerin yaygınlaştırılması, 2. Hedef ülkedeki eğitim sisteminin reforme edilmesi, 3. İncil dâhil kutsal metinlerin ve okul ders kitaplarının çokça basılarak bu ülkelerdeki insanlara ulaştırılması, 4. Bölgede görev alacak misyonerlerin entelektüel ve manevi çok iyi bir şekilde yetiştirilmesi.[812]

Esasen misyonerliğin izlediği stratejinin temelinde Pavlus'un uygulamaları ve 'Büyük Deney' denilen yöntem yatmaktadır. Jowett'in raporlarında sık sık Pavlus'a atıfta bulunmasından[813] bu yöntemin faaliyetlerine ve uyguladığı stratejiye yansımış olduğu kabul edilebilir.

Pavlus misyonerliğinde hedef kitleye hangi yolla olursa olsun Hıristiyanlık mesajı ulaştırılmak zorundadır. Onun için faaliyet alanına mutlaka seyahat edilmeli ve uygun kişilerle temas kurulmalıdır. Zira seyahatler vasıtasıyla halkın mesajlar ile buluşması gerçekleşmiş olacaktır.[814] Diğer yandan hedefe ulaşmak için her yola başvurulabilir, gayriahlaki gibi görülse de bu mübahtır. Söz gelimi Yahudilerle temas kurabilmek için Sinagoglara, farklı Hıristiyan mezheplerine ait ayinlere katılınabilir.[815] Çünkü asıl amaç onları İncil'e döndürmektir.[816] Jowett de aynı kanaatte olup bu yöntemin meşruluğu hususunda Hıristiyanlığın Kutsal metinlerinden referanslar vermektedir.[817]

W. Jowett görevini verimli kılabilmek için Doğu Kiliseleri aracılığıyla Müslümanlara ulaşmaya çalışmıştır. Nitekim faaliyetleri anlatılırken her fırsatta kiliselere uğramayı ihmal etmemiştir. Müslüman dünyasına yönelik misyonerlerin ortaklaşa benimsediği bu

---

[812] Cyrus Hamlin, *My Life and Times* (Boston: Congregational Sunday-School and Publishing Society, 1893), 376.

[813] Jowett, *Christian Researches in the Mediterranean, 279,* 288-289.

[814] Stephen C. Barton, *Paul as Missionary and Pastor*, ed. James D. G. Dunn (United Kingdom: Cambridge University Press, 2003), 34-48. Eduart Caka, *Pavlus'un Mektupları* (Bursa: Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2009), 24-38.

[815] Korintliler, 9:19-22.

[816] Michael Peppard, *Son of God in Gentile Contexts (That is Almost Everywhere)* (Pennsylvania: Penn State Universty Press, 2019), 138. Ayrıca geniş bilgi için bk. Michael Peppard, *The Son of God in the Roman World: Divine Sonship in Its Social and Political Context* (New York: Oxford University Press, 2010).

[817] Jowett, *Christian Researches in the Mediterranean,* 78-81, 380. Bu metinlerden birisi Elçilerin İşleri XIII, XIV ve XVII'dir.

yöntem misyoner Bob Blincoe tarafından "büyük deney" (Great Experiment) olarak adlandırılmıştır. Vander Werff de Müslümanları evanjelize etmek için aynı yönteme başvurmuştur. İran ve Osmanlı Müslüman tebaasının Hıristiyanlaştırılması için bu yol daha fazla tercih edilmiştir. Zira Osmanlı topraklarında Müslümanlara Hristiyanlığın tebliği yasak olduğundan yöneticilerin sıkı takibi söz konusuydu. Dolayısıyla doğrudan tebliğ uygulanabilir ve verimli bir yol değildi. Bu nedenle Jowett seyahat ettiği topraklarda genellikle Nesturîler, Ortodokslar, Ermeniler ve Kıptilerle temas kurmuş ve onları Protestanlaştırmak için kiliselerine uğramıştır. Bu gruplar üzerinde çalışmasının bir diğer nedeni de kuşkusuz onları çoğunlukla bâtıl inançlı ve putperest olarak kabul etmesidir. Ona göre bu kiliselerin cemaatına doğru din öğretilmeli, ayinler yerel dilde yapılacak şekilde düzenlenmeli ve uzun süredir komşuları olan Müslümanlara inançlarını yaymalıdırlar. Böylece misyonerlerin yapamadığı tebliği, onlar yerel diller ve geleneklerin yardımıyla Müslüman komşularına yapabilme imkânı kazanmış olacaklardır.[818] Gerçekten Jowett, Malta'ya birlikte geldikleri ve daha sonra İstanbul'a geçen Rahip James Connor'a 30 Kasım 1818 tarihinde gönderdiği bir mektubunda Hıristiyan adını taşıyan herkesle arkadaş olmasını tavsiye etmiştir. Zira onlarla ortak bir iş yapabilmek için bu dostluğa son derece ihtiyaç vardı. Bunun için de her gün keşif yapmalı ve gördüklerini rapor etmeliydi.[819]

Ayrıca Jowett gidilecek yere göre de taktikler oluşturulmasına önem verdi. Mesela Sakız Adası erkekleri sık sık Avrupa'ya gidiyordu. Burada başarılı olmak için Sakız Adası'nda kadın misyonerlerin görevlendirilmesi gerektiğini ilgililere bildirdi. Çünkü erkek misyonerler başlarında babaları olmayan bu ailelerin içine giremezdi.[820]

Hıristiyanlığın etkisini arttırabilmek için yukarıda bahsedilen temel yaklaşımlardan sonra bu çerçeve etrafında Jowett'in misyonerlik stratejisi üç ana başlık altında ele alınabilir.

1. Basılan Eserlerin Dağıtımı ve Yeni Bir Müslüman İmajı Oluşturma

W. Jowett ana hedefine ulaşabilmek için her şeyden önce Hıristiyanlık kutsal metinlerini yerel dillere tercüme ettirmek, kuracağı matbaada onları bastırıp geniş oranda halka

[818] Duane Alexander Miller Botero, "Anglican Mission in the Middle East up to 1910", *The Oxford History of Anglicanism* 3 (2017), 277-278.
[819] *Proceedings of The Church Missionary Society for Africa and The East 1818-1819,* 261-262.
[820] Jowett, *Christian Researches in the Mediterranean,* 72-73.

dağıtmak için planlar yapmış ve bunu titizlikle her fırsatta uygulamıştır.[821] Bunu gerçekleştirebilmek için seyahat ettiği yerlerdeki kiliselerin ve okulların yöneticileriyle görüşmeye özel bir önem vermiştir. Seyahatleri esnasında görüştüğü kimselere ve kurumlara Hıristiyanlığa ait kitap, broşür ve okul ders kitaplarını gerekli miktarda ya satmak suretiyle veya bağışlayarak dağıtmıştır. Jowett'in bu çalışmaları KMC'nin ilerideki operasyonlarını kolaylaştıracak bir zemin oluşturmuştur. Zira Jowett yalnız bu dağıtım işiyle uğraşmamış, yerel halkların durumunu ilgili cemiyete ve İngiltere'ye de rapor etmiştir.[822]

Jowett ayrıca bölgeden ilgisini çeken kitapları ve broşürleri toplayarak hem kendi çalıştığı alanın kültür dünyasını anlamaya çalışmış hem de KMC'nin ve dolayısıyla İngiltere'nin bilgilenmesi için gerekli materyalleri sağlamıştır. Jowett oldukça ucuza satılan veya ücretsiz dağıtımını yaptığı İncillerin bir ülkenin kapısının kilidini açacak misyoner anahtarı olarak gördü. Bu nedenle de gittiği her yerde Yahudilere, Müslümanlara ve Hıristiyanlara kutsal yazıları dağıttı, dağıtımını organize etti ve okumalarını teşvik etti. Aslında Jowett de diğer misyonerler gibi çalışmasını özellikle Osmanlı tebaası olan Hıristiyan topluluklar üzerinde yoğunlaştırmıştır. Bununla birlikte Müslümanları da bütünüyle ihmal etmemiştir. Denk geldikçe onlara da satın alma veya kopya etme yoluyla kutsal metinleri ulaştırmaya gayret etmiştir.[823]

W. Jowett, Hıristiyan ya da Müslüman olsun görüştüğü insanların kutsal metinlerle ilgili bilgilerinin yetersiz olduğunu, medeniyet bakımından geri kaldıklarını ve bunun Müslümanlığın kendilerini cahil bırakmasından kaynaklandığını ileri sürmektedir. Başka bir ifadeyle o, Doğu'nun geri kalışı ve manevi körlüğünü İslam olarak görmektedir.[824] Fakat onun Müslümanlara yönelik bu değerlendirmesi bir gerçeği tespitten çok Müslümanları dinlerinden uzaklaştırmayı amaçlamaktadır. Kısaca Jowett İslam'dan uzaklaşırsanız ilerlersiniz mesajını vermeye çalışıyordu. Görüldüğü üzere bu tür bir propaganda sayesinde Müslümanların ve hatta bir ölçüde Hıristiyanların zihnini karıştırarak onları İslam'a mesafeli hale getirmeye çalışmıştır.

---

821 Roper, *Arabic Printing,* 127-128.

822 Jowett, *Christian Researches in the Mediterranean,* V-VI. KMC'nin belirttiği bu amaçlar KMC'nin on altıncı raporunun ekinde basılan talimatlarda belirtilmiştir.

823 *CMS Missionary Register 1818,* 389.

824 Jowett, *Christian Researches in the Mediterranean,* 249-252.

Jowett'in misyonerlik yaparken izlediği diğer bir yöntem Hıristiyanlar ve Müslümanların İslam'ı sahte bir din olarak algılamalarını sağlamak, bu sahte dinden kurtulabilmelerinin de ancak onu himâye eden Osmanlı'nın ortadan kaldırılmasıyla mümkün olacağını benimsetmektir. Zira İslam despotik bir yönetim olan Osmanlı tarafından korunmaktadır ve ancak Osmanlı zayıflatılırsa bu din ortadan kalkacaktır. Müslümanlık bu açıdan Katolikliğe benzemektedir. Jowett ayinlerin yerel dillerde yapılması için piskoposları ve rahipleri cesaretlendirmeye çalıştı. Böylece cemaat, dinlerini daha bir heyecanla yaşama imkânına kavuşacak ve Hıristiyanlığa ilgi duyacaktır.[825]

2. Kültürel Uyarlama ve Yerel Dilde Basım

W. Jowett'in Hıristiyanlık mesajını hedef kitleye götürmek için takip ettiği bir başka yöntem dağıtılan kutsal metinlerin yerel dillerde basılmasıydı. O daha önce de ifade edildiği üzere bunu yapabilmek için Malta'da bir matbaa kurmuş, burada yüzlerce eserin basımı yapılmıştır. Yerel dillerde basılan Hıristiyanlığın kutsal metinlerinden ve okul kitaplarından oluşan bu yayınlar ilgili pek çok kurum ve kişiye ulaştırılmıştır. Jowett bu kitapların Hıristiyanlığı kolayca benimseyebilmesi için hedef toplumun kültürel değerleriyle uyumlaştırarak sunulmasına özen gösterdi. Katolik misyonerler, bu kültürel uyarlamayı *inkültürasyon*; Protestanlar ise *contextualization* şeklinde adlandırmıştır.[826]

Jowett vaaz verirken de yerel kültürün kodlarını kullanmaya özel bir önem göstermiştir. Mesela O, kiliselere camiye girildiği gibi ayakkabıların çıkarılarak girilmesini önermektedir ki bundan Müslümanlar rahatsız olmasın.[827] Jowett Yahudiler ve Müslümanlarla görüşürken onların örf ve âdetlerine uygun şekilde davrandı ve kendilerini büyük bir nezaket içerisinde dinledi.[828] Osmanlı topraklarına gelen misyoner ve seyyahlar Osmanlı kıyafetleri kullandılar. Bunu hem halkla kaynaşmak için hem de gizlenme maksadıyla yaptıklarını düşünüyoruz. Mesela seyyah James Bruce Mısır seyahatinde Arap kıyafeti giyip Arapça konuştuğu için Bedevi zannedilmişti. Bu sayede uzun yıllar halkın içine karışarak gizlendiğini kendisi hatıralarında yazdı.[829]

---

[825] Jowett, *Christian Researches in the Mediterranean,* 258.
[826] Şinasi Gündüz-Mahmud Aydın, *Misyonerlik* (İstanbul: Kaknüs Yayınları, 2022), 44.
[827] *CMS Missionary Register 1819,* 80.
[828] Jowett, *Christian Researches in the Mediterranean,* 288-289; Elçilerin işleri, 13:13-16.
[829] Bruce, *Travels To Discover,* 14.

Yayınlarda da aynı şekilde yerel basım, yazı ve tezyin biçimlerinin kullanmasını tavsiye etti ve kendisi de buna dikkat etti. W. Jowett bu doğrultuda basılan yayınların mümkün olduğu kadar yerel bir yön taşıması gerektiğini belirtti. Çünkü gözün alışık olduğu kâğıtların kullanılması ve yazı biçimlerinin tercihi kitapların alınmasını ve beğenilmesini sağlayacaktı. Zira İngiltere'de basılan Arapça kitaplar hedef kitleye yabancı geldiğinden pek ilgi çekmiyordu. Üstelik yazı tipleri de oldukça küçüktü ve okuması zordu. Böylece Malta matbaasında basılacak eserlerde yerel yapıya önem verilerek yayınlar yapılmıştır.[830] Daha önce de belirtildiği üzere bu basımlar yapılırken çok titiz davranıldı. Ebrulu kağıtla ciltlenmiş dua kitapları bunun en önemli kanıtıdır. O aynı zamanda Müslümanların mesafeli durduğu metinlerin yenilenmiş olanlarını kullandı ve Müslümanlar arasında bunları dağıttı. [831]

W. Jowett dağıtılan yayınlarla ilgili olarak metin seçimine büyük bir önem verdi. Bunun nedeni Müslümanlara daha kolaya nüfuz edebilmekti. Örneğin O, Müslümanlara Yaratılış Kitabı'nın (Book of Genesis) dağıtılmasını ve okutulmasını tavsiye etti. Çünkü Jowett bu metinlerin Müslümanların kabul edebilecekleri konuları içerdiğini düşünüyordu. Bu da zikredilen metinlerin İslam dünyasına kolayca girmesini sağlayacaktı.[832]

W. Jowett Hıristiyanlığın kutsal metinlerini dağıtırken özellikle yerel dilde ibadet ve eğitimi de yaygınlaştırmaya çalıştı. Zira ibadetlerin bilinen bir dilde yapılması çok önemliydi. Çünkü bu sayede yerel halklarla bütünleşme kolaylaşacak[833] ve Hıristiyanlığa sempati artacaktı.[834] Yunan, Kıpti ve diğer kiliselerde cemaatin anlamadığı dilde ibadet etmesi bunun önündeki en büyük engellerden biriydi. Ona göre, bilinmeyen bir dilde on bin kelime etmektense başkalarına da öğretebilmek için öz dilinde beş kelime konuşmak daha iyiydi. Onun bu düşüncesi ise Pavlus'tan gelmekteydi. Halbuki Doğu Kiliseleri bunun tam tersini uyguluyordu. Jowett'e göre, kendi dilinde ibadet kiliseler kadar bireyleri de birbirine bağlayarak bağlılık duygusunu güçlendirirdi. Oysa evlilik münasebetiyle kiliselerde yapılan ayinler bilinmeyen bir dilde gerçekleştiriliyor ve cemaatte bir bağlılık duygusu oluşmuyordu. Dolayısıyla cemaat tek yürek ve tek bir akılla

---

830 Jowett, *Christian Researches in the Mediterranean,*320.
831 Jowett, *Christian Researches in the Mediterranean,* 305-311.
832 Jowett, *Christian Researches in the Mediterranean,* 320-326.
833 Jowett, *Christian Researches in the Mediterranean,* 298-299. Ayrıca bu bilgiler için Jowett'in kaynak kitap olarak gösterdiği esere bk. M. Chenier, *Account of the Present State of Morocco* 2/10 (London: 1788); Jowett, *Christian Researches in the Mediterranean,* 328- 331.
834 *CMS Missionary Register 1815*, 524.

hareketten mahrumdu ve gönül birliği içinde dua edemiyordu. Bu nedenle Jowett Doğu Kiliselerinde anlaşılamayan bir dilin kullanımının suç sayılması gerektiğini belirtti. Ayinlerde mutlaka anlaşılır yerel diller kullanılmalıydı. Onun anlayışına göre, Doğu Kiliselerindeki Hıristiyanlık bundan çok olumsuz etkilenmekteydi. Nitekim KMC bu gerekçeyle olmalıdır ki, Doğu Akdeniz'deki kilise yetkilileriyle yaptığı yazışmalarda onlara bu yönde tavsiyelerde bulunmuştur.[835]

Yerel dil kullanımı, misyoner teşkilatlar ve misyonerler arasında da üzerinde titizlikle durulan bir konuydu. Öyle ki 1815'te Rusya'daki İncil Cemiyeti'nden Rahip John Paterson, KMC sekreteri Josiah Pratt'a Kutsal yazıların Müslümanların dört büyük dili olan Arapça, Türkçe, Tatarca ve Farsça olarak basılmasının misyoner çalışmalarının verimliliği açısından son derece önemli bir gelişme olduğunu ifade etmişti.[836] Aynı yıl KMC tarafından yayınlanan *The Missionary Register'da* İncil'in Müslümanların yerel dillerinde basılması sonucu İncili okumayan bir tek Müslüman dahi kalmayacağı belirtilmişti.[837] Nitekim bu çalışmalar sayesinde birçok Müslümana İncil'in ulaştırıldığını öğreniyoruz.[838] Diğer yandan Cyrus Hamlin de İncil'in yayılmadığı topraklarda eğitimle ilgili üçlü bir mekanizmadan bahseder. Birincisi yerel dildir. Yabancı dil öğretilmemelidir. Hamlin'e göre öğretmenler ve yerli papazlar kendi dillerinden başka hiçbir şeye ihtiyaç duymazlar. Zira Hamlin yabancı dil öğrenmenin onların başka işlere yönelmelerine veya üstünlük duygusuyla böbürlenerek manevi ciddiyetlerinin zedelenmesine sebebiyet vereceğini iddia eder.[839]

Eğitimin ana dilde olmasının birçok nedeni vardı. Farklı kesimlerden çocukları bu okullara çekmek ve Osmanlı toplumunu oluşturan farklı etnik grupları isyana teşvik etmek hedefleniyordu. Jowett gittiği her yerde kilise ve okullarda ana dilde eğitim ve ibadetin önemini sık sık vurguladı. Bu yöntem misyoner faaliyetlerin merkezindeydi. Mesela Suriye Protestan Koleji'nde Arapça üzerinde durularak ana dilde eğitim yapılmıştı. Böylelikle Müslüman öğrenciler cezbedilecek, çocuklara İngilizlik ve Protestanlık aşılanacaktı. Bu şekilde bir İngiliz nüfuzu da sağlanmış olacaktı. Aslında

---

835 Jowett, *Christian Researches in the Mediterranean,* 328-331.
836 *CMS Missionary Register 1815,* 259.
837 *CMS Missionary Register 1815,* 524.
838 Temple, *Life and Letters*, 98-99.
839 Hamlin, *Among*, 275-278.

yapılmak istenilen Türk düşmanlığı temelinde Arap milliyetçiliğiydi. Çocuklara aşılanan buydu. Dolayısıyla bu okullar bir neslin inşası babında bir nevi laboratuvar alanıydı.[840]

İngiltere Ortadoğu bölgesine diğer yerlere göre daha çok okul açtı. Buradaki çıkarları petrol başta olmak üzere çok büyüktü. Bu hedeflere ulaşmak için uygulanacak taktik ise okullar vasıtasıyla bölgedeki farklı unsurlar arasında milliyetçiliği alevlendirmek ve onları Osmanlı Devleti'nden kopartmaktı. Nihayetinde de Osmanlıyı yıkmak. Nitekim Ermeni, Bulgar, Yunan ve Arap isyanlarının tohumları bu okullarda atılmıştı.[841]

W. Jowett yerel dil konusunda en yoğun faaliyetleri Habeşistan dilleri üzerinde yaptı. Zira Habeşistan'da yaptığı en önemli iş bu ülkenin diline kutsal metinleri çevirmek oldu. Burada yerel dillerin öğretilmesini teşvik etti. Kalküta'daki Piskoposluk Koleji'nden Habeşistan için yardım alınabileceğini söyleyen Jowett İngiliz üniversitelerinde Habeşistan çalışmalarına önem verilmesi gerektiğinden söz etti. Etiyopyaca ve Amharca yazılmış İncil ve diğer metinlerin önemli birer kaynak olduğunu belirtti.[842] W. Jowett'in yerel dilde eğitim ve basım işine bu derece önem vermesinin altında yatan bir başka neden de Osmanlıyı etnik ve dini açıdan parçalamaktı. Bunun bir yolu da yukarıda belirtildiği üzere yerel dilleri desteklemekten geçiyordu.

3. Vaazlar ve Sosyal Kurumlar

W. Jowett görevini icra ederken gezdiği yerlerde her fırsat ve imkânı değerlendirmeyi ihmal etmemiştir. Yaptığı bütün görüşmelerde, seyahat ettiği vasıtalarda Hıristiyanlığı yaymak için Yeni Ahit ve İncil pasajlarını kullanarak vaazlar vermiştir. Diğer yandan Jowett görüştüğü kimseleri gençlerin eğitimi noktasında teşvik etmiştir.[843]

Jowett içinde öğütlerin yer aldığı bir el kitapçığı olan *Christian Visitor* isimli eserinde, kullandığı misyonerlik yöntemlerini yazmıştır. Bu eserde O İncil'i daima yanında taşıdığını ve onun bazı pasajlarını özellikle işaretlediğini, yoksulları ve hastaları ziyaret ederek onlara kutsal kitaptan durumlarına uygun olan paragrafları okuduğunu belirtmiştir. Onun bilinçli bir şekilde faaliyetinin odaklandığı nokta ihtiyaç sahipleriydi. İnsanlara

---

[840] Ali Ulvi Özbey, *Arap Milliyetçiliğinin Doğuşunda Batılıların ve Batılı Misyonerlerin Eğitim Faaliyetleri: Suriye ve Suriye Protestan Koleji Örneği* (İstanbul: Arel Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2020), 52-55.

[841] Bolat- Ayaz, "İngiliz Misyonerlik", 12; Özbey, *Arap Milliyetçiliğinin*, 51.

[842] Jowett, *Christian Researches in the Mediterranean,* 214-215.

[843] Jowett, *Christian Researches in the Mediterranean,* 283-286.

bulduğu her yerde hastanede, hapishanede, hasta odasında veya kamusal alanda nerede olurlarsa olsun Hıristiyanlığı anlatmıştır.[844] Jowett hedef kitle ile iletişimini verimli bir hale getirebilmek için dili çok dikkatli bir şekilde kullanmıştır. Bu nedenle vaazlarında sade sözcükler ve basit cümleler kullanmaya özen göstermiş, gerekirse cümlelerini birçok kez tekrar etmiştir.[845]

W. Jowett görevini yürütürken American Board misyoneri olan Cyrus Hamlin gibi[846] kabul edildiği evlerde ve kendi evinde muhataplarına Hıristiyan inançlarını anlatmaya çalışmıştır.[847] O, bu tür sohbetleri Malta'da özellikle pazar akşamları evlerde bir araya geldiği arkadaşlarıyla yapmış, İtalyanca kutsal yazılar okumuş ve dualar etmiştir. Sohbetlerde okunan dualar katılımcılar arasında sırasıyla belli bölümler paylaşılarak icra ediliyordu.[848]

Protestan din adamlarının Roma, Yunanistan, Ermenistan, Suriye, Mısır ve Habeşistan cemaatleri üzerinde herhangi bir yetkileri yoktu. Bu nedenle Jowett 1819'da İzmir'deyken çalışmalarının verimli olabilmesi için Yunan piskoposuyla yazışmıştır. Ondan Anadolu'daki Yedi Kilise hakkında bilgi almıştır.[849] Dolayısıyla hedeflerine ulaşmak için Doğu Kiliseleri din adamlarıyla yaptığı yazışmalar onlarla ilişkilerini önemli ölçüde geliştirmesini de sağlamıştır. Ayrıca bölgenin yerel yöneticileriyle de temas kurmuştur. Osmanlı yasalarından kaynaklanan kimi engelleri ortadan kaldırmak için Mehmet Ali gibi paşalara ulaşmış ve onları kullanarak alana girmeyi başarmıştır.

Eğitimin, misyonerliğin başarısında önemli olduğunu bilen W. Jowett misyonerlik taktiğini okullara da uyarlamıştır. Bu bağlamda Jowett'in Hıristiyanlığı toplumlara benimsetebilmek için yaptığı işlerden birisi de İslami veya ilmi kimi kitaplara (tarih, coğrafya ve felsefe gibi) Hıristiyanlığın gizli mesajlarını yerleştirmek olmuştur. Örneğin Hindistan yerlilerinin ahlaki kültürlerini dejenere edebilmek için İngiliz misyoner yapılanmaları okul kitaplarına Hıristiyanlığa ait metinleri eklemişti. Jowett'in amaçlarına ulaşabilmek için takip ettiği stratejilerden birisi de faaliyet gösterdiği bölgelerdeki okulların ihtiyaçlarını karşılamak ve onları farklı açılardan desteklemekti. Bu amaçla

[844] William Jowett, *The Christian Visitor* (London: R. B. Seeley & W. Burnside, 1836), VI.
[845] Jowett, *The Christian Visitor*, X-XI.
[846] Hamlin, *Among*, 245.
[847] Elçilerin İşleri, 28:30-31. https://www.freebiblecommentary.org/pdf/tur/VOL03B_turkish.pdf (22.07.2023)
[848] Jowett, *Christian Researches in the Mediterranean*, 292.
[849] Jowett, *Christian Researches in the Mediterranean*, 335-340.

Yunanistan'da ve Mısır'daki Hıristiyan okullarını ziyaret etmiş; fırsatlar elverdiği ölçüde bunları desteklemiş ve geliştirilmesi için çalışmıştır.[850] Böylece o, öğrencilere, ailelerine ve dolayısıyla topluma ulaşmayı hedeflemiştir.

W. Jowett gittiği bölgelerdeki eğitim sistemini ve okul müfredatını öğreniyor, ilişkilerini bu zemin içinde gerçekleştiriyordu. Bu alanda mevcut hiçbir imkânı ihmal etmeden azami şekilde yararlanmaya çalışıyordu. Bu okullara yardım ederken eğitimde etkin kitapları tespit etmek, bunları hedef noktalara ulaştırmak en önemli faaliyetleri arasında yer almaktadır. Ayrıca Jowett'e göre dağıtılan okul kitap ve materyallerinin eğlenceli olması gerekiyordu. Eğitimin ana dilde yapılmasının zorunluluğundan bahseden Jowett Avrupalı uzmanlara danışılmasının gerekliliğini de vurgulamıştır. O eğitimde disiplini ve öğrenme sanatının geliştirilmesini zorunlu görüyordu. Kitapların müfredata uygun olmasına da dikkat edilmesi gerektiğini vurgulayarak yöneticiler ile çatışmaya girilmesini uygun görmüyordu. O, eğitim kurumlarında Lancaster Eğitim sistemini kurmak ve yaygınlaştırmak istedi. Oxford Üniversitesi'nden Profesör Macbride tarafından yazılan karşılıklı eğitim sistemini açıklayan Arapça bir broşürün KMC tarafından dağıtıldığı, bu belirtilen sistemin Malta'da sağlam bir temel kazandığı, oradan da diğer yerlere yayılacağı belirtilmektedir.[851] Protestan misyonerler bu sisteme son derece ehemmiyet veriyordu. Onlar vasıtasıyla Lancaster Sistemini uygulayan Lancaster Okulları kurulmuştu. Bu okullar özellikle Yunanlılar arasında yaygındı.[852]

Misyoner çalışmalarında eğitim en önemli argümanlardan birisiydi. Misyoner teşkilatları bu argümanı en etkili şekilde kullanmaya çalışmıştır. Mesela Hamlin misyonerlik operasyonlarında eğitime özel bir yer ayırarak kendi eğitim stratejisini ortaya koymaktadır. İncil'in yayılmadığı topraklarda eğitimle ilgili üçlü bir mekanizmadan bahseder. Birincisi yerel dilde eğitimdir. İkincisi ise hiç eğitim almamış olmaktır. Bu şekilde saf beyinlere İncil vaaz edilmeli ve eğitim kendi haline bırakılmalıdır. Üçüncüsü ise müjdenin (misyonerlik propagandası) saf ve basit bir şekilde vaaz edilmesidir. Hamlin bu okullara giden Türk çocuklardan da eserinde sık sık bahsetmektedir.[853] Hamlin Osmanlı Devleti'nde uygulanması gereken eğitim metodunu tanımlarken bir örnek

[850] Jowett, *Christian Researches in the Mediterranean,* 310-311.
[851] Jowett, *Christian Researches in the Mediterranean,* 305-311.
[852] Griffin, *Forty Years*, 115, 128-129.
[853] Hamlin, *Among*, 275-278.

vererek *International Review'da* yayınlanan ve kendisinin de mükemmel olarak ifade ettiği bir makaleden bahseder. Bu makalenin yazarının hasta adama (Osmanlı Devleti'ne) bir reçete vererek *Eğitin ama yok etmeyin* dediğini belirtir. Hamlin ise reçeteyi *barış, zaman ve eğitim* olarak değiştirir.[854] Başka bir ifadeyle Hamlin, misyonerlerin hedefe ulaşmak için bir barış ortamına ihtiyaçları olduğunu; eğitimle kitleleri dizayn edebileceklerini ancak bunun için de belli bir zamana ve sabra ihtiyaçları olduğunu ifade etti.

W. Jowett'in misyonerlik faaliyetlerinde takip ettiği yolu diğer misyonerlerde de görüyoruz. 3 Kasım 1819'da Doğu Akdeniz'e gelen Pliny Fisk ve Levi Parsons önce Malta'ya giderek W. Jowett'i ziyaret etmişlerdi. Ertesinde faaliyetlerini yürütmek üzere İzmir'e gittiler. Onlar da tıpkı Jowett gibi American Board'ın kendilerine verdiği talimatnameye göre hareket ettiler. İzmir'de ilk olarak Papaz Mr. Willamson ile görüştüler. Rum okulları ile temasa geçtiler. Rumlarla daha rahat iletişim kurabilmek için Sakız Adası'na gittiler ve buradaki ilahiyat okulu Profesörü Bambas'tan dil eğitimi aldılar.[855]

Misyonerler bölge halkı üzerinde bir nüfuz elde etmek için dil çalışmalarına özellikle önem verdiler. Geldikleri yörenin dilini öğrendiler. Eğitim ve sağlık kurumlarıyla halkın sempatisini kazanmayı amaçladılar. Mesela 3 Nisan 1881'de Sakız Adası ve çevresinde hissedilen bir deprem oldu. Buraya Amerikan, İngiliz ve Fransız gemileriyle misyoner örgütlerde görevli rahip, doktor ve hemşireler gönderildi.[856]

W. Jowett'e göre belirtilen misyonerlik metotlarını uygulayabilmek için bir misyoner, girişimci ve dayanıklı olmalı, Hıristiyan olmayanlara karşı merhamet duymalı, onlara hizmet etmenin asıl görevi olduğunu bilmeli ve yeteneklerini görevine adamalıdır. Üniversitelerde yetiştirilen genç nesillerde de misyonerlik bilincinin oluşturulması için çalışmalar yapılması gerektiğini vurgulayan Jowett bir misyonerin eğitiminin ciddiyetle ele alınması gerektiğini belirtir. Sekiz ile on altı yaşları arasında dil becerisinin temeli atıldıktan sonra dini, ahlaki, edebi ve bilimsel bilgi birikimi elde etmelidir. Bu kişilerin kazanımlarını pratiğe dökmeleri önemlidir. Bu insanlar insan yaşamının geniş alanına

[854] Hamlin, *Among*, 378.
[855] Demir, *Amerikan Board'un İzmir'deki Faaliyetleri*, 23-25.
[856] Demir, *Amerikan Board'un İzmir'deki Faaliyetleri*, 29, 32, 68, 84.

girebilmeli, kapsamlı ve çok biçimli ilişkilerini doğrulukla düşünmeli, davranış ilkelerini akıllıca oluşturmalıdırlar. Dolayısıyla misyonerlikte erken eğitim kişisel yetenekle birleştirildiğinde hem başarı hem de güven sağlar. Jowett Yuhanna'nın onuncu pasajından verdiği örnekle[857] düşüncelerini adeta somutlaştırarak bir misyonerin görevini 'baş çobanın sürüye olan şefkati' şeklinde özetler. Burada Evanjelik Hıristiyanlar dışındakiler sürü onlara merhamet göstermesi gereken çobanlar ise misyonerlerdir.[858]

W. Jowett amaçlarına ulaşmak için gerekli gördüğü kimi bölgelerde misyon merkezleri açmış, kimi yerlerde de açılması için KMC'ye tavsiyelerde bulunmuş ve buralarda izlenmesi gereken yöntemleri sıralamıştır. Şimdi bu istasyonları kısaca anlatacağız

4. Jowett'in Kurulmasını İstediği Misyoner İstasyonları

W. Jowett Hıristiyanlığın etkin ve kolayca yayılabilmesi için misyon bölgelerinde misyonerlik faaliyetlerini yürütecek istasyonlar açılmasını KMC'ye teklif etmiş[859] ve bunların çoğu kendisinden sonra faaliyete geçirilmiştir. Söz konusu istasyonlar Cebelitarık başta olmak üzere İyonya Adaları, İstanbul, İzmir, Habeşistan, Halep, Beyrut, Kudüs, Kahire ve Mağriptir.[860]

1704'te İngilizlerin eline geçen Cebelitarık İspanya'nın güneyindeki önemli bir stratejik nokta olup gemiler için önemli bir noktaydı.[861] Bu bölge nüfus olarak azdı ancak çok çeşitli ulusları ve dinleri barındırıyordu. Burada İngilizler, İspanyollar, Katolikler, Yahudiler ve Kuzey Afrika'daki Moor kabilesi gibi topluluklar vardı. Bu istasyonun kurulması gemilerin geçiş güzergahı üzerinde olmasından kaynaklanıyordu. Zira buradan Fas'a yönelik İncil göndermek dâhil misyonerlik faaliyetleri kolayca yürütülebilecekti. Nitekim 1823'de Malta'da basılmış Yaratılış Kitabı gibi kutsal metinler ve İnciller Tanca dâhil bölgenin birçok noktasına ulaştırılmıştır. Jowett görev alacak misyonerlerin muhakkak Arapça ve İspanyolca bilmeleri ve haftada bir veya iki kez halka açık vaazlar vermeleri gerektiğini belirtti.[862]

857 Yuhanna,10:14-16.
858 Jowett, *Christian Researches in the Mediterranean,* 408-409.
859 Roper, *Arabic Printing*, 89.
860 Jowett, *Christian Researches in the Mediterranean,* 363-365; Roper, *Arabic Printing*, 89.
861 Mehmet Özdemir, "Cebelitarık", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 7/187-188.
862 Jowett, *Christian Researches in the Mediterranean,* 360.

W. Jowett'in kurulmasını istediği diğer bir istasyon İstanbul istasyonuydu. O bu sayede Hıristiyanlığın yayılmasının daha kolay olacağını düşünüyordu. Bölgede, hedeflenen noktalarla daha rahat temas kurulacak ve gerekli faaliyetler daha etkin şekilde icra edilebilecekti. En önemlisi de Doğu Rum Kilisesi Patriklerinin desteği alınabilecek, buradan Odessa, Kırım, Astrahan, Trabzon, İzmir, Selanik, Yunan ve İyon Adaları, Halep, Mısır gibi önemli yerleşim bölgelerine ulaşılacak ve etkin olunabilecekti. Burada başarılı olunmak isteniyorsa misyonerlerin öğrenmesi gereken diller Türkçe, Yunanca, Ermenice ve Farsçaydı. Ayrıca Jowett'in verdiği bilgilerden onun bu seyahatleri sırasında İngiliz ve Yabancı İncil Cemiyeti'nden Rahip Henry Leeves ve KMC'den Rahip James Connor'ın İstanbul'da faaliyet içerisinde olduğunu öğreniyoruz.[863]

W. Jowett İyonya Adaları'nda kurulan istasyonlardan önce bu bölgelerdeki İncil topluluklarıyla görüşüyor ve faaliyetlerinde onlardan destek alıyordu. Nitekim 1819'da kutsal metinlerin dağıtımında Korfu'daki İncil Topluluğu kendisine yardım etmişti. Bölge konumu itibarıyla Arnavutlara, Rumlara ve Türklere yönelik misyoner faaliyetlerde avantajlıydı. [864]

W. Jowett İzmir'de açılmasını tavsiye ettiği istasyonun da diğerleri gibi bölgede kutsal metinlerin dağıtımı dâhil misyoner faaliyetlerini kolaylaştıracağına inanıyordu. Stratejik konumu sebebiyle Halep'te de benzer bir istasyonun kurulmasını öneren Jowett buradan Mezopotamya içlerine kadar etkin olunacağını düşünmüştü. W. Jowett Kıbrıs ve Lübnan'da misyonerliğin daha etkin yapılabilmesi için Beyrut'ta bir istasyon tesisinin gerekliliğini vurgulamıştır. Zira Jowett burada yakın çevredeki İngiliz konsolosları ile kolayca iş birliği yapılarak etkin faaliyetler yürütüleceğine ve dost olarak gördüğü Suriye Patriği Giarve'nin desteğinin alınacağına inanıyordu.[865]

1516'da Osmanlı idaresine giren Beyrut, Doğu Akdeniz'de Ortadoğu'nun en önemli liman şehri olup stratejik öneme haizdi. XIX. yüzyılda Osmanlı dış ticaretinin önemli beş limanından birisi olan Beyrut[866] aynı zamanda Arap milliyetçiliğinin yürütüldüğü önemli merkezlerdendi. Nitekim Mehmet Ali Paşa yönetimi sırasında burada birçok misyoner okulu açıldı. Bir nevi siyasi örgütlenme yeri olan bu Batı okullarında Arap milliyetçiliği

[863] Jowett, *Christian Researches in the Mediterranean,* 363-365.
[864] Jowett, *Christian Researches in the Mediterranean,* 361-362.
[865] Jowett, *Christian Researches in the Mediterranean,* 365-367.
[866] Adıtatar, *İzmir İngiliz Konsolosluğu,* 56, 105.

fikri de beraberinde geldi. XIX. yüzyılda İngiltere-Beyrut ilişkileri de en yüksek seviyedeydi.[867]

W. Jowett'in kurulmasını teklif ettiği istasyonlarda biri de Kudüs istasyonuydu. Ona göre Halep ve Beyrut'taki ile beraber bu istasyon misyonerlik açısından faaliyetleri önemli ölçüde kolaylaştıracak ve etkinleştirecekti. Kutsal metinler bölgedeki ilgili hedeflere daha kolay ulaştırılabilecekti.[868] Kudüs İngilizler açısından son derece önemliydi. Nitekim İngiltere Yahudilerin hamiliğini yapmış ve Kudüs'teki ilk konsolosluğu da 1838'de İngiltere açmıştı. İngilizler menfaatleri icabı 11Aaralık 1917'de Kudüs'ü işgal de etmişti.[869]

Öte yandan KMC'nin Kahire'de bir istasyon kurması özellikle vurgulanmıştı. Burada istasyon açılması büyük ölçüde Kahire'nin Hint ticaret yolları üzerinde bulunması ve İngiliz Konsolosluğunun burada mevcut olmasından ötürüydü.[870] Kahire misyonunun başka avantajları da vardı. Mesela Habeşistan ile bağlantısı, Nil yoluyla Yukarı Mısır ile kolay etkileşimi, Afrika'nın birçok yerine göre daha büyük ve çeşitli bir nüfusu barındırması (Kıptiler, Bedevi Araplar, Fellahlar, Türkler, Yunanlılar, Yahudiler, Ermeniler, Etiyopyalılar ve diğer Afrika kabileleri gibi) ve Kuzey Afrika için bir eğitim planı girişiminde başarılı olma olasılığının yüksek olması bunlar arasındaydı.[871]

W. Jowett Habeşistan'da da aynı vazifeleri yürütecek bir istasyon açılması gerekliliğini ve bunun Doğu Hindistan Şirketi tarafından Moka'da kurulacak bir istasyonla gerçekleşeceğini KMC'ye rapor etmiştir.[872] Habeşistan misyonu Mısır misyonunun bir yan kuruluşu ve Doğu Kiliseleri adına yapılan girişimin de bir uzantısı olarak ifade edilmiştir.[873] Habeşistan aslında Akdeniz misyonunun içerisinde yer almaktaydı. Ancak KMC 1841'de Habeşistan'ı Akdeniz istasyonundan ayırdı. Yıllık raporunda bu bölgeyi Habeşistan veya Doğu Afrika Misyonu olarak adlandırdı.[874]

---

867 Davut Dursun, "Beyrut", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 6/81-84.
868 Jowett, *Christian Researches in the Mediterranean,* 367-369.
869 Cengiz Tomar, "Kudüs", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 26/332-334.
870 Jowett, *Christian Researches in the Mediterranean,* 367-369.
871 Nurdoğan, "The Landing of CMS", 403.
872 Jowett, *Christian Researches in the Mediterranean,* 370.
873 Stock, *One Hundred Years Being,* 55.
874 Stock, *The History of the Church Missionary Society I*, 351-353.

W. Jowett Britanyalı misyonerlerin Habeş Kilisesi'ne ulaşabilmeleri için burada bir istasyon açılması gerektiğini KMC'ye rapor etmişti. Yalnız bu kolay bir iş değildi. Zira buranın tek en önemli limanı Masavva Müslümanların elindeydi. Dolayısıyla Habeşistan'a girmek zaman alacaktı. Bu liman Mısır Valisi Mehmet Ali Paşa'nın yönetimindeydi. İngilizler Habeşistan'a kolayca girebilmek için onunla dostça ilişkiler geliştirdiler. Ülkede tarım ve avcılık Hıristiyan Habeşliler tarafından yapılırken ticaret Müslümanların elindeydi. Bununla birlikte ticari hayatta Ermeniler de vardı. Tüccarlar oldukça faaldi. İki kilisenin uyumu nedeniyle Habeşlilerle Ermenilerin arası iyiydi. Jowett, Habeşlilerin atalarının yüzyıllar boyunca Mısır'daki Kıpti Kilisesinin rakibi olan Yunan Kilisesi'ni kıskandığını belirtmiştir.[875]

Malta matbaasında basılan yayınların varış noktalarından birisi Afrika kıtasıydı. Mağripteki Arap Naiplikleri Akdeniz operasyon sahasının bir parçası olarak büyük ilgi görüyordu.[876] Aslında Jowett Malta'dayken bahsedilen planlar doğrultusunda İngiltere'nin Kuzey Afrika Naiplikleri olan Trablus, Tunus, Cezayir ve Fas'taki idarecileriyle görüşerek KMC'nin buralarda misyon noktaları kurabileceğinden bahsetmiştir. Nitekim Kuzey Afrika'daki eyaletlerin din değiştirmesi sağlanırsa bu durum güneydeki pagan komşuları için de örnek olacağı düşünülmüştür.[877]

Onun kurulmasını istediği diğer bir istasyon noktası da Fizan vilâyetiydi. Jowett'e göre bu istasyon vasıtasıyla Trablus başta olmak üzere Akdeniz sahilindeki Tunus, Cezayir ve Tanca'da misyonerlik faaliyetleri daha kolay yapılacaktır. Onun burada istasyon kurma teklifinin bir nedeni de vilâyet valisinin İngiliz yanlısı olmasıydı.[878] Fizan, Sudan'dan Akdeniz'e ulaşan en kısa ticaret yolu olması hasebiyle tarih boyunca önemli bir ticari bölge oldu. Bu yol güzergahı üzerinde köle ticareti, fildişi, kürk gibi mallar Akdeniz limanlarına aktarıldı.[879]

W. Jowett'in raporlarına dayalı olarak yaptığımız bu analizlerden sonra şimdi çalışmamızın nihai noktası olan sonuç kısmında genel bir değerlendirme yapılacaktır.

---

875 Jowett, *Christian Researches in the Mediterranean,* 216-217.
876 Roper, *Arabic Printing,* 89.
877 Jowett, *Christian Researches in the Mediterranean,* 373.
878 Jowett, *Christian Researches in the Mediterranean,* 370-371.
879 Kemal Kahraman, "Fizan", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1996), 13/161-163.

SONUÇ

XIX. yüzyıl Osmanlı Devlet'inin sarsıntılar ve dönüşümler geçirdiği bir dönemdir. Bu süreçte Batı'nın Osmanlıya yönelik izlediği Şark Meselesi siyaseti, devleti, siyasi, ekonomik, kültürel ve dini olarak abluka altına almıştı. Bu politikanın baş aktörü İngiltere idi. Çünkü İngiltere o dönemde dünyanın süper gücüydü ve Osmanlı üzerinde etkili bir nüfuza sahipti. İngilizlerin XVI. yüzyıla uzanan Osmanlılarla ilişkisini ise ticaret belirliyordu. XIX. yüzyılla beraber doruk noktasına ulaşan bu ilişkiler yüzyılın sonlarına doğru renk değiştirdi. Nitekim ticari ve siyasi menfaatleri gereği Osmanlı toprak bütünlüğünü koruyan İngiltere 1878 Berlin Antlaşması'ndan sonra bu politikasından vazgeçti. Zira İngiltere menfaatine göre yön değiştiriyordu.

Sömürgesi durumundaki Hindistan'ı karadan ve denizden gelecek her türlü tehlikeden korumak İngiltere açısından en önemli meselelerinden biriydi. Yer altı ve yer üstü zenginlikleri yanında önemli bir açık pazar olan Hindistan'a giden yollar Osmanlı coğrafyasındaydı. Bir taraftan da İngiltere Rusya'nın sıcak denizlere inmesini ve Balkan milletleriyle temas kurmasını istemiyordu. Dolayısıyla Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğünü koruması gerekiyordu. Çünkü İngiliz menfaatleri bunu gerektiriyordu.

İngiltere Osmanlı coğrafyasındaki nüfuz alanlarını ilk olarak tüccarları vasıtasıyla tesis etmeye çalışmıştı. Buraya gönderilen konsoloslar bu kitlenin haklarının garantörleriydi. İngiltere'nin Osmanlı topraklarında hâkimiyetini sağlayacak bir sonraki aşama ise misyonerler marifetiyle sağlanmıştır. Dolayısıyla Osmanlı-İngiliz ilişkilerini anlayabilmek için misyonerlik faaliyetlerinin anlaşılması son derece önemlidir.

XIX. yüzyıl misyoner faaliyetlerinin Osmanlı topraklarında had safhaya ulaştığı bir dönemdi. Protestan misyonerler ise ilk sıradaydı. Bu bakımdan Amerikalı ve İngiliz misyonerler Osmanlı coğrafyasına tabiri caizse akın etmişti. Misyonerler burada sadece dini yönden değil aynı zamanda bağlı bulundukları devletlerin ticari, siyasi ve kültürel nüfuzlarını tesis etmek için çalıştılar. Osmanlı coğrafyası pek çok açıdan önemli ve avantajlıydı. Jeopolitik ve jeostratejik öneme haizdi. Petrol rezervleri buradaydı, Hıristiyanlığın kutsal mekanlarını barındırıyordu, Müslüman, Yahudi, Rum ve Ermeniler

gibi farklı din ve dilden insan vardı, Akdeniz ticaretinin merkeziydi. Zira XIX. yüzyılda Akdeniz, ticaretin kalbinin attığı yerdi.

İşte böyle bir siyasi ortamda İngiltere hedeflerine ulaşmak için misyonerlerini kullandı. Bu yöntem hem çok etkiliydi hem de ekonomikti. Bir milleti her yönüyle sömürgeleştirmenin argümanlarını sunuyordu. Kale içerden fetih edilmeliydi. Nitekim misyonerlik silahsız bir Haçlı Seferi olarak nitelenmişti. İngiltere Osmanlı coğrafyasında XIX. yüzyılın başlarında aktif bir şekilde misyonerlik faaliyetlerine başladı ve misyonerlerini dini amaçlardan ziyade sömürgeci zihniyetine hizmet eden birer ajan olarak kullandı. Yerel unsurlardan yararlanıldı. Ülkeye eğitim kurumları, hastane ve yetimhaneler gibi sosyal kurumlar vasıtasıyla sızdılar. Sevgi, barış, kardeşlik, özgürlük ve medeniyet kavramlarının arkasına saklandılar. Yerel idarecilerin desteğini aldılar. Bütün vasıtalarla Doğu Akdeniz ve Ortadoğu bölgesine kilitlendiler. Toplumu saran bu gelişmeler karşısında Osmanlı yönetimi ise pek fazla etkin olamadı.

Buna mukabil İngiltere Osmanlı Devleti'nin siyasi kararlarına etki ederek ona yön verebiliyordu. Nitekim Fransa Katoliklerin, Rusya Ortodoksların hamiliğini üstlenirken İngiltere de Protestan milletlerin koruyuculuğuna soyunmuştu. Tanzimat ve Islahat Fermanlarında İngiltere'nin etkisi şüphesiz çok büyüktü. Bu fermanlara yerleştirilen din ve vicdan hürriyeti gibi maddeler misyonerlerin önünü açmış, Hıristiyan tebaayı etkilemeyi önemli ölçüde başarmışlardı.

İngiltere Osmanlı coğrafyasındaki en etkili misyoner faaliyetlerini KMC (Kilise Misyoner Cemiyeti) vasıtasıyla yaptı. Bu çalışmaların merkezinde öncelikle Müslümanlar olsa da onlara ulaşamayacaklarını bilen misyonerler Ermeniler, Süryaniler, Nesturiler, Ortodokslar ve Yahudiler gibi farklı yerel unsurlar üzerinden onlara ulaşma stratejisini uyguladılar. Bu ise Şark Kiliselerinin yeniden canlandırılması anlamına geliyordu. KMC Doğu Akdeniz'deki hedeflerine ulaşmak için Malta'yı merkez üssü olarak kullandı. Bu amaçla gönderdiği ilk misyoneri ise Rahip William Jowett'ti.

Jowett'in Malta'ya ayak bastığı 1815 tarihi, aynı zamanda Avrupa sınırlarının yeniden belirlendiği Viyana Kongresinin yapıldığı dönemdi. Avrupa kaynıyordu. İngiltere W. Jowett'i Osmanlı coğrafyasındaki hedeflerine ulaşmak için Akdeniz'e göndermişti. O da burada ilk iş olarak matbaayı kurdu. Bu matbaada farklı dillerde İnciller ve özellikle eğitim kurumlarında okutulacak kitaplar basıldı. Bu yayınlar Kuzey Afrika'dan

Ortadoğu'ya ve Balkanlara kadar Osmanlı coğrafyasının büyük bir bölümüne dağıtıldı. Böylece Osmanlı toplumu dönüştürülmek istendi ve bir ölçüde de başarılı olundu.

W. Jowett diğer pek çok misyonerde olduğu gibi Müslümanları çok iyi tanıyordu. Daha Osmanlı coğrafyasına gelmeden önce İslam'ı en ince ayrıntısına kadar öğrenmiş, Türkleri çok iyi tahlil etmişti. Zaaflarını biliyordu. W. Jowett'in sahadaki çalışmaları İngiltere'nin Doğu Akdeniz bölgesindeki faaliyetlerinin önünü açtı ve son derece önemli sonuçlar doğurdu.

Öncelikle Jowett'in bölge ile ilgili hazırladığı raporlar KMC'nin bu bölgedeki operasyonlarında temel kaynak oldu. Yeni istasyonların açılması sağlandı. Jowett Amerikalı misyonerlere akıl kılavuzluğu yaptı. Ayrıca Jowett ana dilde eğitim ve ibadet yapılmasını teşvik etti. Dil ve millet ayrımına dayalı faaliyetleri destekledi. Aslında bunu yapmaktaki nihai hedefi Osmanlıyı oluşturan farklı unsurları parçalamak ve onların Osmanlıdan tek tek kopmasını sağlamaktı. O nedenle yerel dilleri destekledi. Özellikle eğitim kurumlarında Osmanlı toplumunu oluşturan Ermeniler, Rumlar, Bulgarlar ve Araplar arasında milliyetçi ve ayrımcı bir zihniyetin tohumlarını attı. Onun faaliyetleriyle Türk ve Müslüman düşmanlığı aşılandı. Bu topluluklar lehinde Batı'da bir kamuoyu oluşturuldu. Bundan amaç, Türklerin ya yok edilmesi veya bu mümkün olmazsa kimliklerinden uzaklaştırılması; inançlarından kuşku duymalarının sağlanmasıydı. W. Jowett de bu amaca hizmet etmek üzere Malta'ya gönderilen İngiliz misyonerlerinden biriydi.

Netice olarak İngiliz misyonerlerinden W. Jowett'in Osmanlı topraklarındaki faaliyetlerini aydınlatmaya çalışan bu çalışma aynı zamanda Modern Türkiye'nin kuruluşunun tarihi arka planı ve şifreleriyle ilgili de bir ölçüde bilgimizi de artmıştır. Misyon bölgesinde son derece gayretli ve planlı hareket eden Jowett'in büyük ölçüde amaçlarına ulaştığı görülmektedir. Nihayet W. Jowett gibi diğer misyonerler araştırıldığında XIX. yüzyıl Osmanlı Devleti'nin yıkılış nedenleri daha iyi anlaşılacaktır.

KAYNAKÇA

Arşiv Evrakları

BOA., Y..PRK.OMZ., 32/3, 1321/1903.

BOA., C..BLD., 49/2447, 1231/1824.

BOA. A./MKT.MVL., 55/41, 1268/1861.

Vilayet, Devlet ve Maarif Salnâmeleri

Hüdavendigar Vilayeti Salnâmesi, 1306/1889, 16 Def'a.

Hüdavendigar Vilayeti Salnâmesi, 1310/1892, 19 Def'a.

Cezair Bahr-i Sefid Salnâmesi, 1287/1870, 1 Def'a.

Salnâme-i Vilayet-i Aydın, 1296/1879, 1 Def'a.

Salnâme-i Vilayet-i Aydın, 1297/1880, 2 Def'a.

Salnâme-i Vilayet-i Aydın, 1304/1888, 10 Def'a.

Salnâme-i Vilayet-i Aydın, 1308/1891, 13 Def'a.

Salnâme-i Nezaret-i Maarif-i Umumiye, 1316/1898, 1 Def'a.

Mısır Salnâmesi, Mısır Fi Sene H. 1288/1871.

CMS Arşivi

CMS Missionary Register 1819. (London: L. B. Seeley, 1819).

CMS Missionary Register 1820. (London: L. B. Seeley, 1820).

CMS Missionary Register 1814. (London: L. B. Seeley, 1814).

CMS Missionary Register 1815. (London: L. B. Seeley, 1815).

CMS Missionary Register 1816. (London: L. B. Seeley, 1816).

CMS Missionary Register 1817. (London: L. B. Seeley, 1817).

CMS Missionary Register 1818. (London: L. B. Seeley, 1818).

CMS Missionary Register 1839. (London: L. and G. Seeley, 1839).

CMS Missionary Register 1841. (London: L. and G. Seeley, 1841).

CMS Missionary Register 1844. (London: Seeley, Bunside & Seeley, 1844).

Proceedings of the Church Missionary Society for Africa and The East 1817-1818. (London: Bensley and Son, 1818).

Proceedings of The Church Missionary Society for Africa and The East 1818-1819. (London: Benjamin Bensley, 1819).

Proceedings of The Church Missionary Society for Africa and The East 1820-1821. (London: CMS,1821).

Church Missionary Society. A Catalogue of The Pappers of The Mission of The Africa Committe: Mediterranean and Palestine Missions, 6, (1881-1934).

Church Missionary Society. Australian Joint Copying Project,Records, 1799-1914. National Library of Australia, (1983).

CM/039/8, Jowett to Secs., 22.07.1822.

CM/L1/ 19, Pratt to Jowett, 31.08.1822.

CM/039/55, Jowett to Secs., 10.9.1825.

CM/L1/19, Pratt to Jowett, 31.08.1822.

CM/03917, Jowett to Secs., 21.06.1822.

CM/039/16, Jowett to Secs., 28.03.1823.

CM/039/31, Jowett to Secs., 29.05.1824.

CM/039/44, Jowett to Secs., 07.03.1825.

CM/L1/69, Bickersteth to Jowett, 08.04.1825.

CM039/21 & 50, Jowett to Secs., 18.07.1823

CM039/21 & 50, Jowett to Secs., 20.05.1825.

CM/039/50 & 51, Jowett to Secs., 20.05.1825

CM/039/60, Jowett to Secs., 16.12.1825.

CM/025/10, Fjellstedt to Jowett. 08.12.1836.

Abbey, Charles - Overton, John H. *The English Church in The Eighteenth Century*. London: Longmans, 1902.

Adam Matthew Digital, *The Church Missionary Atlas*. Church Missionary Society: 1896.

Adam Matthew Publications, *Church Missionary Sociaty Archieve,* Section IX: Middle East Missions.

Adıtatar, Funda. *İzmir İngiliz Konsolosluğu ve Siyasi Faaliyetleri (1878-1914).* İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2011.

Akça, Ümit. "Protestan Misyonerler ve Milli Devletlerin Doğuşu: Robert Kolej ve Bulgar Milli Devlet Örneği". *Sosyoloji Konferansları* 53/1 (2016), 275-301.

Akçura, Yusuf. *Şark Melesine Dair ve Eski Şûrayı Ümmet'te Çıkan Makalelerimden*. haz. Erol Kılınç. İstanbul: Ötüken Yayınları, 2018.

Aksu, Ayşe. *Amerikalı Misyonerlerin Osmanlı Anadolu'sundaki Eğitim Faaliyetleri (1820-1900) ve Bunun Osmanlı Toplum Yapısına Etkileri.* İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2010.

Aksu, Ayşe. "İngilizlerin Malta'daki Deniz Feneri: Malta Protestan Koleji (1846-1868)". *FSM İlmi Araştırmalar İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi* 8 (2016), 57-109.

Aksu, Ayşe. "Malta, İzmir ve İstanbul'daki Protestan Misyoner Matbaalarında Basılan İncil'ler". *İstanbul Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Cemal Aksu Armağanı* (2020), 171-223.

Aksu, Ayşe. "Buzdağının Ötesi: Amerikan Board'ın Kuruluşunda (1810-1825) ve İlk Faaliyetlerinde İngiliz Misyonerlerin Katkıları". *Felsefe ve Bilim Araştırmaları Kutadgubilig* 13 (2008), 293-316.

Aksu, Ayşe. "İngiltere-Amerika-Osmanlı Hattında Lancaster Öğretim Sistemi". *Değerler Eğitimi Dergisi* 6/16 (2008), 29-67.

Apak, Âdem. "Mısır'ın Müslümanlar Tarafından Fethi ve Fetih Sonrası Ülkede Sosyal ve Dini Alanda Meydana Gelen Değişimler Üzerine Değerlendirmeler". *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 10/2 (2001), 145-159.

Aşçı, Bahar, "Medeniyetler İçin Coğrafyanın Önemi ve Bereketli Hilal". *21. Yüzyıl* 54 (13 Haziran), 41-45.

Atkins, Gareth. "William Jowett's Christian Researches: British Protestants and Religious Plurality in the Mediterranean, Syria and The Holy Land 1815-30". *Studies in Church History* 51 (London: Cambridge University Press), 2015, 216-231.

Avcı, Sedat. *Türkiye'de Şeker Sanayii*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1991.

Ayaz, Ratip. *İngiliz Misyonerliğinin Kurumsal Yapısı ve Osmanlı Coğrafyasındaki Faaliyetleri (1838-1918*). Kırşehir: Ahi Evran Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2017.

Aydın, Fuat. *Pavlus Hıristiyanlığına Giriş*. Ankara: Eski Yeni Yayınları, 2017.

Aydın, Mahmut. "Evanjelik Hıristiyanlığın Misyon Yöntemleri ve Türkiye'deki Yansımaları". Ankara: *Dinler Tarihi Araştırmaları* 5 (2005), 49-67.

Aydın, Mahmut. "Yahudi Bir Peygamberden Gentile Tanrı'ya: İsa'nın Tanrısallaştırılması Süreci". *İslamiyat Dergisi* 3/4 (Ekim-Aralık 2000), 47-74.

Aydın, Mehmet. "Türkiye'ye Yönelik Katolik Misyonerliğinin Dünü ve Bugünü". *Tartışmalı İlmi Toplantılar Dizisi Türkiye'de Misyonerlik Faaliyetleri. ed. Ömer Faruk harman.* 43/91-118. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2004.

Aydın, Mehmet. *Osmanlı Devleti'nde Katolik Misyonerliğin Karakteristik Çizgileri*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2010.

Aydın, Mehmet. "Batı ve Doğu Hıristiyanlığına Tarihi Bir Bakış". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 27 (1985), 123-148.

Bailey, Frank Edgar. "Palmerston ve Osmanlı Reformu (1834-1839)". *Tanzimat Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu. ed.* Halil İnalcık-vd. 199-239. Ankara: Phonix Yayınevi, 2006.

Baltacı, Mehmet. *Mısır Meselesinin Osmanlı Devleti'nde Olumsuz Etkileri*. Kahramanmaraş: Sütçü İmam Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2022.

Barakat, Rana. “Criminals or Martyrs? Let The Courts Decide British Colonical Legacy in Palestine and The Criminalization of Resistance”. *Almuntaqa* 1/1 (April 2018), 84-97.

Barton, Stephen C. *Paul as Missionary and Pastor*. United Kingdom: Cambridge University Press, 2003.

Basmajian, Krikor Hagop. *Social and Religious Life in The Orient*. New York: American Tract Society, 1890.

Başarılı, Hakan. *XIX. Yüzyılda Sakız Adası Ticareti*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2012.

Beazley, Charles Raymond. “Missions”. *Encyclopaedia of Religion and Ethics*. ed. James Hastings. 3/705-712. Edinburgh: Morrison & Gibb Limited, 1915.

Berber, Ferhat- Özekmekçi, Mustafa Mesut. “19. Yüzyılın İlk Yarsısında İzmir Nüfusunun Kaynakları*”. Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi* 8/3 (2021), 1066-1086.

Berk, İbrahim. “Sömürgeciliğin Üçlü Sacayağı: Misyonerlik, Oryantalizm ve Reformizm”. *II. Din Şûrası Tebliğ ve Müzakereleri*. 2/311-318. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2003.

Beşe, Ahmet. “İngiliz ve Amerikan Kayıtlarında Nusayriler”. *Türk Kültürü ve Hacıbektaş Veli Araştırma Dergisi* (2010), 159-182.

Beydilli, Kemal. “1839 Tanzimat ve 1856 Islahat Fermanları Hakkında”. *150. Yılında Tanzimat,* Aydınlar Ocağı Yayınları (1990), 21-28.

Beydilli, Kemal. “Şark Meselesi”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 38/352-357. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.

Black, Jeremy. *Kısa İngiltere Tarihi*. çev. Ekin Duru. İstanbul: Say Yayınları, 2015.

Bolat, Bengü - Ayaz, Ratip. “İngiliz Misyonerlik Faaliyetlerinin Osmanlı Devleti’nin Yıkılış Sürecine Etkileri”. *Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi* 61 (Güz 2017), 1- 45.

Bosworth, Clifford E. “Henry Salt, Consul in Egypt 1816-1827 and Pioneer Egyptologist”. *Arabic Studies.* (England: University of Manchester, 1974), 69-91.

Botero, Duane Alexander Miller. “Anglican Mission in the Middle East up to 1910”. *The Oxford History of Anglicanism*. 3 (2017), 276-295.

Boyacıoğlu, Ramazan. *Salnamelere Göre I. Meşrutiyet’ten I. Cihan Harbine Kadar Aydın Vilayeti*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1987.

Bozkurt, Gülnihal. *Alman-İngiliz Belgelerinin ve Siyasi Gelişmelerin Işığı Altında Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumu (1839-1914).* Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1996.

Bozkurt, Gülnihal. “Osmanlı-Yahudi İlişkilerine Genel Bir Bakış”. *Belleten* 57/219 (1993), 539-564.

Bruce, James. *Travels To Discover The Source of The Nile I.* London: J. Ruthven, 1790.

Bucaile, Maurice. *The Bible, The Qur'an and Science.* trans. Alastair D. Pannell. Edited By The Vista, 2003.

Burian, Orhan. "Türk-İngiliz Münasebetinin İlk Yılları". *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi* 9/1-2 (Mart-Haziran 1951), 1-41.

Buzpınar, Tufan. "Suriye ve Filistin'de Avrupa Nüfuz Mücadelesinde Yeni Bir Unsur: İngiliz Misyonerleri (19.Yüzyıl)". *İsam Araştırmaları Dergisi* 10 (2003), 107-120.

Caka, Eduard. *Pavlus'un Mektupları*. Bursa: Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2009.

Caka, Eduard. *Bir Mistik Olarak Pavlus*. Bursa: Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2014.

Celkan, Gül. *18 ve 19. Yüzyıl İngiliz Seyahatnamelerinde Türkiye ve Türkler*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1984.

Cevizliler, Erkan. "XX. Yüzyıl Başlarında Osmanlı Devletindeki İngiliz Okulları Üzerine Bir İnceleme". *Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi* 12 (2014), 120-156.

Chapin, Walter. *The Missionary Gazetter*. Woodstock, 1825.

Chapman, Mark. *Anglicanism A Very Short Introduction.* New York: Oxford University Press, 2006.

Childe, C.F. *The Finished Course*. London, 1865.

Cihangir, Çiğdem Kılıçoğlu. "Ayvalık Akademisi ya da Batı Anadolu'da Yunan Ulusçuluğunun Kökenleri Üzerine". *Türkiyat Mecmuası* 30/2 (2020), 411-440.

Cilacı, Osman. *Hıristiyanlık Propagandası ve Misyonerlik Faaliyetleri*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1992.

Clair, Colin. *A History of European Printing.* London: Academic Press, 1976.

Crinson, Mark. *Empire Building Orientalism-Victorian Architecture*. Londra: Routladge, 1996.

Crombie, Kelvin. *For The Love of Zion: Christian Witness and The Restoration of Israel*. London: Terra Nova Publications, 2008.

Cross, F. L. *Anglicanism, The Oxford Dictionary of the Christian Church.* England: Oxford University Press, 1957.

Çakır, Çoşkun. *Tanzimat Dönemi Osmanlı Maliyesi*. İstanbul: Küre Yayınları, 2001

Çatalbaş, Resul. *Anglikan Kilisesi ve Günümüz İngiltere'sindeki Yeri*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2011.

Çatalbaş, Resul. "Anglikan (İngiliz) Misyoner Teşkilatlar". *Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2/2 (2012-2), 121-138.

Çatalbaş, Resul. "Anglikan (İngiliz) Kilisesi Misyonerliği ve Osmanlı-İngiliz İlişkilerine Etkileri". *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi* Dergisi 25 (Ocak-Haziran 2011), 163-176.

Çatalbaş, Resul. *Anglikan Kilisesinin Ortaya Çıkışı ve Özellikleri*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2006.

Çavdar, Tevfik. *Osmanlıların Yarı-Sömürge Oluşları*. İstanbul: Ant Yayınları, 1970.

Çelik, Hüseyin. "David Urquhart". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 42/180-181. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.

Çetin, Atilla. "Faris eş-Şidyak". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 12/168-170. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.

Dal, Dilara. *XVIII. Yüzyılda Sakız Adası.* Aydın: Adnan Menderes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2008.

Davies, A.Powell. *The First Christian a Study of St. Paul and Christian Origins*. New York: The New American Library,1959.

Davies, Norman. *Avrupa Tarihi*. çev. Mehmet Ali Kılıçbay. İstanbul: İmge Kitabevi, 2011.

Değerli, Esra Sarıkoyuncu. "İngiltere'nin Doğu (Şark) Politikası (1882-1914)". *Uluslararası Hakemli Sosyal Bilimler Dergisi* 14 (Nisan 2008), 1-15.

Demir, Cenk. *Amerikan Board'un İzmir'deki Faaliyetleri ve İzmir Uluslararası Kolej*. Kayseri: Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2014.

Demiraj, Voltisa. *Newman and The Ottoman Turks*. Ankara: Bilkent University, Graduate Studies in Economic and Social Sciences in Partial Fulfillment, Degree of Master, 2001.

Demirci, Kürşat. "Misyonerlik Metotlarındaki Değişimler*". Tartışmalı İlmi Toplantılar Dizisi Türkiye'de Misyonerlik Faaliyetleri*. ed. Ömer Faruk Harman. 43/83-86. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2004.

Demirci, Kürşat. "Ortodoksluk". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 33/409-414. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.

Dinçel, Tülay. *XIX. Yüzyılda İzmir'deki Rum Okulları*. Manisa: Celal Bayar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2012.

Dizlek, Özkan. *Sömürgecilik ve 1763-1947 Dönemi Pax-Britannica: Hindistan Örneği*. Trabzon: Karadeniz Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2018.

Djuvara, Trandafir G. *Türkiye'nin Paylaşılması Hakkında Yüz Proje*. çev. Pulat Tacar, İstanbul: Gündoğan Yayınları, 2000.

Djuvara, Trandafir G. *Cent Projects De Partage De La Turquie (1281-1913).* Paris: Librairie Felix Alcan, 1914.

Dodds, Adam. "The Centrality of the Church's Missionary Nature: Theological Reflections and Practical Implications". *An International Review* 40/4 (2012), 393-407.

Doğan, Mehmet Ali. *American Board of Commissioners for Foreign Missions (ABCFM) and "Nominal Christians": Elias Riggs (1810-1901) and American Missionary Activities in The Ottoman Empire*. Utah:Utah University, Faculty of The University of Utah, Doctor of Philosopy, 2013.

Duman, Nergiz. “İngiliz Seyyahların Gözünden 19. Yüzyılda İzmir ve Çevresinde Salgın Hastalıklar”. *İzmir Araştırmaları Dergisi* 18 (2023), 51-64.

Dursun, Davut. “Etiyopya”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*.11/491-496. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.

Dursun, Davut. “Beyrut”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 6/81-84. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.

Dürüm, Aydın. *Osmanlılar Devrinde “Atina”, (XV-XVII. y.y.da).* İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Bitirme Tezi, 1966.

Eco, Umberto. *Orta Çağ*. çev. Leyla Tonguç Basmacı. İstanbul: Alfa Yayınları, 2014.

Edwards, B. B. *The Missionary Gazetteer*. Boston: William Hyde & CO, 1832.

Emecen, Feridun. “Sakız Adasının Sakızları: Küçük Bir Osmanlı Tarım İşletmesi”. *İSAM Osmanlı Araştırmaları* 37 (2011), 1-16.

En-Neccar, Muhammed Tayyip. “On Asır Boyunca El-Ezher Üniversitesi”. çev. Ali Arslan Aydın. *Diyanet Dergisi* 19/2 (1983), 21-27.

Engelhardt, Eduard Philippe. *Tanzimat ve Türkiye*. çev. Ali Reşad. İstanbul: Kaknüs Yayınları, 1999.

Engin, Müjdat. *1838 Osmanlı-İngiliz Ticaret Antlaşmasının Tanzimat Fermanı’na Etkileri.* İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2010.

Erkul, İbrahim Çağrı. “Britanya İmparatorluğu ve Transatlantik Köle Ticareti: İmaj-Gerçek ve Çıkarlar Temelinde Bir Değerlendirme”. *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi* 23/90 (Nisan 2024), 668-688.

Eroğlu, Ahmet Hikmet. “Türkiye’de Ortodoks Misyonerliği”. *Tartışmalı İlmi Toplantılar Dizisi Türkiye’de Misyonerlik Faaliyetleri*. ed. Ömer Faruk Harman. 43/137-146. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2004.

Esiner, Ayşen Müderrisoğlu. “The Turks In The Eyes Of A British Woman Traveller In The 19th Century”. *I. Uluslararası Türk Kültürü ve Tarihi Sempozyumu* (Nisan 2018), 445-451.

Es-seyyid, Seyyid Muhammed. “Mısır”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 29/563-569. Ankara: TDV Yayınları, 2004.

Eyice, Semavi. “Bell, Gertrude Lowthian”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi.* 5/422-423. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.

Eyice, Semavi. “Atina”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi.* 4/76-79. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.

Ferro, Marc. *Fetihlerden Bağımsızlık Hareketlerine Sömürgecilik Tarihi (13.Yüzyıl-20.Yüzyıl).* çev. Muna Cedden. İstanbul: İmge Kitabevi, 2002.

Ferruh, Ö.- Halidi, M. *Misyonerler, Eğitim ve Siyaset*. İstanbul: Araştırma Yayınları, 1991.

Freitag, Ulrike. “Talim ve Terbiye*”. Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi.* 39/527-529. İstanbul: TDV Yayınları, 2020.

Gange, David-Lomas, Michael Ledger. *Cities of God: The Bible and Archaelogy in Nineteenth Century Britain.* England: Cambridge University Press, 2013.

Gencer, Fatih. "Hünkâr İskelesi Antlaşmasının Osmanlı-İngiliz İlişkilerine Yansımaları". *Tarih Araştırmaları Dergisi* 34/58 (2015), 629-650.

Geyikdağı, V. Necla. *Doğu Sorunu ve Osmanlı-İngiliz İlişkileri.* İstanbul: Kaynak Yayınları, 2020.

Goodwin, Gordon. "Jowett, William (1787-1855), Missionary". *Oxford Dictionary of National Biography*. Oxford: Oxford University Press, 2004.

Göç, Şeyda. *Tarihi Süreçte Mısır ve 14 Numaralı Mühimme-i Mısır Defteri'nde Haremeyn Kadılığı ile Kaftan Ağalığına Dair Hükümler.* Kayseri: Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2022.

Görgün, Hilal. "Mısır". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 29/569-575. Ankara: TDV Yayınları, 2004.

Görür, Halil İbrahim. *İngiltere'nin Doğu Siyaseti ve Bağdat Genel Konsolosluğu (1875-1879)*. Ankara: Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2021.

Griffin, Edward D. *Forty Years In The Turkish Empire*. Boston: John Wilson and Son, 1891.

Guilday, Peter. *The Sacred Congregation de Propaganda Fide (1622-1992).* United States: Catholic University of America Press, 2022.

Güllü, Ramazan Erhan. "Yunanistan'da Anadolu İşgali ve Sonrasında Anglikan Kilisesi ile İstanbul Rum Ortodoks Patrikhanesi Arasındaki İlişkiler (1919-1923)". *Avrasya İncelemeleri Dergisi* 5/1 (2026), 85-107.

Gümüş, Musa. "Namık Kemal'e Göre 'Şark Meselesi' ve Osmanlı Devleti'ni Çöküşe Götüren Sorunlar". *History Studies* Ortadoğu Özel Sayısı (2010), 145-163.

Gündüz, Ahmet. "Sömürgecilik Kavramı ve Sömürgeci Devletlerin Uyguladıkları Taktikler". *Tarih Okulu Dergisi* 9/25 (2016), 763-784.

Gündüz, Şinasi. "Misyonerlik ve Hıristiyan Misyonerler". *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 2/2 (2002), 1-21.

Gündüz, Şinasi. "Misyonerlik". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 30/193-199. İstanbul: TDV Yayınları, 2005.

Gündüz, Şinasi. "Misyonerlerin Çalışma Yöntemleri". *Tartışmalı İlmi Toplantılar Dizisi Türkiye'de Misyonerlik Faaliyetleri, ed. Ömer Faruk Harman* 43\351-378. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2004.

Gündüz, Şinasi. "Misyon ve Misyonerlik Kavramları". *Din Bilimleri Akademik Araştırmalar Dergisi* 2/1 (2002), 1-21.

Gündüz, Şinasi. *Pavlus Hristiyanlığın Mimarı*. İstanbul: MilelNihal Yayınları, 2019.

Gündüz, Şinasi- Aydın, Mahmud. *Misyonerlik.* İstanbul: Kaknüs Yayınları, 2022.

Güngör, Erol. *Türkiye'de Misyoner Faaliyetler.* İstanbul: Ötüken Yayınları, 2007.

Gürel, Şükrü. *Tarihsel Boyutları İçinde Türk-Yunan İlişkileri (1821-1993)*. Ankara: Ümit Yayıncılık, 1993.

Hacısalihoğlu, Mehmet. "Yunanistan". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 43/586-595. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.

Halidi, M.- Ferruh, Ö. *Misyonerler, Eğitim ve Siyaset*. İstanbul: Araştırma Yayınları, 1991.

Hamdi Bey, Ahmet. *Bir Misyoner Nasıl Yetiştiriliyor? İslam Âlemi ve İngiliz Misyonerler*. İstanbul: Yeditepe Yayınları, 2010.

Hamlin, Cyrus. *My Life and Times*. Boston: Sunday School Publishing, 1893.

Hamlin, Cyrus. *Among The Turks*. New York: American Tract Society, 1877.

Harman, Ömer Faruk. "Genel Olarak Misyonerlik". *Tartışmalı İlmi Toplantılar Dizisi Türkiye'de Misyonerlik Faaliyetleri*. ed. Ömer Faruk Harman. 43/25-35. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2004.

Harman, Ömer Faruk. "Katoliklik". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 25/55-58. İstanbul: TDV Yayınları, 2022.

Heberer, Michael. *Osmanlıda Bir Köle: Brettenli Michael Herberer'in Anıları 1585-1588*. çev. Türkis Noyan. İstanbul: Kitap Yayınları, 2003.

Herbert, Heaton. *Avrupa İktisat Tarihi II*. çev. Mehmet Ali Kılıçbay-vd. Ankara: Teori Yayınları, 1985.

Hole, Charles. *The Early History of the Church Missionary Society For Africa and The East*. London: Spottiswoode and Co.,1896.

Houtin, Albert. "Hıristiyanlığın Kısa Tarihi". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 25 (1981), 437- 455.

Hökelekli, Hayati. "Misyonerlik Faaliyetleri ve Gençlerimiz". *Tartışmalı İlmi Toplantılar Dizisi Türkiye'de Misyonerlik Faaliyetleri*. ed. Ömer Faruk Harman. 43/431-445. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2004.

İnalcık, Halil. *Osmanlı ve Avrupa*. İstanbul: Kronik Yayınları, 2022.

İnalcık, Halil. *Osmanlı İmparatorluğunun Ekonomik ve Sosyal Tarihi 1 (1300-1600)*. çev. Halil Berktay. İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2017.

İnce, İrfan. "Ridde". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi.* 35/88-91. İstanbul: TDV Yayınları, 2008.

Johnston, Anna. *Missionary Writing and Empire, 1800-1860*. UK: Cambridge University Press, 2003.

Jowett, William. *The Christian Visitor*. London: R. B. Seeley & W. Burnside, 1836.

Jowett, William. *Christian Researches in the Mediterranean*. London: L. B. Seeley & J. Hatchard, 1822.

Jowett, William. *Christian Researches in the Holy Land and Syria in 1823 and 1824*. London: L. B. Seeley & J. Hatchard, 1822.

Kahraman, Kemal. "Fizan". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi.* 13/161-163. İstanbul: TDV Yayınları, 1996.

Kahveci, Eyüp. "Strateji, Stratejik Yönetim ve Stratejik Yönetim Modeli". *Verimlilik Dergisi* 4/7 (2008), 1-19.

Kapka, Emine. "Kelt Göçleri: Avrupa'ya Yayılış ve Faaliyetler". *Geçmişten Günümüze Göç Sempozyumu.* 55-63. Samsun: Canik Belediyesi Kültür Yayınları, 2017.

Karal, Enver Ziya. "Gülhane Hatt-ı Hümayununda Batının Etkisi". *Belleten* 28/112 (Ekim 1964), 581-601.

Karal, Enver Ziya. *Osmanlı Tarihi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1988.

Kark, Ruth. "The Impact of Early Missionary Enterprises on Landscape and Identity Formation in Palestine, 1820-1914". *Islam and Christian –Muslim Relations* 15/2 (April 2004), 209-235.

Karpat, Kemal. *Osmanlı Nüfusu 1830-1914*. İstanbul: Timaş Yayınları, 2010.

Kaya, Mehmet Ali. "Keltlerin Anadolu'ya Göçü: Göç Nedenleri Yolları ve İlk On Yıl". *Çanakkale Araştırmaları Türk Yıllığı* 13 (2012), 1-16.

Kayıntu, Ahmet. "İngiliz Edebiyatının Toplumsal Misyonu ve Sömürgecilik". *Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 7/13 (2017), 45-70.

Kayıran, Mehmet - Metintaş, Mustafa Yahya. "Türk-Yunan İlişkileri (1878-1952)". *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Türk Dünyası Uygulama ve Araştırma Merkezi Yakın Tarih Dergisi* 1/3 (2018), 33-73.

Kekeç, Murat. *363 Numaralı (H.974-M.1567 Tarihli) Tahrir Defterine Göre Sakız Adası*. Ankara: Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2009.

Keleş, Erdoğan - Ercoşkun, Tülay. "Stratford Canning'in Kaleminden Osmanlı İmparatorluğu'nun Durumu ve İstanbul'daki Üç İsyan (1807-1809)". *Tarih Araştırmaları Dergisi* 33/56 (2014), 265-317.

Kılıç, Remzi. "Misyonerlik ve Türkiye'ye Yönelik Misyoner Faaliyetleri". *TÜBAR* 19 (Bahar 2006), 327-342.

Kiel, Michael. "Atina", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi.* 4/74-76. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.

Kocabaş, Süleyman. *Misyonerlik ve Misyonerler*. İstanbul: Vatan Yayınları, 2002.

Kocabaşoğlu, Uygur. "Türkiye'de Misyonerlik". *İslami Araştırmalar* 4/1 (Ocak 1990), 71-77.

Kocabaşoğlu, Uygur. *Anadolu'daki Amerika*. Ankara: İmge Yayınları, 2000.

Kocaoğlu, A. Mehmet. "Misyonerlik Faaliyetlerinden Pontus Rum Devletine Uzanan Süreç". *Giresun Tarihi Sempozyumu.* 231-248. Giresun: Giresun Belediyesi Yayınları,1997.

Kocatürk, Ö. "1913-14 Yıllarında İngilizlerin Arabistan'ın Çeşitli Bölgelerindeki Faaliyetleri". *Türkoloji Kültürü* 4/7 (2011), 17-34.

Kodaman, Bayram. "Osmanlı Devleti'nin Yükseliş ve Çöküş Sebeplerine Genel Bakış". *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi* 16 (Aralık 2007), 1-24.

Kozan, Tuba. *Türkiye'de Misyonerlerin Hedef Kitleleri ve Faaliyetleri*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2007.

Köse, Ali. "Din Değiştirmenin Psikososyolojik Nedenleri". *Tartışmalı İlmi Toplantılar Dizisi Türkiye'de Misyonerlik Faaliyetleri*. ed. Ömer Faruk Harman. 43/407-427. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2004.

Kuran, Neslihan. "Habeş Yahudiliği: Falaşa, Keşişler ve Habeş Hıristiyanlığı Üzerinden Habeş Yahudiliğinin Nasıl Oluştuğuna Dair Bir Değerlendirme". *Tekirdağ İlahiyat Dergisi* 8/2 (Aralık 2022), 1275- 1300.

Kurat, Akdes Nimet. *Rusya Tarihi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2014.

Kuzgun, Şaban. "Misyonerlik ve Hıristiyan Misyonerliğin Doğuşu". *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1/1 (1983), 59-82.

Küçük, Abdurrahman. "Misyonerlik ve Türkiye". *Sempozyumlar-Paneller Serisi Türkiye'de Misyonerlik Faaliyetleri*. 13/37-51. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2006.

Küçük, Abdurrahman - Tümer, Günay. *Dinler Tarihi*. Ankara: Ocak Yayınları, 1993.

Küçük, Cevdet. "Osmanlı İmparatorluğu'nda 'Millet Sistemi' ve Tanzimat". *Tanzimat Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu.* ed.Halil İnalcık-vd. 541-556. Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2012.

Kütükoğlu, Mübahat. *Baltalimanı'na Giden Yol Osmanlı-İngiliz İktisadi Münasebetleri (1580-1850).* Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2022.

Kütükoğlu, Mübahat. "İzmir". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 23/515-524. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.

Laçiner, Sedat. "Ortadoğu Diye Bir Yer Var mı?". *Uluslararası Hukuk ve Politika* 3/10 (2007), Ankara, 153-155.

Lewis, Donald M. *The Origins of Christian Zionism. Studies in Christian-Jewish Relations*. Cambridge: Cambridge University Press, 2010.

Locke, Elsie - Paul, Janet. *Mrs. Hobson's Album*. England: Oxford University Press, 1990.

London Exeter Hall, *Random Recollections of Exeter Hall In 1834-1837*. London: Dennett Printer, 1838.

Ludolf, Hiob. *A New History of Ethiopia.* London: Samuel Smitt Bookfeller, 1684.

Macaulay, Lord. *Speeches by Lord Macaulay with His Minute on Indian Eduction.* London: Oxford University Press, 1935.

Macfarlane, Alan. *Kapitalizm Kültürü*. çev. Remzi Hakan Kır. İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 1993.

Maourois, Andre. *İngiltere Tarihi*. çev. H. Cahit Yalçın. İstanbul: Kanaat Kitabevi, 1938.

Mehl, Roger. "Protestanlık Mezhebi Din Fenomeni". çev. Mehmet Aydın. Konya: Din Bilimleri Yayınları, 2000.

Miller, Duane Alexander. “Anglican Mission in the Middle East Up to 1910”. *The Oxford History of Anglicansim* 3 (2017), 1-16.

Mission and Evangelism: An Ecumenical Affirmation, A Study Guide for Congregations. New York: WCC Library, May 1983.

Neill, Stephen. *A History of Christian Missions*. England: Penguin Books,1990

Newman, John Henry. *The Lectures on The History of The Turks; In Its Relation to Christianity.* ed. James Duffy. Dublin: 1854.

Nurdoğan, Arzu M. “Anglikan Kilisesi’nin Osmanlı’daki Sancaktarı: Church Missionary Society: Kuruluşu, Yapısı ve Yayınları-I”. *Dini Araştırmalar* 16/43 (Temmuz-Aralık 2013), 11- 46.

Nurdoğan, Arzu M. “Anglikan Kilisesi’nin Osmanlı’daki Sancaktarı: Church Missionary Society: Üyeleri ve Gelir Kaynakları-II”. *Dini Araştırmalar* 17/44 (Ocak-Haziran 2014), 13- 4.

Nurdoğan, Arzu M. “Anglikan Kilisesi’nin Osmanlı’daki Sancaktarı: Church Missionary Society: Hedefleri, Misyonerlik Tanımı ve Motivasyon Unsurları-III”. *Dini Araştırmalar* 17/45 (Temmuz-Aralık 2014), 60-92.

Nurdoğan, Arzu M. “The Landing of CMS Missionaries To An Ottoman Dominion: Missionary Education in Egypt (1825-1862)”. *EDAM* 16/2 (April 2016), 399-438.

Orhonlu, Cengiz. “Habeş Eyaleti”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi.* 14/363-367. İstanbul: TDV Yayınları, 1996.

Orhonlu, Cengiz. “Osmanlıların Habeşistan Siyaseti (1554-1560)”. *Tarih Dergisi* 15/20 (İstanbul, 1965), 39-54.

Ortaylı, İlber. *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*. İstanbul: Timaş Yayınları, 2013.

Ortaylı, İlber. *Avrupa ve Biz*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2019.

Overton, John Henry. *The English Church in The Nineteenth Century III (1800-1833).* London: Longmans & Green Co., 1893.

Önen, Nizam - Reyhan, Cenk. *Mülkten Ülkeye Türkiye’de Taşra İdaresinin Dönüşümü (1839-1929)*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2011.

Öney, Celal. *19.Yüzyılın İkinci Yarısından Günümüze Suriye, Lübnan ve Filistin Üçgeninde Protestan Misyonların Nüfuz Mücadelesi*. Şanlıurfa: Harran Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2016.

Örenç, Ali Fuat. “Sakız Adası”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi.* 36/6-10. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.

Örenç, Ali Fuat. “Yedi Ada Cumhuriyeti”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 43/384-387. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.

Özbey, Ali Ulvi. *Arap Milliyetçiliğinin Doğuşunda Batılıların ve Batılı Misyonerlerin Eğitim Faaliyetleri: Suriye ve Suriye Protestan Koleji Örneği.* İstanbul: Arel Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2020.

Özcan, Azmi. "İngiliz Sömürgeciliği". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 22/299-302. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.

Özcan, Azmi. "İngiltere". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi.* 22/310-311. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.

Özdemir, Mehmet. "Cebelitarık". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi.* 7/187-188. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.

Özkaya Özer, Sevda. *Osmanlı Devleti İdaresinde Mısır (1839-1882)*. Elâzığ: Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2007.

Özkan, Aydın. "XVI. yüzyıl Osmanlı-Habeş Eyaleti ve Hüdaverdi Paşa'nın (1587-1592) Beylerbeyliği Dönemi". *ESAM* 4/2 (2023), 123-144.

Parlakoğlu, Muhammet Nurullah. *Gertrude Bell'in Türkiye Mezopotamya'sındaki Seyahatleri ve Faaliyetleri.* Batman: Batman Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2018.

Peppard, Michael. *Son of God in Gentile Contexts (That is Almost Everywhere)*. Pennsylvania: Penn State Universty Press, 2019.

Peppard, Michael. *The Son of God in The Roman World: Divine Sonship in Its Social and Political Context.* New York: Oxford University Press, 2010.

Pitman, Emma Raymond. *Heroines of The Mission Field*. London: Cassell,Petter, Galpin, 1880.

Polanyi, Carl. *Büyük Dönüşüm*. çev. Ayşe Buğra. İstanbul: Alan Yayıncılık, 1986.

Pollard, Albert Frederick. *The History of England.* ABD: Kessinger Publishing, 2010.

Pouqueville, François C. H. L. *Histoire De La Regeneration De La Grece III*. Paris: Firmin Didot Pere, 1825.

Poyraz, Buğra. "Kitab-ı Mukaddes Şirketlerinin Faaliyetlerine Osmanlı İmparatorluğu'ndan Günümüze Kronolojik Bir Bakış". *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İlahiyat Fakültesi* Dergisi 7/13 (2020), 119-158.

Pratt, John Henry. *Memory of The Rev. Josiah Pratt.* London: William Watts, 1849.

Random Recollections of Exeter Hall in 1834-1837. By One of The Protestant Party. London: Dennett Printer, 1838.

Ranke, Leopold Von. *A History of England in The Seventeenth Century I*. UK: Cambridge Library Collection, 2010.

Roberts, J. M. *Avrupa Tarihi.* çev. Fethi Aytuna. İstanbul: İnkılap Kitabevi, 2015.

Robinson, Charles Henry. *History of Christian Missions.* Edinburgh: T & T Clark, 1915.

Robson, Laura C. "Archeology and Mission: The British Presence in Nineteenth Century Jerusalem". *The European Institue at Columbia University* Conference (April 2009), 1-15.

Roper, Geoffrey. *Arabic Printing in Malta 1825-1845.* England: University of Durham, School of Oriental Studies, The Degree of Ph.D, 1988.

Roper, Geoffrey. “Turkish Printing and Publishing in Malta in 1830s”. *TURCİCA* 29 (1997), 413-421.

Sağ, Mustafa Kaan. *Osmanlı Başkenti İstanbul’da Britanya Kökenli Misyoner Okulları ve İskoç bir Yapı Ustası: Nicholson Burness*. İstanbul: İstanbul Teknik Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Doktora Tezi, 2017.

Said, Edward. *Orientalism*. New York: Vintage, 1998.

Sakin, Orhan. *Cizvit Cemaati ve Gizli Talimatları*. İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2017.

Sannav, Sabri Can. “Arşiv Belgelerine Göre 1821 Rum İsyanının Sakız ve Limni Adaları’ndaki Etkileri ve Sonuçları”. *ANKARAD* 1/2 (2020), 637-654.

Sarıkaya, Muammer- Işık, İrfan. “Tarih Boyunca Mısır Arap Toplumunda Ermeniler”. *Disiplinler Arası Afrika Çalışmaları Dergisi* 1/2 (Aralık 2023), 155-180.

Schweigger, Salomon. *Sultanlar Kentine Yolculuk 1578-1581*. çev. S. Türkis Noyan. İstanbul: Kitap Yayınevi, 2004.

Seferova, Günay. “Osmanlı İmparatorluğu Döneminde Yahudilerin Altın Çağı”. *XVIII. Türk Tarih Kongresi* 3 (Ekim 2018), 563-579.

Selçuk, Serdar. *İngiliz Sömürgesi Güney Afrika’da Yayımlanan The Christian Express Gazetesine Göre Osmanlı Ülkesinde Misyonerlik Faaliyetleri (1870-1922)*. Ankara: Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2020.

Seyfeli, Canan. *İstanbul Ermeni Patrikliği.* İstanbul: Aziz Andaç Yayınları, 2005.

Sırma, İhsan Süreyya. *Sömürü Ajanı İngiliz Misyonerler.* İstanbul: Beyan Yayınları, 2011.

Stock, Eugene. *One Hundred Years Being The Short History of The Church Missionary Society*. London: Gilbert and Rivington Printed, 1899.

Stock, Eugene. *The History of The Church Missionary Society Its Environment, Its Men and Its Work I*. London: Gilbert and Rivington Printed, 1899.

Stock, Eugene. *The History of The Church Missionary Society Its Environment, Its Men and Its Work II*. London: Gilbert and Rivington Prinvted, 1899.

Stock, Eugene. *The History of The Church Missionary Society Its Environment, Its Men and Its Work III*. London: Gilbert and Rivington Prinvted, 1899.

Stock, Eugene. *The History of The Church Missionary Society Its Environment, Its Men and Its Work IV*. London: Gilbert and Rivington Prinvted, 1916.

Subaşı, Turgut. “Stratford Canning’in Raporlarına Göre Sultan Abdülmecid ve Ona İngiltere Tarafından Verilen Dizbağı Nişanı”. *Belleten* 80/287 (Nisan 2016), 157-176.

Şahin, Hasan. “Şark Meselesi Çerçevesinde Osmanlı-İngiliz İlişkilerine Genel Bir Bakış”. *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi* 29 (2006), 213-238.

Şenarslan, Mehmet Volkan. *Muhbir Gazetesine Göre 1866 Girit İsyanı*. Sakarya: Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2011.

Şener, Abdüllatif. *Sona Doğru Osmanlı.* Ankara: Birleşik Kitabevi, 2000.

Şentürk, Kürşat. *Aleviler Üzerinde Protestan Misyonerlik Faaliyetleri (19.Yüzyılın Başından Mustafa Kemal Atatürk'ün Ölümüne Kadar).* Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019.

Şişman, Adnan. *XX. Yüzyıl Başlarında Osmanlı Devleti'nde Yabancı Devletlerin Kültürel ve Sosyal Müesseseleri*. Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi, 2006.

Tanilli, Server. *Yüzyılların Gerçeği ve Mirası- III*. İstanbul: Adam Yayınevi, 2004.

Taşkaya, Arzu Baykara. "Sakız Adası'nda Azınlık ve Yabancı Okullarda Eğitim". *21. Yüzyılda Eğitim ve Toplum* 12/35 (2023), 421-462.

Tekeli, İmran. "Yabancı Seyyahların Gözüyle Osmanlı Toplumunda Suç ve Ceza". *Osmanlı Mirası Araştırmaları* 4/8 (2017), 183-202.

Tekin, Abdullah Sami. *Ali Bey Seyahatnamesine Göre XIX. Yüzyılın Başlarında Akdeniz ve Çevresi*. Malatya: İnönü Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2014.

Temple, Daniel H. *Life and Letters of Rev. Daniel Temple*. Boston: Congregational Board, 1855.

Terzi, Esra. *The 19th Century Olive Oil Industry In Ayvalık And Its Impact On The Settlement Pattern*. Ankara: Middle East Technical University, The Graduate School of Social Sciences, The Degree of Master, 2007.

The Baptist Magazine VIII. London: W. Button & Son, 1816.

The Bible of Every Land. London: Samuel Bagster and Sons, 1860.

The Palestine Police Magazine. 1936.

Tibawi, Abdul L. *British Interests in Palestine 1800–1901*. Londra: Oxford University Press, 1961.

Tiryaki, Ayşe. "Erken Hıristiyanlık Döneminde Manastır Sisteminin Doğuşu". *Sanat Tarihi Dergisi* 16/2 (Ekim 2007), 49-65.

Tomar, Cengiz. "Kudüs". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi.* 26/332-334. Ankara: TDV Yayınları, 2002.

Topsakal, İlyas. *Rus Misyoner Kaynaklarına Göre; İdil-Ural Bölgesinde Ortodoks Misyoner Faaliyetleri ve Türkler (1552-1917).* İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2007.

Tournefort, Joseph de. *Tournefort Seyahatnamesi*. çev. Teoman Tunçdoğan. İstanbul: Kitap Yayınevi, 2005.

Troll, Christian W. "Tarihi Bir Olay Olarak Hıristiyanlık". çev. Talip Özdeş. *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 3 (1999), 257-272.

Tuncel, Metin. "Malta". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi.* 27/538-539. Ankara: TDV Yayınları, 2004.

Tuncer, Harun. "İngiliz Misyonerlerin Doğulu Kitleye Dair Gözlemleri ve Faaliyet Yöntemleri". *Near East Historical Review* 10-1 (January 2020), 13-24.

Tuncer, Hüner. *Doğu Sorunu ve Büyük Güçler (1853-1878) Osmanlı'nın Kader Yılları*. Ankara: Ümit Yayıncılık, 2003.

Turan, Mustafa. "Şark Meselesi ve Milli Devlet Anlayışı". *Şark Meselesi ve Milli Egemenlik Paneli* (2005), 14-23.

Turan, Süleyman. *Misyonerliğin Kurucusu Pavlus.* İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayınları, 2006.

Turan, Süleyman. *Pavlus'un Misyon Anlayışı.* Trabzon: Karadeniz Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2004.

Turan, Süleyman - Aydın, Mahmut. "10/40 Penceresi" Misyonerlik Faaliyetlerinin Çağdaş Hedef Bölgesi". *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 12/3 (2012), 47-71.

Turan, Şerafettin. "Levant". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 27/145-47. Ankara: TDV Yayınları, 2003.

Türkhan, M. Sait. *18. Yüzyılda Doğu Akdeniz'de Ticaret ve Halep*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2014.

Uçan, Yunus Emre. *Osmanlı Devleti'nde İngiliz Misyoner Okulları.* Kayseri: Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2015.

Uçan, Yunus Emre. "İzmir Evangelik Rum Okulu". *International Journal of Social Science* 36 (2015), 429-447.

Uçan, Yunus Emre. "İngiltere Himayesinde Bir Eğitim Müessesesi: İzmir Evangelik Rum Okulu". *The Journal of Academic Social Science Studies* 36 (2015), 429-447.

Uçar, Zofia. "XIX. Yüzyıldaki Avrupalı Seyyahların Gözüyle Osmanlıdaki Mesire Kültürü". *Gazi Türkiyat* 12 (2013), 75-89.

Uçarol, Rifat. *Siyasi Tarih (1789-2010).* İstanbul: Der Yayınları, 2010.

Ulusan, Şayan. "Şark Meselesinden Sevr'e Türkiye". *CTTAD* 8/18/19 (2009), 229-256.

Urquhart, David. *The Spirit of The East, Illustrated In a Journal of Travels Through Roumeli During An Eventful Period.* London: Henry Colburn Publisher,1838.

Urquhart, David. *Turkey and Its Resources*. London: Sounders and Otley, 1833.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı. "On Dokuzuncu Asır Başlarına Kadar Türk- İngiliz Münasebatına Dair Vesikalar". *Belleten* 12/51 (Temmuz 1949), 573-648.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı. "İkinci Abdülhamit'in İngiliz Siyasetine Dair Muhtıraları". *İstanbul Üniversitesi Dergileri* 7/10 (1954), 43- 60.

Vahapoğlu, Hidayet. *Osmanlı'dan Günümüze Azınlık ve Yabancı Okulları*. İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 1992.

Varlık, Nükhet. "Osmanlılarda Veba Salgınları". *Toplumsal Tarih* 296 (Ağustos 2018), 30-36.

Voltaire. *Felsefe Sözlüğü I.* çev. Lütfi Ay. İstanbul: MEB Yayınları, 1995.

Voltaire. *Türkler, Müslümanlar ve Ötekiler*. der. Cengiz Orhan. İstanbul: İgüs Yayınları, 2008.

Weitbrecht, Herbert Udny. *Raymond Lull and Six Centuries of Islam*. London: Society for Promoting Christian Knowledge, 1915.

White, Malcolm. "Anglican Pioneers of the Ottoman Period: Sketches From the CMS Archives of Some Arab Lives Connected With the Early Days of the Diocese of Jerusalem". *St. Francis Magazine* 8/2 (April 2012), 283- 314.

Wood, Alfred C. *A History of The Levant Company*. England: Frank Cass& Co. Ltd, 1964.

Woodward, Bernard Barham. "Pearce, Nathaniel". ed. Sidney Lee. *Dictionary of National Biograhpy* 44 (Londra: Smith Elder Co), 149-150.

Yaman Kocadağlı, Aylin. "Şehir Coğrafyası Açısından Bir İnceleme: Ayvalık". *İstanbul Üniversitesi Sosyoloji Dergisi* 3/22 (2011), 89-131.

Yani, Vedat Şafak. "Anglikan Kilisesinin Oluşum Süreci ve Bugünü Üzerine Bir İnceleme". *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 3 (Spring 2010), 578-585.

Yazıcı, Hakkı - Ayhan, Fatih Ayhan. "İzmir İli Nüfusunun Gelişimi ve Değişimine Dair Demografik Analiz Çalışması". *USOBED* 7/2 (2023), 274-290.

Yıldırım, Münir - Dönmez, Süleyman. "Elçilerin İşleri Kitabı ve İlk Dönem Hıristiyan Misyon Faaliyetleri". Adana: *II. Uluslararası Multidisipliner Çalışmaları* (Mayıs 2018), 94-102.

Yıldırım, Uğur. *Dünü Bugünü İçyüzü ve Perde Arkasıyla Türkiye'de Misyonerlik.* İstanbul: Otopsi Yayınları, 2005.

Yücekök, Ahmet Naki. "Emperyalizm Yörüngesinde Osmanlı İmparatorluğu 1838 Ticaret Sözleşmesi". *Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Fakültesi Dergisi* 23/1 (1968), 381-425.

Zammit, William. "Maltese Publications Reported To The Roman Congregations During The 19th Century: A Peliminary Survey". *Itinerari Del Libro Nella Storia Per Anna Giulia Cavagna A Trent'anni Dalla Prime Lezione*. ed. Francesca Nepori. 214-226. Bologna: Patron Editore, 2017.

Zengin, Mahmut - Cevherli, Kübra. "Osmanlı Medrese Sisteminde Eğitim-Öğretim Kadrosu Üzerine Bir Değerlendirme". *Osmanlı Medreseleri Eğitim, Yönetim ve Finans* (İstanbul:2019), 175-194.

Zengin, Zeki Salih. "II. Abdülhamit Döneminde Yabancı ve Azınlık Mekteplerinin Faaliyetleri". *Belleten* 71/261 (2007), 613-652.

Zwemer, Samuel M. *Raymund Lull. First Missionary to The Moslems*. New York: Funk Wagnalls Company, 1902.

Elektronik Kaynaklar

https://sozluk.gov.tr/

http://library.mibckerala.org/lms_frame/eBook/history-christian-mission.pdf

http://www.leaderu.com/isot/docs/minmuslim.html

https://library.mibckerala.org/lms_frame/eBook/history-christian-mission.pdf

https://library.mibckerala.org/lms_frame/eBook/history-christian-mission.pdf

https://www.episcopalchurch.org/glossary/mission/

https://www.vatican.va/content/benedict-xvi/en/messages/vocations/documents/hf_ben-xvi_mes_20071203_xlv-vocations.html

www.fco.gov.uk

www.informationfrombritain.com.

https://natlib.govt.nz/records/22357749

https://www.freebiblecommentary.org/pdf/tur/VOL03B_turkish.pdf

https://en.wikipedia.org/wiki/William_Jowett

https://www.researchgate.net/publication/301477341

https://www.ortodokslartoplulugu.com/azizlerimizin-hayat-hikayeleri/8-eylul-selanikin-yeni-sehidi-athanasios/

https://www-oca-org.translate.goog/saints/lives/2014/11/18/205396-new-martyr-anastasius-of-epirus?_x_tr_sl=en&_x_tr_tl=tr&_x_tr_hl=tr&_x_tr_pto=sc.

https://pemptousia.com/2014/03/the-new-martyr-athanasios-the-iviritis-part-2/

https://www-britannica-com.translate.goog/biography/James-Bruce

https://www-historic--uk-com.translate.goog/HistoryUK/HistoryofScotland/JamesBruce/?_x_tr_sl=en&_x_tr_tl=tr&_x_tr_hl=tr&_x_tr_pto=sc

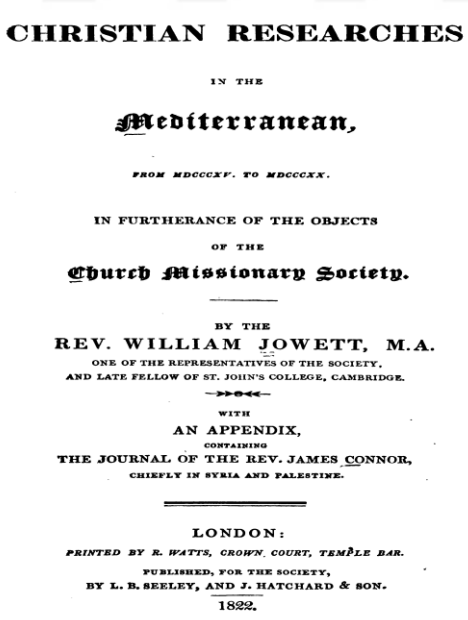
EKLER

EK-1. KMC'nin Logosu ve W. Jowett'in Bir Portresi[880]

EK-2. W. Jowett'in Raporlarından Oluşan Christian Researches in The Mediterranean'ın Bulunduğu Kütüphane ile Kapak Sayfası

CHRISTIAN RESEARCHES

IN THE

Mediterranean,

FROM MDCCCXV. TO MDCCCXX.

IN FURTHERANCE OF THE OBJECTS

OF THE

Church Missionary Society.

BY THE

REV. WILLIAM JOWETT, M.A.

ONE OF THE REPRESENTATIVES OF THE SOCIETY,
AND LATE FELLOW OF ST. JOHN'S COLLEGE, CAMBRIDGE.

WITH

AN APPENDIX,

CONTAINING

THE JOURNAL OF THE REV. JAMES CONNOR,

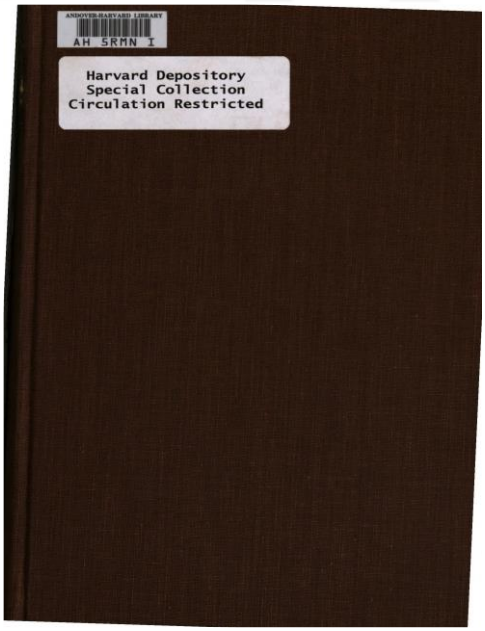
CHIEFLY IN SYRIA AND PALESTINE.

LONDON:

PRINTED BY R. WATTS, CROWN COURT, TEMPLE BAR.

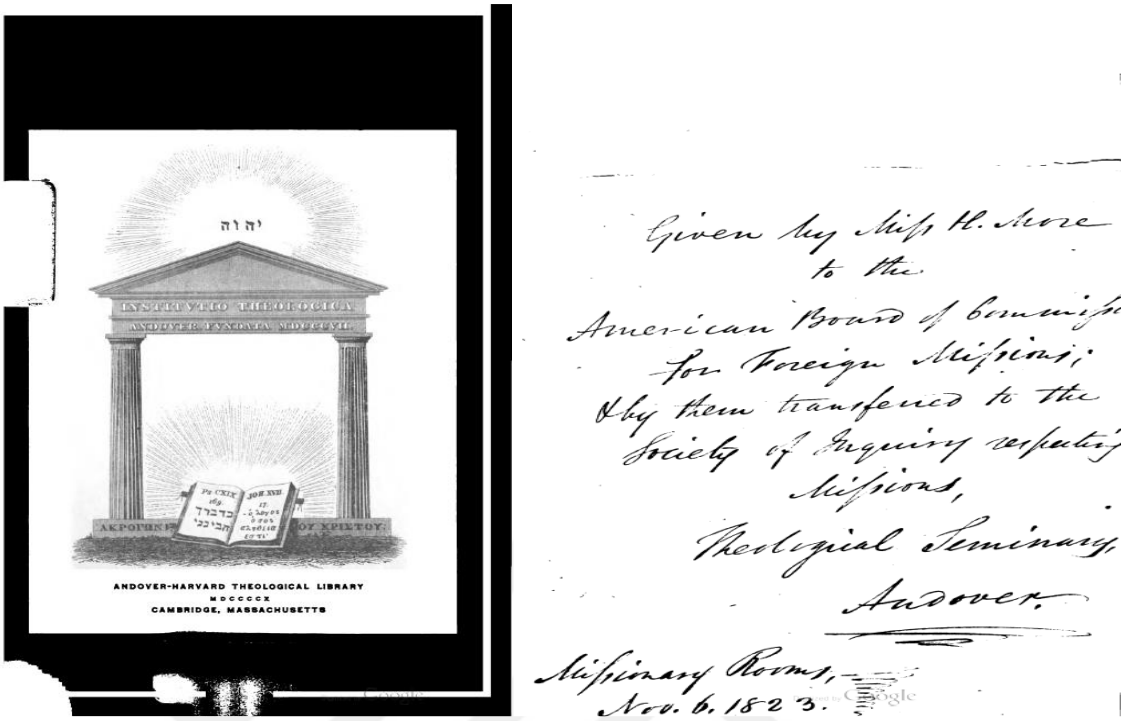
PUBLISHED, FOR THE SOCIETY,
BY L. B. SEELEY, AND J. HATCHARD & SON.

1822.

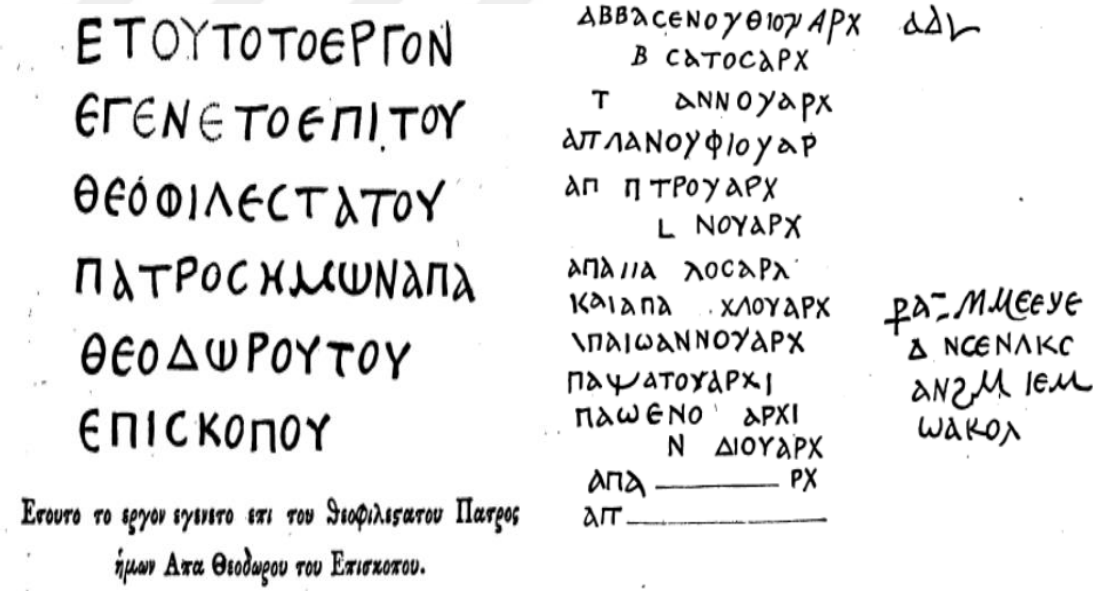

880 Eugene Stock, *The History of the Church Missionary Society Its Environment, Its Men and Its Work I* (London: Gilbert and Rivington Printed, 1899), 250. https://en.wikipedia.org/wiki/Church_Mission_Society (15.03.2024)

EK- 3. Christian Researches in The Mediterranean'ın Sayfalarından Örnekler.

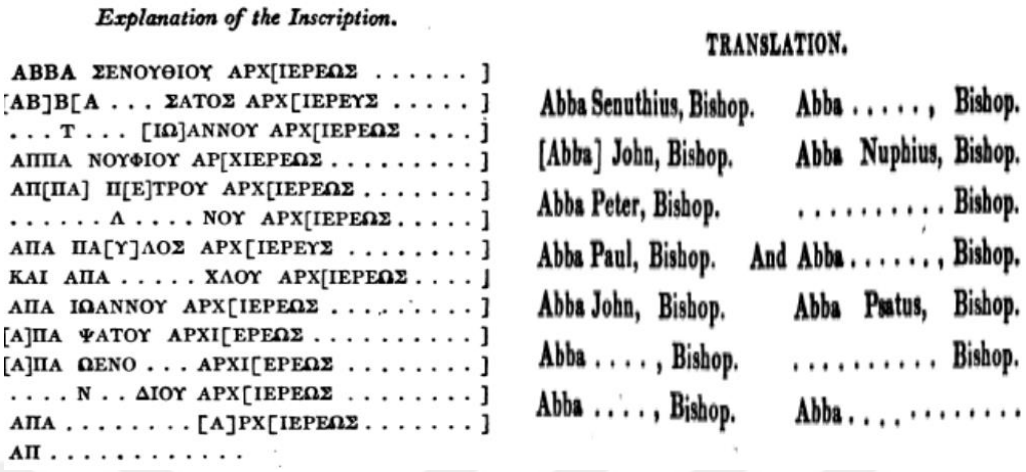

EK- 4. W. Jowett'in Çizimlerinden Örnekler[881]

[881] William Jowett, *Christian Researches in the Mediterranean* (London, L.B. Seeley&J. Hatchard, 1822), 142.

EK- 5. W. Jowett'in Kitabından Örnekler[882]

Explanation of the Inscription.

ΑΒΒΑ ΣΕΝΟΥΘΙΟΥ ΑΡΧ[ΙΕΡΕΩΣ . . . . .]
[ΑΒ]Β[Α . . . ΣΑΤΟΣ ΑΡΧ[ΙΕΡΕΥΣ . . . . .]
. . . Τ . . . [ΙΩ]ΑΝΝΟΥ ΑΡΧ[ΙΕΡΕΩΣ . . . .]
ΑΠΠΑ ΝΟΥΦΙΟΥ ΑΡ[ΧΙΕΡΕΩΣ . . . . .]
ΑΠ[ΠΑ] Π[Ε]ΤΡΟΥ ΑΡΧ[ΙΕΡΕΩΣ . . . . .]
. . . . . Α . . . . ΝΟΥ ΑΡΧ[ΙΕΡΕΩΣ . . . . .]
ΑΠΑ ΠΑ[Υ]ΛΟΣ ΑΡΧ[ΙΕΡΕΥΣ . . . . .]
ΚΑΙ ΑΠΑ . . . . . ΧΛΟΥ ΑΡΧ[ΙΕΡΕΩΣ . . . .]
ΑΠΑ ΙΩΑΝΝΟΥ ΑΡΧ[ΙΕΡΕΩΣ . . . . .]
[Α]ΠΑ ΨΑΤΟΥ ΑΡΧΙ[ΕΡΕΩΣ . . . . .]
[Α]ΠΑ ΩΕΝΟ . . . ΑΡΧΙ[ΕΡΕΩΣ . . . . .]
. . . . Ν . . ΔΙΟΥ ΑΡΧ[ΙΕΡΕΩΣ . . . . .]
ΑΠΑ . . . . . [Α]ΡΧ[ΙΕΡΕΩΣ . . . . .]
ΑΠ . . . . . .

TRANSLATION.

Abba Senuthius, Bishop. Abba . . . . . , Bishop.
[Abba] John, Bishop. Abba Nuphius, Bishop.
Abba Peter, Bishop. . . . . Bishop.
Abba Paul, Bishop. And Abba . . . . . , Bishop.
Abba John, Bishop. Abba Psatus, Bishop.
Abba . . . . , Bishop. . . . . Bishop.
Abba . . . . , Bishop. Abba . . . . . .

[882] Jowett, *Christian Researches in the Mediterranean*, 149.

EK- 6. W. Jowett'in Kitabından Örnekler[883]

ANALYSIS OF THE PRECEDING TRANSLATION.

This Analysis is chiefly in reference to the approximation of the Tigré to the Ethiopic.

ST. MARK, iv. 3—8.

3. Summar: Reiyer, hadda woutshehu zurri mer zur.

Summar: "Hearken." Evidently from the Ethiopic ሰምዑ: Amharic ሰማ: What form of the Imperative it is here intended to express, cannot perhaps be precisely determined. In Ethiopic, the regular inflection is, ስማዕ: 2 sing. ስምዑ: 2 plur. In Amharic, ስማ: sing. ስሙ: plur.

Reiyer, "Behold." Eth. ርኢይ: from Root ርእየ:

hadda, "one," quidam. Eth. አሐዱ:

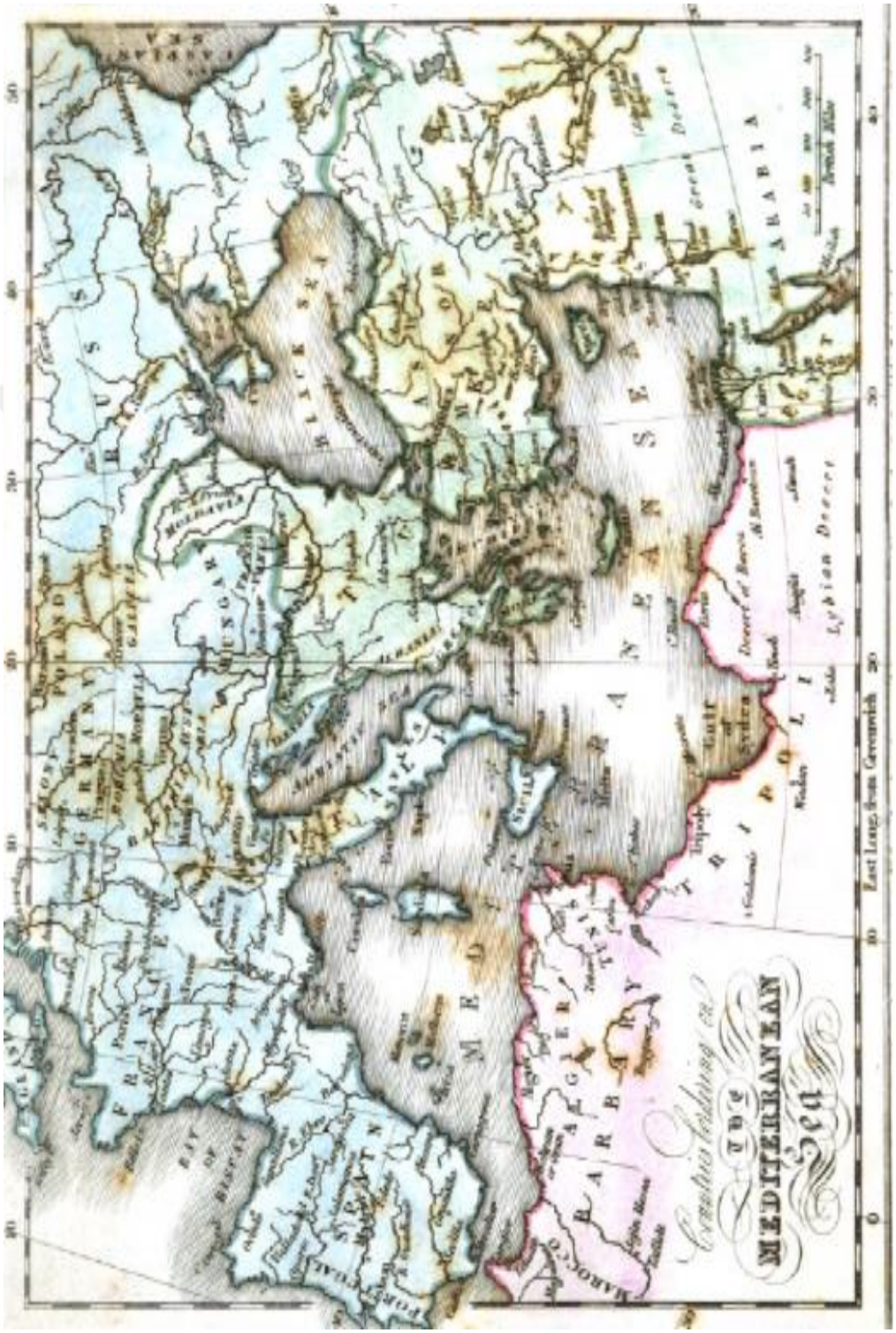
woutshehu, "went out." Eth. ወጽአ: Amharic ወጣ: or ወጸ: The syllable "hu" Mr. Pearce elsewhere explains to be merely paragogic.

zurri. Eth. ዘራዒ: Amh. ዘሪ: "a sower."

mer zur: i. e. መዝር: "to sow:" Infinitive, formed with መ prefixed, as in Amharic. Eth. root ዘርዐ, guttural dropped.

[883] Jowett, *Christian Researches in the Mediterranean*, 207-209.

EK- 7. W. Jowett'in Kitabında Yer Alan Akdeniz Haritası[884]

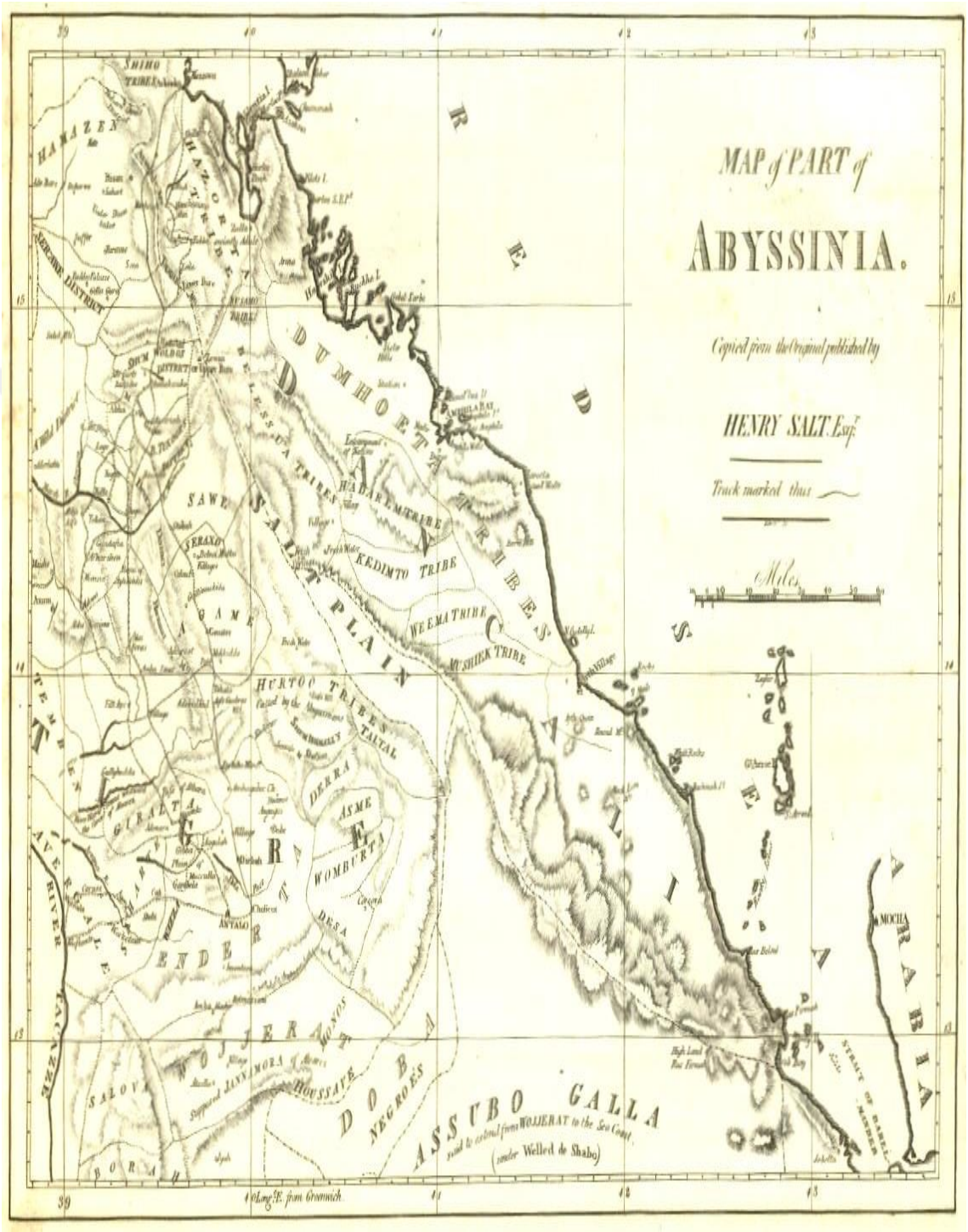
[884] Jowett, *Christian Researches in the Mediterranean.* II.

EK- 8. W. Jowett'in Kitabındaki Bir Diğer Harita[885]

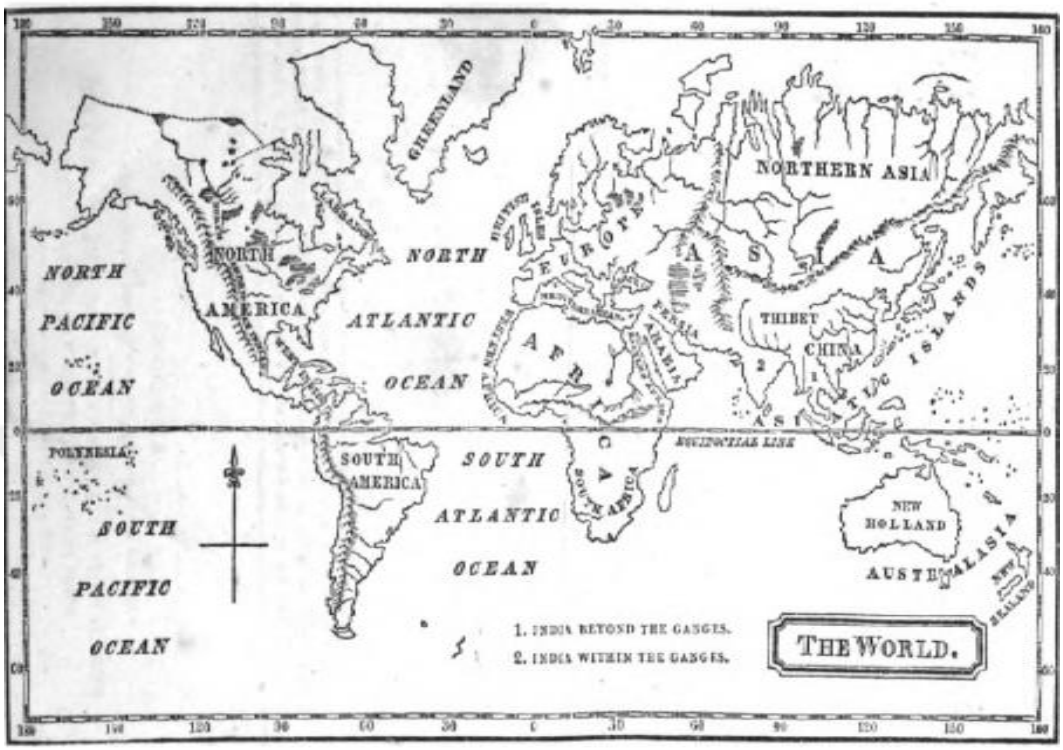
[885] Jowett, *Christian Researches in the Mediterranean*, 89.

EK- 9. Henry Salt'ın 1814'teki Habeşistan Yolculuğunu Anlatan Kitaptan Bir Harita[886]

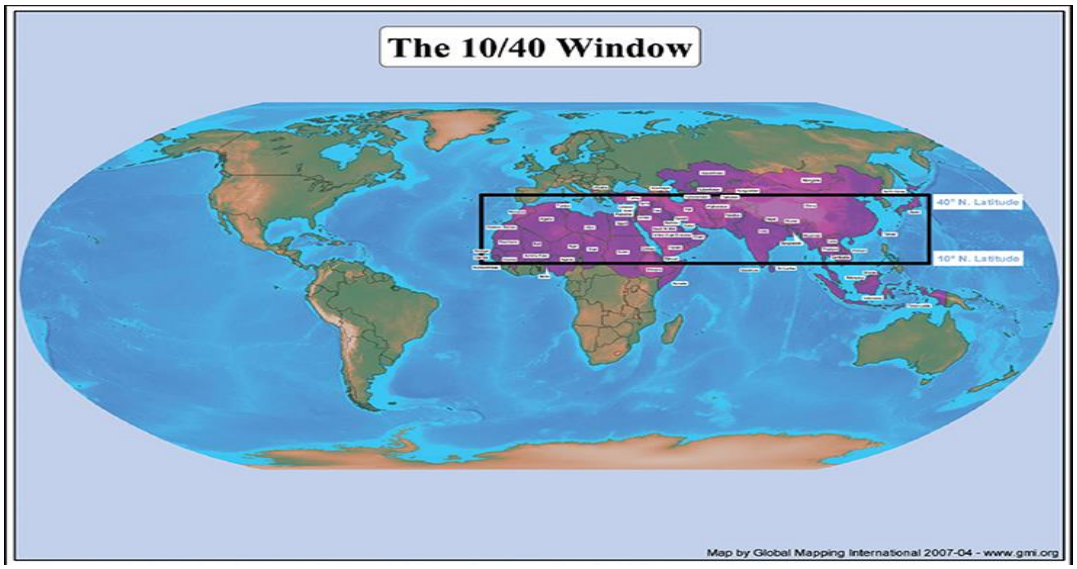

[886] https://www.rct.uk/collection/1124471/a-voyage-to-abyssinia-and-travels-into-the-interior-of-the-country-executed-under (16.05.2024)

EK- 10. KMC'ye Ait Bir Dünya Haritası[887]

EK- 11. Günümüzde Dünya Üzerindeki Misyonerlik Noktalarını Gösteren Harita[888]

[887] *The Missionary Register 1819* (London: Church Missionary Society, 1819).
[888] https://www.researchgate.net/figure/The-10-40-Window (09.05.2024)

EK- 12. Türkiye'nin Paylaşımı Üzerine Bir Harita[889]

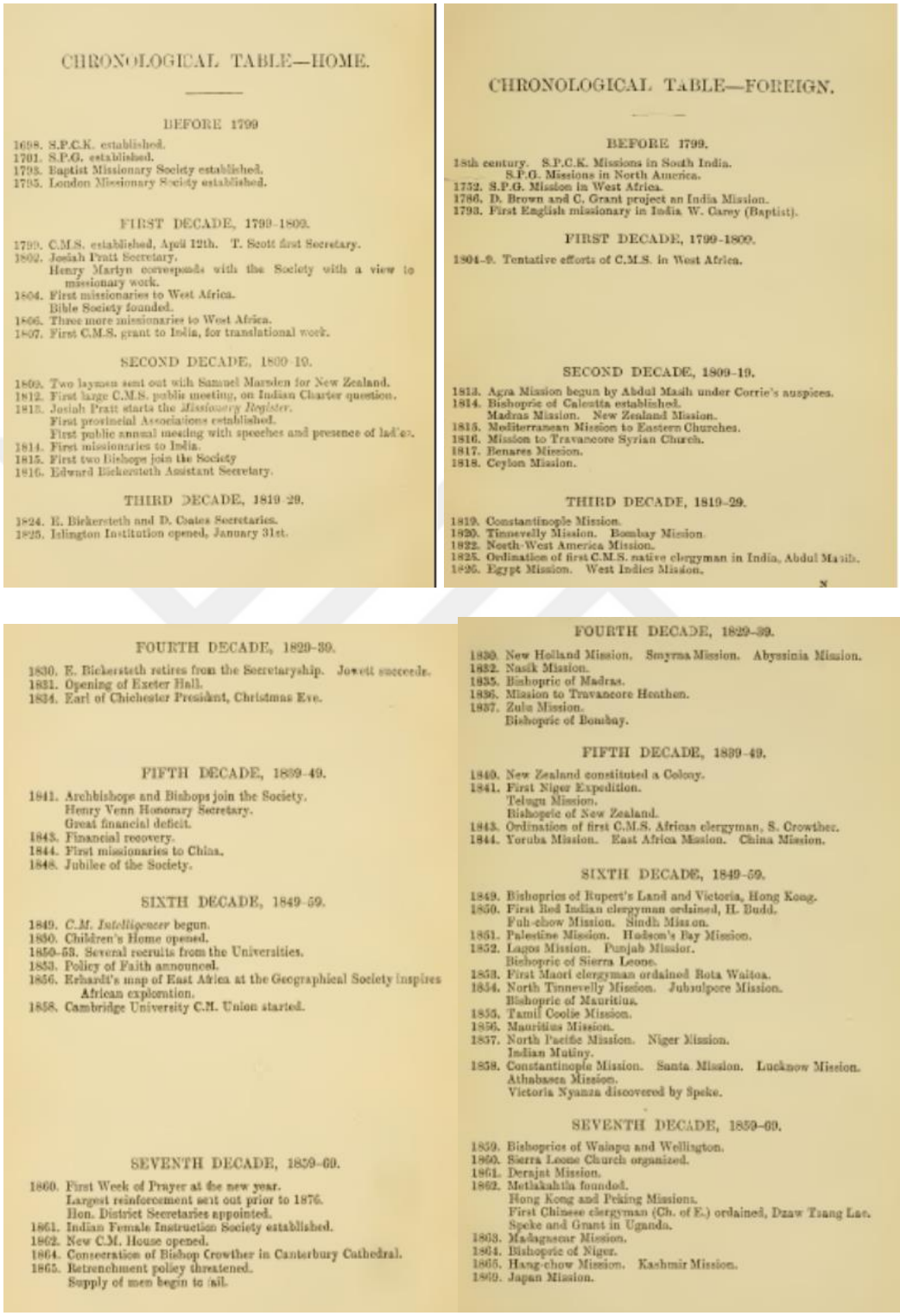
EK-13. Türkiye'nin Paylaşımı Üzerine Bir Diğer Harita[890]

889 Trandafir G. Djuvara, *Cent Projects De Partage De La Turquie (1281-1913)* (Paris: Librairie Felix Alcan, 1914), 231.

890 Djuvara, *Cent Projects*, 259

EK- 14. KMC'nin Kronolojik Tabloları[891]

CHRONOLOGICAL TABLE—HOME.

BEFORE 1799

1698. S.P.C.K. established.
1701. S.P.G. established.
1793. Baptist Missionary Society established.
1795. London Missionary Society established.

FIRST DECADE, 1799–1809.

1799. C.M.S. established, April 12th. T. Scott first Secretary.
1802. Josiah Pratt Secretary.
Henry Martyn corresponds with the Society with a view to missionary work.
1804. First missionaries to West Africa.
Bible Society founded.
1806. Three more missionaries to West Africa.
1807. First C.M.S. grant to India, for translational work.

SECOND DECADE, 1809–19.

1809. Two laymen sent out with Samuel Marsden for New Zealand.
1812. First large C.M.S. public meeting, on Indian Charter question.
1813. Josiah Pratt starts the *Missionary Register*.
First provincial Associations established.
First public annual meeting with speeches and presence of ladies.
1814. First missionaries to India.
1815. First two Bishops join the Society
1816. Edward Bickersteth Assistant Secretary.

THIRD DECADE, 1819–29.

1824. E. Bickersteth and D. Coates Secretaries.
1825. Islington Institution opened, January 31st.

CHRONOLOGICAL TABLE—FOREIGN.

BEFORE 1799.

18th century. S.P.C.K. Missions in South India.
S.P.G. Missions in North America.
1732. S.P.G. Mission in West Africa.
1786. D. Brown and C. Grant project an India Mission.
1793. First English missionary in India W. Carey (Baptist).

FIRST DECADE, 1799–1809.

1804–9. Tentative efforts of C.M.S. in West Africa.

SECOND DECADE, 1809–19.

1813. Agra Mission begun by Abdul Masih under Corrie's auspices.
1814. Bishopric of Calcutta established.
Madras Mission. New Zealand Mission.
1815. Mediterranean Mission to Eastern Churches.
1816. Mission to Travancore Syrian Church.
1817. Benares Mission.
1818. Ceylon Mission.

THIRD DECADE, 1819–29.

1819. Constantinople Mission.
1820. Tinnevelly Mission. Bombay Mission.
1822. North-West America Mission.
1825. Ordination of first C.M.S. native clergyman in India, Abdul Masih.
1826. Egypt Mission. West Indies Mission.

FOURTH DECADE, 1829–39.

1830. E. Bickersteth retires from the Secretaryship. Jowett succeeds.
1831. Opening of Exeter Hall.
1834. Earl of Chichester President, Christmas Eve.

FIFTH DECADE, 1839–49.

1841. Archbishops and Bishops join the Society.
Henry Venn Honorary Secretary.
Great financial deficit.
1843. Financial recovery.
1844. First missionaries to China.
1848. Jubilee of the Society.

SIXTH DECADE, 1849–59.

1849. *C.M. Intelligencer* begun.
1850. Children's Home opened.
1850–53. Several recruits from the Universities.
1853. Policy of Faith announced.
1856. Erhardt's map of East Africa at the Geographical Society inspires African exploration.
1858. Cambridge University C.M. Union started.

SEVENTH DECADE, 1859–69.

1860. First Week of Prayer at the new year.
Largest reinforcement sent out prior to 1876.
Hon. District Secretaries appointed.
1861. Indian Female Instruction Society established.
1862. New C.M. House opened.
1864. Consecration of Bishop Crowther in Canterbury Cathedral.
1865. Retrenchment policy threatened.
Supply of men begin to fail.

FOURTH DECADE, 1829–39.

1830. New Holland Mission. Smyrna Mission. Abyssinia Mission.
1832. Nasik Mission.
1835. Bishopric of Madras.
1836. Mission to Travancore Heathen.
1837. Zulu Mission.
Bishopric of Bombay.

FIFTH DECADE, 1839–49.

1840. New Zealand constituted a Colony.
1841. First Niger Expedition.
Telugu Mission.
Bishopric of New Zealand.
1843. Ordination of first C.M.S. African clergyman, S. Crowther.
1844. Yoruba Mission. East Africa Mission. China Mission.

SIXTH DECADE, 1849–59.

1849. Bishoprics of Rupert's Land and Victoria, Hong Kong.
1850. First Red Indian clergyman ordained, H. Budd.
Fuh-chow Mission. Sindh Mission.
1851. Palestine Mission. Hudson's Bay Mission.
1852. Lagos Mission. Punjab Mission.
Bishopric of Sierra Leone.
1853. First Maori clergyman ordained Rota Waitoa.
1854. North Tinnevelly Mission. Jubulpore Mission.
Bishopric of Mauritius.
1855. Tamil Coolie Mission.
1856. Mauritius Mission.
1857. North Pacific Mission. Niger Mission.
Indian Mutiny.
1858. Constantinople Mission. Santa Mission. Lucknow Mission.
Athabasca Mission.
Victoria Nyanza discovered by Speke.

SEVENTH DECADE, 1859–69.

1859. Bishoprics of Waiapu and Wellington.
1860. Sierra Leone Church organized.
1861. Derajat Mission.
1862. Methlakahtla founded.
Hong Kong and Peking Missions.
First Chinese clergyman (Ch. of E.) ordained, Dzaw Tsang Lae.
Speke and Grant in Uganda.
1863. Madagascar Mission.
1864. Bishopric of Niger.
1865. Hang-chow Mission. Kashmir Mission.
1869. Japan Mission.

[891] Eugene Stock, *One Hundred Years Being The Short History of The Church Missionary Society* (London: Church Missionary Society,1899), 176-181.

EIGHTH DECADE, 1869-79.

1870. Policy of retrenchment; men kept back.
1872. "Failing treasury and scanty supply of men"; no University offers; Islington half full; further deficit; more retrenchments.
Henry Wright appointed Honorary Secretary.
First Day of Intercession, December 20th.
1873. Death of Henry Venn, January 13th.
1874. New *C.M. Gleaner* started.
1874-76. Period of great extension.
1877. Policy of retrenchment renewed.

NINTH DECADE, 1879-89.

1880. Further retrenchment; more men kept back.
Church of England Zenana Society established.
Henry Wright drowned, August 13th; F. E. Wigram Honorary Secretary.
1882. First Missionary Exhibition at Cambridge.
1883. Lay Workers' Union established.
1884. First Missionary Missions.
1885. Younger Clergy and Ladies' Unions established.
New wing of C.M. House opened. Thursday Prayer-meeting begun. Cycle of Prayer issued.
1886. First February Simultaneous Meetings.
Gleaners' Union founded.
Death of Lord Chichester, after fifty-one years' Presidency.
Wigram's tour round the world.
1887. Sir John Kennaway President.
Several ladies accepted for missionary work.
Children's Home at Limpsfield opened.
Policy of Faith adopted.

LAST TEN YEARS.

1890. First Valedictory meeting in Exeter Hall, January 24th.
Letter from friends at Keswick, with important suggestions.
1892. Deputation to the Colonies.
1894. Number of missionaries found to have doubled in seven years, since adoption of Policy of Faith.
Medical Department organized.
1895. Women's Department organized.
H. E. Fox Honorary Secretary.
1897. Death of F. E. Wigram.

EIGHTH DECADE, 1869-79.

1869. B. Bruce in Persia.
1872. Bishoprics of Moosonee and North China.
1873-74. Osaka, Tokio, and Hakodate Missions.
East Africa Mission revived.
1874. Bishopric of Athabasca.
1875. Freretown established.
1876. Victoria Nyanza Mission.
1877. Bishopric of Lahore.
Sargent and Caldwell Assistant-Bishops in Tinnevelly.
1878. Usagara Mission. Gond Mission.

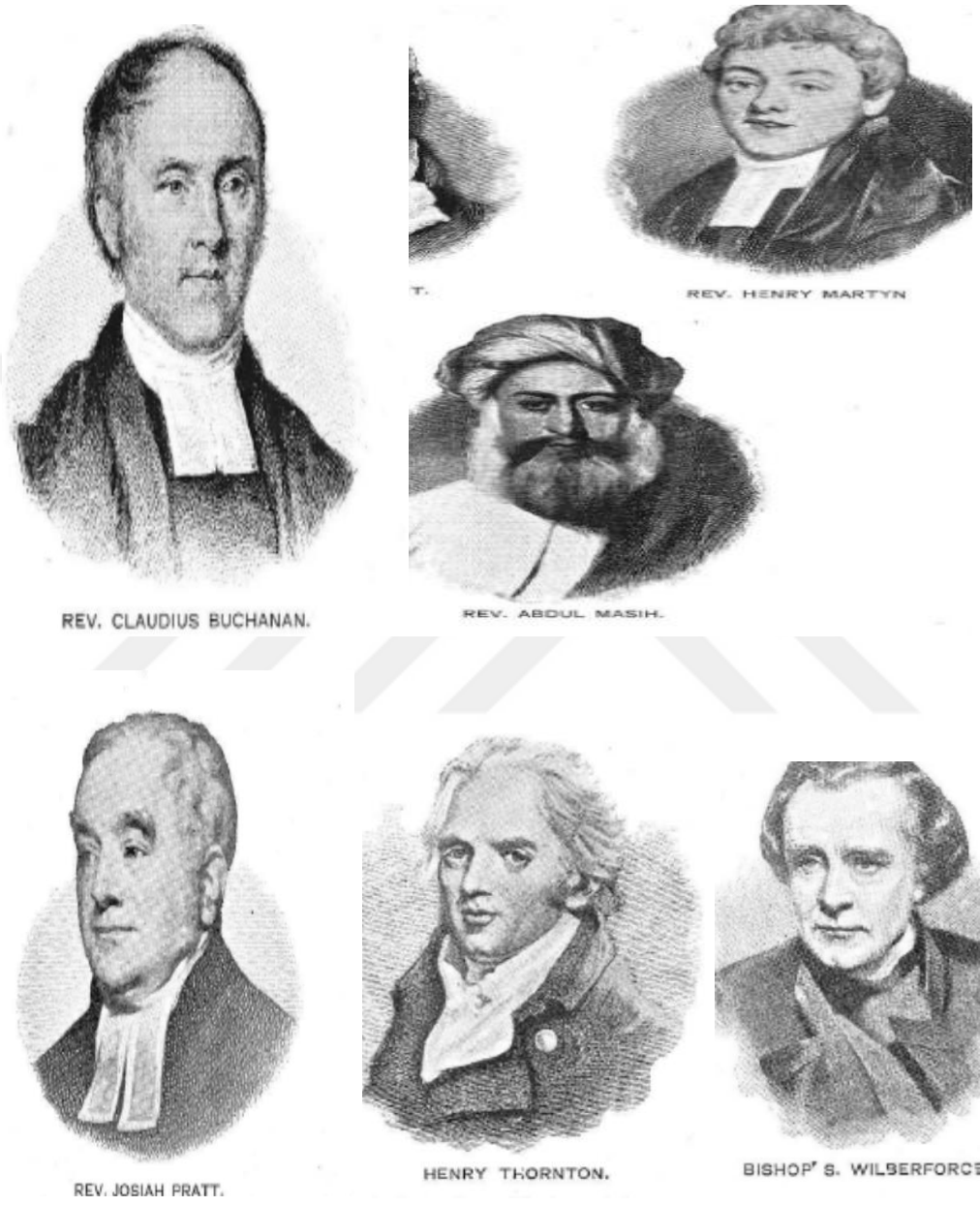
NINTH DECADE, 1879-89.

1879. Bishoprics of Caledonia and Travancore.
Beluch Mission.
1880. Bishopric of Mid-China.
Bheel Mission.
1882. First Baptisms in Uganda. Egypt Mission.
1883. Bishopric of Japan.
Baghdad Mission.
1884. Bishoprics of Mackenzie River and Eastern Equatorial Africa.
1885. Taita and Chagga Missions.
Bishop Hannington killed, October 29th.
1886. Pakhoi Mission. Quetta Mission.
Ceylon Church organized.
1887. Jerusalem Bishopric revived.
Japan Church organized.
Winter Mission to India.
1888. Revolution in Uganda; expulsion of Mission.

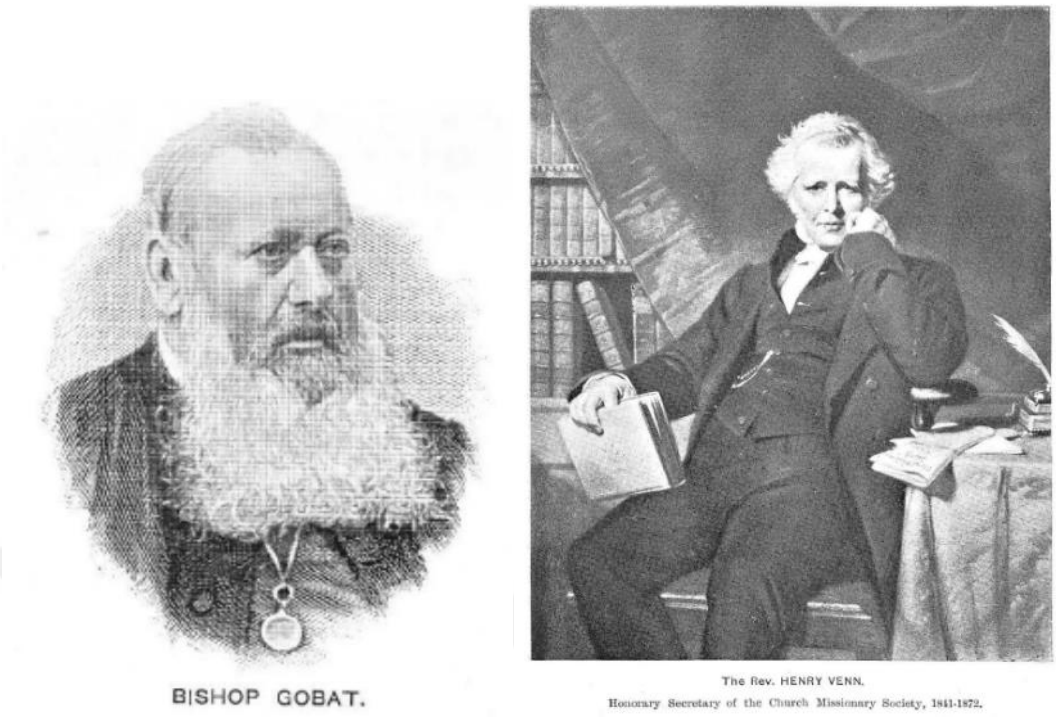
LAST TEN YEARS.

1889. First Band of Associated Evangelists in India.
1890. Death of Mackay, February 8th.
Consecration of Bishop Tucker, April 25th.
Si-chuan Mission.
1891. Bishop French died at Muscat.
Bishopric of Selkirk.
Matsuye Mission.
Death of Bishop Crowther, December 31st.
1893. Bishopric of Lucknow.
British Protectorate of Uganda. First native clergy in Uganda ordained.
1894. Death of Bishop Hill, January 6th.
Bishopric of Kiu-shiu.
Bishop Stuart to Persia.
1895. Lady Missionaries to Uganda.
Massacre at Ku-cheng, August 1st.
Bishopric of Western China.
1896. Bishoprics of Tinnevelly and Hokkaido.

EK- 15. KMC'nin Misyonerleri ve İdarecilerine Ait Portreler[892]

[892] Stock, *One Hundred Years Being*, 92, 106; Eugene Stock, *The History of the Church Missionary Society Its Environment, Its Men and Its Work II* (London: Gilbert and Rivington Printed, 1899), 140, 250.

EK- 16. Bay Pearce'ın Habeşistan'daki Faaliyetlerinden Bir Portre[893]

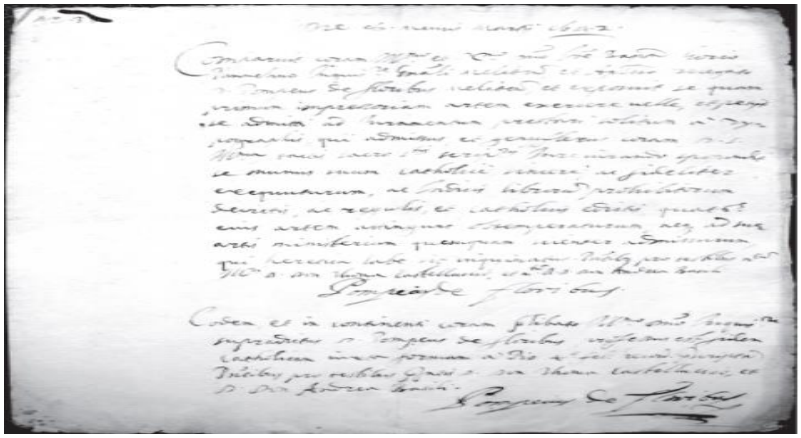

[893] https://en.wikipedia.org/wiki/Nathaniel_Pearce (02.04.2024)

EK- 17. Paolo Bonacota tarafından 1647'de Malta Adası'nda Basılan İlk Kitap Olduğu Düşünülen *Isola nel Mare Siciliano Adlı Della Descrittione di Malta*'nın Başlık Sayfası.[894]

EK-18. Malta Matbaasının Kurulmasına Dair İlk İzin Belgesi (8 Mart1642)[895]

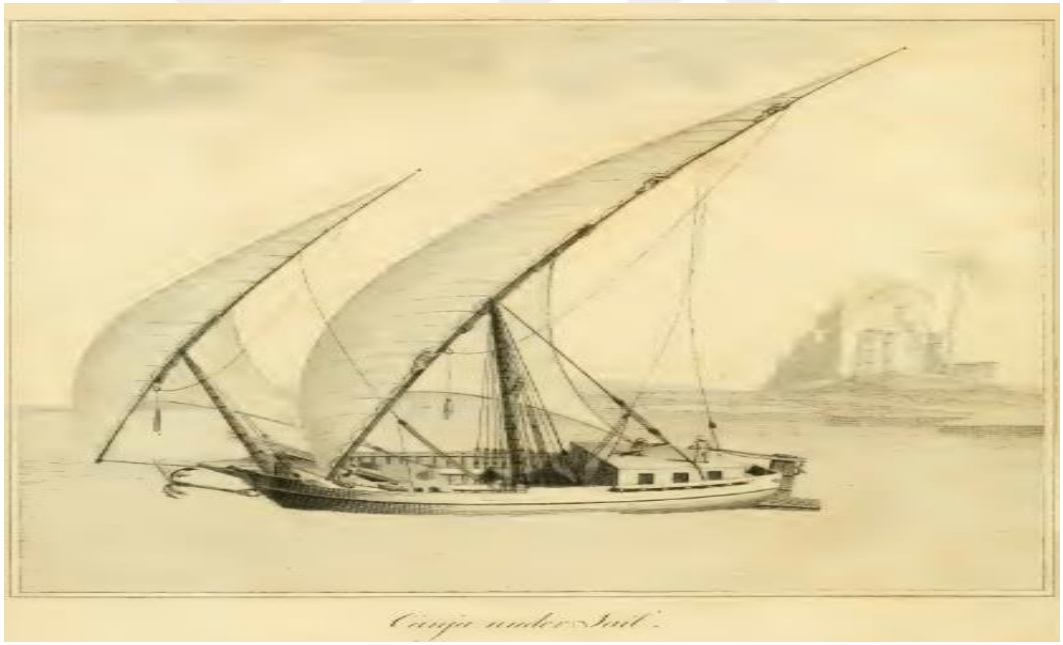
[894] Colin Clair, *A History of European Printing* (London: Academic Press, 1976), 306.
[895] William Zammit, *Printing in Malta 1642-1839* (Malta: Gutenberg Press, 2007), II.

EK- 19. KMC'ye Ait Okulların Listesi [896]

WEST AFRICA.			
Freetown,	4	2	7
Fourah Bay,	2	1	
River District,	10	3	6
Mountain Dist.	16	9	9
MEDITERRANEAN.			
Malta,	5		
Greece,	6	2	2
Egypt,	5	3	
Abyssinia,	3		
NORTH INDIA.			

	MISSIONS.	No. of Stations.	NUMBER OF TEACHERS. Europeans. Clergy. English.	Clergy. Luther.	Laymen.	Women.	Natives. Clergymen.	Laymen.	Women	TOTAL.	Number of Schools.	NUMBER OF SCHOLARS. Boys.	Girls.	Youths & Adults.	TOTAL.
SUMMARY.	West Africa	4	3	3	6	6	-	8	6	32	15	1351	778	242	2371
	Mediterranean	4	3	7	3	3	-	2	1	19	5	171	179	-	350
	North India	12	5	1	7	7	1	77	1	99	53	1999	163	73	2235
	South India	9	9	5	3	13	3	276	2	311	200	3603	832	105	6994
	Western India	2	3	-	-	1	-	12	-	16	15	388	26		414
	Ceylon	4	8	-	1	8	-	64	-	81	54	1861	224	57	2142
	Australasia	5	4	1	12	13	-	1	-	31	5	150	72	-	222
	West Indies	14	-	-	6	1	-	3	-	10	19	136	66	79	903
	N. W. America	2	2	-	-	2	-	-	-	4	4	160	-	-	160
	Missions, 9	56	37	17	38	54	4	443	10	603	370	9819	2340	553	15791

EK- 20. W. Jowett'in Nil Gezisinde Kullandığı Kayıklar[897]

[896] William Hyde, *Missionary Gazetteer* (Boston: 1832), 425-426.
[897] James Bruce, *Travels To Discover the Source of The Nile I* (London: J. Ruthven, 1790), 43.

EK- 21. KMC'ye Ait Bir Okul[898]

THE CHURCH MISSIONARIES' CHILDREN'S HOME, HIGHBURY GROVE, OPENED 1853.

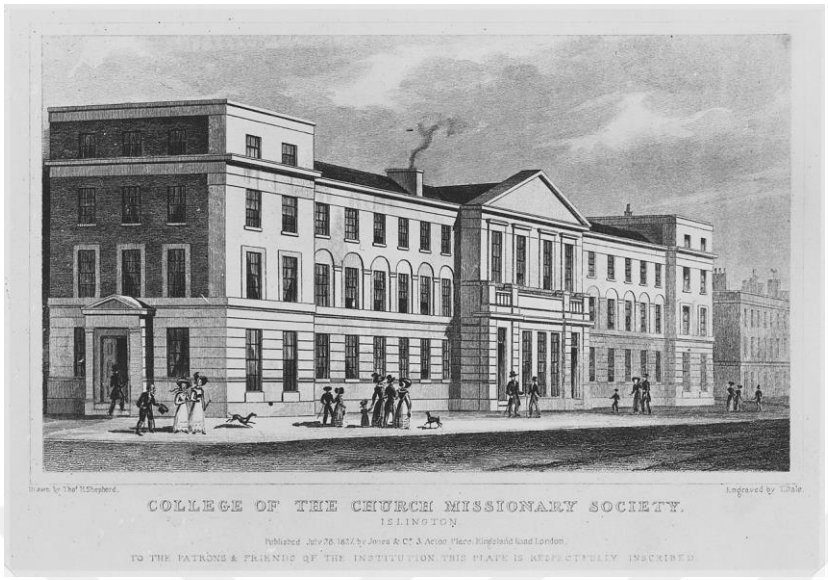
EK- 22. KMC'nin Islington'daki Misyonerlik Okulu[899]

THE CHURCH MISSIONARY COLLEGE, ISLINGTON.

[898] Stock, *The History of the Church Missionary Society II,* 52.
[899] Stock, *The History of the Church Missionary Society II*, 81.

EK- 23. Islington'da KMC'nin Misyoner Koleji

EK- 24. Ngatepaua Putiki Şefi Weremu Hoete'nin Bir Resmi[900]

[900] The Missionary Register for 1841 of the Church Missionary Society (London: L. &G. Seeley,1841), 326.

EK-25. Ocak 1897, İngiliz Basınında Yer Alan Bir Karikatür: Karikatürde dadı olarak gösterilen Avrupa'nın, Yunanistan'ın kulağını çekmesinin nedeni, Paris Protokolü ile Türk topraklarının büyük bölümünü verdiği Yunanistan'ın doyumsuzluğunu ve şımarıklığını cezalandırmaktır. Dadının önlüğündeki kâğıdın üzerindeki yazıda Paris Protokolü başlığını görüyoruz.

EK-26. Hiob Ludolf'un Eserinde Yer Alan 1648 Yılında Habeş Kralı Fasilidas'ın Emriyle Kafaları Kesilen Üç Kapuçin'e Ait Resim.[901]

[901] Hiob Ludolf, *A New History of Ethiopia* (London:Samuel Smitt Bookfeller,1684), 368.

EK- 27. Evangelikal Okulu Öğretmenleri, 1905.[902]

[902] Tülay Dinçel, *XIX. Yüzyılda İzmir'deki Rum Okulları* (Manisa: Celal Bayar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2012), 44.

ÖZGEÇMİŞ

Adı-Soyadı	Berna ÇAÇAN		ONGUN
Doğum Yeri ve Yılı			
Bildiği Yabancı Diller	İngilizce		
Eğitim Durumu	**Başlama - Bitirme Yılı**		**Kurum Adı**
Lise	1999	2002	Açık Öğretim Lisesi
Lisans	2009	2012	Trakya Üniversitesi
Yüksek Lisans	2013	2016	İstanbul Üniversitesi
Doktora	2019	…	Uludağ Üniversitesi
Çalıştığı Kurum (lar)	**Başlama - Ayrılma Yılı**		**Çalışılan Kurumun Adı**
1.			
2.			
Üye Olduğu Bilimsel ve Meslekî Kuruluşlar			
Katıldığı Proje ve Toplantılar	Canik Uluslararası Sempozyum, 2017"Osmanlı Gazeteleri ve Dergileri Işığında Balkan Göçleri", Geçmişten Günümüze Göç I, 2017.		
Yayınlar:	1-Beykoz Akademi Dergisi, "Osmanlı Coğrafyasında İsim verme Geleneğine Bir Örnek: Belgradcık", 12/1, (2024). 2- Kırklareli Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, "19.Yüzyıl Ortalarında Osmanlı Esnaf Teşkilatına Bir Örnek.Belgradcık", 33/2, (2019) 3- EJOVOC, "Osmanlı Devleinde Vergi Sistemi ve Bir Çeşit Vergi Usulü Sistemi: Temmettuat Defterleri", 5/9, (2015)		
Diğer:			
İletişim (e-posta):			
	Tarih:		
	İmza:		
	Adı-Soyadı:	Berna Çaçan Ongun	